

valóság

A TARTALOMBÓL

András Hanga: Historizmus és örökség – a nemzeti érzés és nemzettudat egyes sarokkövei

Pap Krisztián: A Szent Koronát nem a pápa küldte. Tévedések a Szent Koronakutatásban

Orosz Ferenc: Százéves a „Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország” Irredenta dalok családi háttérrel

E. Bártfai László: Az idő vasfoga és feneketlen gyomra. A pusztító idő fogalmi megragadásának néhány esete

Dr. Boga Bálint: Időskor és esztétika
Időskor és a művészetek
(Esszé vázlatos áttekintéssel, példákkal)

Wesselényi-Garay Andor: Most mi lesz?
Kortárs magyar építészet 2010–2020

Oláh Zsolt: Amikor az élmény nagyobb volt, mint az akarat

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
2

10

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2022. október
LXV. évfolyam 10. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-1-327-8965
+36-1-327-8950

Fax: +36-1-327-8969
E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető

Vértes Gábor

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap, Magyar Nemzeti Bank,
Kulturális és Innovációs Minisztérium,
Emberi Erőforrás Támogatáskezelő, Magyar Művészeti
Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet

KULTURÁLIS ÉS INNOVÁCIÓS
MINISZTERIUM

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani
Kutatóintézet

Szerkesztőbizottság
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Tellér Gyula

Főszerkesztő
Kucsera Tamás Gergely
Tőkéczi László (1994–2018)

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter

Szerkesztőségi irodavezető
Szalai Zsuzsanna

Historizmus és örökség – a nemzeti érzés és nemzettudat egyes sarokkövei

A tanulmány az emlékezet, az örökség és a historizmus fogalmi mentén tesz kísérletet a 19–20. századi magyar nemzetfogalom és a rendszerváltás utáni jobboldali emlékezetpolitika sarokköveinek bemutatására.

(Az örökség) A múlt reprezentációja szorosan kötődik a jelen konstruált eseményeihez. A múltnak a korábbtól eltérő tematikus keretbe való helyezése és átértelmezése az aktuális emlékezetpolitika része, amelynek sikeressége lemérhető többek között az ünnepek, évfordulók, emlékhelyek látogatottságán és annak változásán keresztül, ezáltal a nemzeti örökség¹ fogalmának konstruáltságára, konstruálhatóságára. A konstrukció megmutatja, milyennek kívánja látni az elit az adott közösséget, amelynek a történelmi tudatát és az identitását az emlékezés által formálja.

Az emlékezetet az örökségesíthető dolgok örökségesítése formálja a feledésbe merült vagy éppen sohasem volt múlt létrehozásával. Az örökségesítés valójában kísérlet dolgok kollektív emlékezetbe való szándékos beillesztésére.² A kollektív emlékezet fogalmát Halbwachs definíciója szerint használom, mely szerint a kollektív emlékezet egyénhez vagy csoporthoz kötött tudat, amely nem a racionális megismerésen alapul. A kollektív emlékezet gyakran olyan eseményeket rejt magában, amelyeket a kollektívum tagja nem tapasztalt meg személyesen, nem volt részese, ennek ellenére a társadalom igyekszik élővé, emlékezhetővé tenni az individuum számára. Halbwachs szerint az emlékezés társadalmilag meghatározott és az emlékezet a kollektív produktuma (Halbwachs 2000). Assmann szerint a kulturális emlékezet önmagában feltételezi a múlttal való viszony megteremtésének igényét és a múlt elmúlt időszakként tudatosul, szimbolikus alakzatokká formálódik át és csak az jelenik meg belőle, ami a jelen számára fontos (Assmann 2004). A kollektív emlékezet a jelenben élő múlt, a kulturális emlékezet pedig úgy tudatosul, mint történelmi múlt. A kollektív emlékezetben a régmúlt szimbólumait kapcsoljuk a jelenhez, a kulturális emlékezetben a jelen szimbólumait kapcsoljuk a múlthoz. Az emlékezés kapcsolódik a hagyományteremtéshez is, melynek egyik sikeres és időtálló formája az örökségesítés.

Az örökségesítés az örökség kialakítása és megőrzése: „ha eddig nem is volt, ezután lennie kell saját múltnak, saját örökségnek.” (Gagy 2004, 81) Tehát az örökségesítés a még nem létező örökség létrehozását célozza, de csak az örökségesíthető, ami már korábban is valamilyen formában létezett. Meg kell fogalmazni és fel kell mutatni azt a dolgot, ami az örökséget akár a tárgyi világban, akár a szimbolikusban képezni fogja. „Ez a folyamat a múlt látványá és narrációjává tétele.” (Gagy 2004, 82) A múltteremtésnek ez a módja a kollektívumhoz és nem az individuumhoz kötődik. 1945 után a világháborúban hitelét veszített nemzetfelfogások helyébe az egyén és a közösség által „megélt múlt és a közös jövő” (Erdősi–Sonkoly 2005, 76) lépett, az állam a központi szerepét átadni törekedett a kisebb-nagyobb helyi közösségeknek, így segítette érvényre jutni a különbözőségeket. Azzal, hogy a közösségek egyenrangúan felvállalhatták különbözőségüket, segítette őket abban, hogy felfedezzék a maguk örökségét és intézményesíthették azokat (pl. tájházak, népszokások, székelykapu, oroszhegyi „háziszöttes”). Örökségükből és identitásükből

fakadóan megteremtették a tárgyiasult kulturális emlékezetüket, ami lehorgonyozta az emlékezetet, egyben irányítva is azt (ld. az Ópusztaszeri Nemzeti Történelmi Emlékparkban 2012. szeptember 29-én felavatott Nemzeti Összetartozás Emlékművét). Az örökség fogalmának bevezetése Magyarországon a kommunizmus utáni nemzetépítés céljait szolgálta (Erdősi–Sonkoly 2005, 84), és hasznosnak bizonyult a politikai hatalom önreprezentációjának kialakításában.³

A rendszerváltozást követően a tabutémák felszínre kerülésével és a közbeszédbe helyezésével nyilvánvalóvá vált, hogy a változásban viszonyulási pontként igen hangsúlyosan jelent meg a kibeszéletlen, feldolgozatlan történelmi múlt. Gagyí gondolatmenetét idézve: „A történelmi változás mindig előtérbe állítja a szembenézést a múlttal. Ez nem önmagában létezik: a múlt társadalmi konstrukció, »jellege a mindenkori jelen értelmi szükségleteitől és vonatkoztatási kereteitől függ. A múlt nem természetből fogva van, hanem kulturálisan terem.« [Assmann 1999.49]”. (Gagyí 2004, 30) A mindenkori emlékezetpolitika az, ami a múltból kiválasztja, ami kívánatos, hogy örökséggé váljon. Az a politikai erő, amelyik képes örökségesíthető múltbéli eseményeket kisajátítani és felmutatni, új lehetőséget teremt a közösségképzésre.⁴ Az akkori társadalmi helyzetnek szüksége volt a politikai megújulásra, hiszen hiányzott a társadalmi összetartás, az identitás, a közösségi ideológia és szükségszerű volt a nemzeti érdekek felé fordulás, így az új nemzetpolitika a nemzeti történelemhez, a *historizmushoz* fordult.

(*A historizmus*) A historizmus fogalmát többnyire intuitíven használják és meghatározására inkább a művészettörténet oldaláról került sor, amely magától értetődően nem önmagában létezik, hanem többek között a társadalomban használt szimbólumok termelésével és használatával is, ezért tekinthető kiindulópontnak. A társadalomtudományi lehatárolása meghaladja e tanulmány kereteit, a nehézséget többek között az is jelzi, hogy a historizmus az előtte létező korokból a mindenkori hatalmi, politikai, gazdasági, vallási stb. célok érdekében szinte önkényesen – az eredeti jelentéstartalmat gyakran átalakítva – vesz stílusokat, toposzokat, archetípusokat. A szóban forgó fogalom közel két évszázada a magyar nemzetfogalom változásának, alakításának pontja vagy ellenpontja, attól függően, hogy az aktuális hatalom céljait elősegíti-e vagy akadályozza. Kikristályosodott viszonyítási pont annak ellenére, hogy értelmezése nem került nyugvópontra, ez azonban gyakorlatias felhasználóit láthatóan nem különösebben zavarja. Óvatosan fogalmazva a historizmus egy jól használható módszer, technikai megoldás inkább, mint ideológia. Az alábbiakban megpróbálom áttekinteni a magyar historizmus lényegi vonásait, különös tekintettel az első világháborút megelőző néhány évtizedre és ebben nagymértékben támaszkodok Zádor Anna által szerkesztett, 1993-ban megjelent tanulmánykötetére, illetve Révész Emese 2005-ben kiadott könyvére.

A historizmus a nemzetközi irodalomban sem ismeretlen fogalom, és nem céloz eszmetörténeti áttekintést adni róla, annyit azonban mindenképpen érdemes megjegyezni, hogy a modern történelemtudomány kialakulásával párhuzamosan jelent meg. Karl Popper *A historicizmus nyomorúsága* című művében a historicizmus ideológiájáról ír kritikát, hogy a történelmet, a társadalom útját előre megjósolni nem lehet, szemben azzal az állítással, hogy a társadalomtudományt egyfajta mechanikaként lehet felfogni, vagyis a történelem megismerhető törvények alapján működik és elkerülhetetlenül halad egy bizonyos pont felé. Nézete szerint a historicizmus az autokratikus és totalitárius rendszerek társadalomirányítási technikai eszköze (Popper 1989). Frank Ankersmit a Popper által historicizmusnak nevezett ideológiáról historizmus néven ír (Simon 2012). Nincs különbség a kettőjük között kissé eltérő néven tárgyalt fogalom tartalmában a)

semmi sem menekülhet a változás elől és b) egy adott dolog természete a történelmében rejlik. Ankersmit azonban úgy tekint a historizmus történelmi eszméjére, mint egy adott dolog tulajdonságainak összességére, ami egy korszakot egyedivé tett. Ez az egyediség a múlt nyomainak tanulmányozása által ismerhető meg és válik használhatóvá. Nikolaus Pevsner szerint „a historizmus olyan magatartás, amely a történelem vizsgálatát és használatát lényegesebbnek tartja, mint saját korából felfedezni és kifejleszteni új formákat és rendszereket. Felállította a historizmus alapelveinek tipológiáját is; a historizmus jellemzői: a konformitás, az asszociatív és evokatív jelleg, az esztétikai elv, az archeológiai érdeklődés és a romantikus historizmus.” (Németh 1993, 12)

A magyar historizmus, mint művészeti stílus és életérzés a modern nemzetfogalom kialakulásának időszakában nyer teret a 19. század első évtizedeitől fogva és a hosszú 19. század jellegzetes, az élet szinte minden területét átható szemléletmóddá válik, és nemzeti tragédiák, sorsfordulók idején a „megroppant nemzeti öntudat vigaszt nyújtó bázisaként éled fel, történeti képek, emlékművek és historizáló épületek sokaságát teremtvé”. (Révész 2005, 157) Csúcspontját az ezredvégi ünnepek során éri el, monumentális megnyilvánulása a Hősök tere, amely fennállása során számos politikai indítatású át- és visszaalakításon esett át, és amely a „nemzetvallás” szakrális emlékhelyévé vált. A mindenkor aktuális hatalom saját hőseiket hatásos és idealizált helyzetben kívánta láttatni, önkényesen válogatva és kiemelve őket a történelmi múltból. Az egymást követő rendszerek saját elképzelésüknek megfelelően bántak a történelmi emlékekkel, gyakran propagandává süllyesztve a művészeti alkotásokat, vagy politikai céllal hoztak létre hivatalosan (akadémia által) művészek deklarált tárgyakat (festmények, szobrok, emlékművek, épületek, terek stb.), amelyekhez eseményeket kötöttek, sőt ünnep- vagy emléknappá nyilvánították azokat. A dualizmus kora óta ez alól egyetlen politikai rendszer sem volt kivétel.

A fogalom 1993-tól használatos a mai értelmében, addig intuitíven használták. A Zádor Anna által szerkesztett *A historizmus művészete Magyarországon* című tanulmánygyűjtemény tesz kísérletet az értelmezésre. A historizmus a korábbi történeti stílusok elemeiből építkező, az elmúlt korok stílusjegyeit újraélesztő, összeolvasztó izmus. Nem egyszerűen a korabeli neo-stílusok keveredésével jön létre, mert Magyarországon a művészet intézményes kereteinek kialakulásával párhuzamosan tűnik fel és a nemzeti múltban rejlő lehetőségek által válik a reformkortól az első világháborúig a nemzeti művészetté. A historizmus stílusjegyei a reformkor előtt is tetten érhetők Borsos József, Ferenczy István, Barabás Miklós műveiben, Világos után azonban a jelen megformálásának eszközévé válik, mert a nemesi nemzetfogalmat a köznépi nemzetfogalom váltja fel, és a szabadságharc során „nemessé” tett nép beemelődik a „nemzetbe”, a remény, a túlélés mintaképe lesz, a nemzethalál víziójának ellenpontja. A Bach-korszakban az elnyomás és a cenzúra nem engedte, hogy a nemzet direkt módon megjelenjen, így a historizmus témaiban nem, de formai jegyeiben általánossá válik. A vele szemben 1867 után támasztott akadémikus elvárás az idealizált nemzeti jellem hordozása: erkölcs, szokás, éghajlat, élettér. (Révész 2005, 134) A dualista hatalom azonban felismeri az intézményesült művészetben rejlő politikai lehetőségeket és megrendeléseivel belép a mecenatúrába a magánemberek mellé. A kultuszárca Eötvös József és Trefort Ágoston alatt alakítja ki és szorítja háttérbe a műpártolás korábbi civil formáit. A felismerés, hogy a klasszicizmusra jellemző, a múltból vett *szimbólumok használata* után a historizmus által célszerűen átgondolt *szimbólumtermelésre* nyílik lehetőség az önkényesen kiválasztott, a nemzeti emlékezetben élő hősök feltámasztásával: ezért a kritikus és/vagy hiteles kép nem kívánatos. A társadalomkritika

akár burkolt, akár nyílt formában jobbra csak az élclapokban jelenik meg. A historizmus korszakának két ellenpontja Kossuth Lajos 1894. április 1-i budapesti temetése, illetve II. Rákóczi Ferenc 1906. október 29-i kassai újratemetése. Kossuth 1894. március 20-án halt meg Torinóban, hazahozatalára, a végtisztesség megszervezésére, a tömegek mozgósítására alig 10 nap maradt, a korabeli viszonyokat tekintve feltételezhetjük, hogy ez komoly erőfeszítéseket követelt és reprezentálta a nemzeti öntudatot, amely szinte spontán módon nyilvánult meg. II. Ferenc József magyar király megtagadta az állami végtisztességet Kossuthtól. Rákóczi hazahozatala Törökországból régi kívánság volt, az 1904-ben kialakult politikai patthelyzetet oldotta fel az uralkodó azzal, hogy engedélyezte. A kényszeren túl ebben az a józan megfontolás is szerepet játszott, hogy ha nem tudja megakadályozni, akkor ő akarja irányítani az eseményeket. A ceremónia előkészítése két évig tartott és művészek, politikusok, közéleti emberek, civilek százai dolgoztak az uralkodó historizáló akaratanak. A Vasárnapi Újság így tudósított a szertartásról „nem temetés volt ez, hanem a leggyönyörűbb fölmagasztalás. Nem sírba tétel, hanem oltárra helyezés [...] Semmi fejedelemnek, semmi hősnek soha olyan diadalútja nem volt, mint a magyar szabadság koporsóban hazatért hőseinek.” (Sz. n. 1906, 710) 1896-ra Rákóczi gyakorlatilag az állami önállóság szimbólumává vált, arcképét később, 1953-ban az 50 forintos bankjegyen láthatjuk, példázva a politikai rendszertől független, a historizmusra alapozó politikai kommunikációt. A temetések közötti különbség lényegileg az intézményesítettségben rejlenek. Kossuth örök nyugalomra helyezése lényegében a „nemzet” egyszerre mozdulása volt, egy adott helyzetre való reakció, míg Rákóczi végtisztessége egy jól szervezett, előre megtervezett, díszleteiben, ruháiban, szertartásában megkoreografált, a hatalom által ellenőrzött esemény volt. Mai kommunikációtudományi fogalmaink szerint pszeudoesemény. A politika napi előnyöket is remélt a szertartástól, Wekerle a monumentális ünnepektől, a *korhű vagy annak gondolt* kulisszák felhasználásától, a felfokozott belpolitikai hangulat enyhülését remélte. A párducbőrös, kacagányos menet a történelmi zászlók alatt vonulva máig érvényes archetípusát szolgáltatva a nemzeti viseletnek és viselkedésnek. A történelmi szimbólumokkal túlszűfolt látványosság, a dagályos, képzavarokkal terhelt beszédek, a túlzásokba eső újságírók csak öntudatlanul is segítettek elfedni a valódi szándékot. „Remek kristályosodási pontként szolgált [...] folyton lehetett rá hivatkozni [...] folyton fel lehetett mutatni hazafias eltökéltséget azzal, hogy e mögé a *szimbolikus [kiemelés – A. H.]* törekvés mögé állt.”⁵ (Tverdota 2009) Művészi burokkba elhelyezett politikai tett volt, a historizmus ideológiájának kikristályosodott politika-technikai felhasználása, amelyet a politika lehetőségeihez mérten mindig ki is használt. Az ilyen események által kimutathatóak a koherens politikai törekvések, mint az erős és decentralizált állam kiépítése, a politikai „küldetéstudat”. Amikor a politikai küldetést valamely tényező akadályozza, lehetetlenné teszi, a külső tényezőre való hivatkozás válik a hangsúlyossá, mint válságkommunikációs megoldás: mi mindent megtettünk és most már semmit sem tehetünk. Ez maga a historizmus, az eleve elrendelt, hiszen felismerhetjük, de nem tehetünk ellene semmit.

A 19. században születik meg az a magyar nemzeti kultúra, aminek nemzetfogalma túlmutat a nemesi nemzetet – Himnusz, Szózat, Nemzeti dal, trikolor – a máig is érvényes nemzeti identitást megtestesítő jelképek. A reformkor és a dualizmus kora a magyar kultúra egyik legtermékenyebb korszaka, amikor az európai rangúvá, egyetemessé válik. Történetesen egybeesik a historizmussal, a modern nemzet(fogalom) megteremtésével, a polgárosodással és máig aranykorként szerepel a történelmi emlékezetben. Az alábbi táblázat Révész Emese nyomán (Révész 2005) mutatja meg a historizmus lényegét a

20. század eleji izmusok sokszínűségéhez képest, más szóval a 19. századi feudális Magyarország végnapjainak életérzését állítja szembe a 20. századi modernizálódó polgári demokráciákkal.

Historizmus – 19. század	Modernista szemlélet – 20. század
formai eszköztárát alárendelte a kifejezendő eszmének	az egyéni művészi újítás az egyéniség hordozója
lemond a művészi szabadságról	autonóm szemlélet
a tradíció tisztelete	az eredetiség kultusza
mesterségbeli felkészültség	művészet
stíluspluralizmus	stílus tisztaság
a nevelő szándék	esztétikum
közhasznú művészet	önkifejezés, intimitás
leíró, az igazságot kifejező (van igazságtartalma)	értelmezést, megértést kívánó (nincs igazságtartalma: prezentál)
nemzeti eredetiség	egyetemeshez való igazodás
intézményes keretek kialakítása	az intézményekkel (normákkal) való szakítás
a szabadságharc bukása után a nemzeti öntudat helyreállítása	
a nemzeti kultúrában stratégiai helyet foglal el	
a kultúr nemzet ideáljával küzd a nemzeti önrendelkezés hiánya ellen	

1. táblázat: A historizmus és a modernista szemlélet összehasonlítása

(forrás: Révész 2005; saját szerkesztés)

A francia forradalom rávilágít, hogy az ember részese és formálója a történelemnek, nemcsak elszenvedi, hanem befolyásolja is. A vallás jelentette valóságos világ helyébe a természet alkotta valóságos világ lép, a (teremtés)mítoszok egyetemes világmagyarázatát felváltja a nemzeti történelem idővonala. Ez a modern történelemkutatás kialakulásának és a szekularizáció felgyorsulásának időszaka. Ekkor születik meg a modern filozófia, a szociológia és a pszichológia tudománya, a politikai közösség tudatát erősítő művészet is. Magyarországon az abszolutista hatalomtól való függőség a kultúrához és a történeti hagyományokhoz fűződő viszonyt kiemelten fontossá teszi, és ezáltal új polgári magatartásformák jönnek létre és erősödnek meg. Ennek eredményeként épül meg többek között a Nemzeti Múzeum, a nemzeti öntudat megteremtésére, megerősítésére. A historizmus sokarcú, és bár többnyire művészettörténeti jelenségként ismert, az első világháború előtt a gazdasági és politikai elit önreprezentációjának, nemzeti kulturális legitimitációjának az eszköze, és Trianon után a vigaszt nyújtó múlt. A 19. század második felében a művészet megtalálja útját a közönséghez, társadalmiasul és ez a folyamat egybeesik a technikai sokszorosíthatóság korának kezdetével, ugyanakkor terjed el a fotográfia és bontja le a képekhez fűzött mitikus képzeteket. A

vásárlóképes nagyközönség megjelenése a kereskedelmi célú műalkotások megjelenését is jelentette és a tömeges igény a képekre a politikának lehetőséget teremt szándékai szerinti identitáskonstrukciók kialakítására, a történelmi emlékezet irányítása által. Így válik a korszellemet kifejező korstílussá a historizmus, amely formatoposzaival megeremti a máig ható modern magyar nemzetkaraktert, amelyhez időről időre vissza lehet nyúlni, amelyből a napi politikai célokhoz önkényesen ki lehet emelni, vagy amelyhez hozzá lehet társítani dolgokat, ezáltal azok általános kultúramagyarázó elvvé válnak. A történelmi múlt így szolgálja új jelentéssel a jelent. Sinkó Katalin a Hősök terén álló Ezredévi emlékmű kapcsán így ír erről: „A méltóságteljes avatási ünnepélyeket követően az emlékszobor a város hétköznapi helyét az emlékezés szimbolikus terévé, a társadalmi kultusz színpadává nemesítette. [...] Ideológiai tartalmát a változó politikai hatalom és annak mindenkori ellenzéke saját céljaira használta, ünnepélyes politikai rítusok vagy rituális szobordöntések formájában.” (Sinkó 1983, 185–201)

A Hősök tere szakrális jellegének megerősödését elősegítette az 1989. június 16-án megrendezett Nagy Imre és mártírtársai újratemetése, ahol a hatodik koporsó az elnyomott magyar ifjúságot is jelképezte. Ez a szertartás éppúgy államilag megtervezett és megszervezett volt, mint Rákóczi 83 évvel azelőtti újratemetése, és éppúgy igazodási („kristályosodási”) ponttá vált, amelyre folyton lehet hivatkozni és ki lehet mutatni az eltökéltséget.

A magyar historizmus csúcspontját az Ezredéves Országos Kiállításal éri el. Az állami akarat által létrehozott nemzettudat manifesztációja volt, a feudális nemesség önazonosságát, önreprezentációját és legitimitációját szolgálták. A reformkor és az abszolutizmus időszakában formálódó új, már nem csak nemesi nemzeti identitás megeremtésére alkalmas művészeti stílus és szimbólumtermelő módszerről van szó tehát. A magyar nemzettudat szimbolikus megjelenítése, megjelenése nem volt kívánatos 1867-ig, utána azonban a hatalom élére áll a nemzettudat formálásának, felismerve a nemzeti kultúra és identitás megeremtésének lehetőségét és megrendeléseivel, politikai szóhasználatával a köztereken, a közgyűjteményekben jeleníti meg a történelemből aktuálisan felhasználható héroszokat, eseményeket, háttérbe szorítva a magángyűjtemények klasszicizáló műveit. Kialakítja azokat az intézményeket és szervezeteket, amelyek bevált akadémikus sémák alkalmazásával kánonná formálják a historizmust, és amihez segítségül lehet folyamodni az idők során a kollektív sérelmek és veszteségek gyógyítására. Bármikor fel lehet támasztani a reményt keltő történelmi hőst, amely az eredeti politikai üzenet helyébe lép és pseudo-eseményként fedi el a szándékot. A historizmus ideológiája a múlt rabul ejtése a jelen érdekében.

(Miért pont Ópusztaszer?) Egy közösség tudatának kialakításában meghatározó jelentősége van a múltból felbukkanó szimbólumoknak, mert sűrítve fejezik ki a közösség eszményeit és törekvéseit. A magyarság nemzettudatában (Ó)Pusztaszer ilyen. Ahogy „P dictus magister”, az Anonymus néven ismert királyi jegyző (feltehetően III. Bélaé, aki 1172–1196-ig uralkodott) krónikájában lejegyezte, a honfoglaló magyarok Szeren kötöttek vérszerződést, ami az újkori értelmezés szerint az első országgyűlés. A – mai szóval – az akkori kollektív emlékezetben élő esemény tárgyi bizonyítékul szolgáló, a török hódoltság alatt elpusztult középkori bencés kolostor romjaival azonosított szakrális esemény tere a 18. század végén éledő nemzeti öntudat számára „a magyar állam alapvetésének színhelyeként, a Habsburgokkal és abszolutista rendszerükkel szembenálló, az önálló alkotmányos magyar állameszménynek is szimbólumává kezdett alakulni.” (Zombori 1982, 26)⁶ Az abszolutizmus utolsó éveiben mozgalom indult, hogy (a történelmi múlt távolába vesző, az aktuálpolitikailag kevésbé értelmezhető vagy éppenséggel pacifikáló) egy ősi történetű nevezetességű színhelyen emléket állítsanak. Az elhatározást – mai

fogalmaink szerint PR-eseményként –, a pusztaszeri templom romjairól a Ferenc József koronázási dombjára küldött föld tette legitimé. 1882-ben Trefort Ágoston kultuszminister egyetértésével emlékpark létesítése indult meg, aminek folyományaként 1896-ban a terület jelentős szerephez jut. A 13 méter magas Árpád-emlékmű előzményeként felállított emlékoszlopot egy kisvárosnyi közönség avatta fel, így vált Pusztaszer a Millenáris kiállítás részévé. A „vérszerződés” megkötésének helyszínéről származó csipetnyi föld a budapesti pavilon megvásárolható nemzeti identitásának részévé vált. Az ünnepségsorozatnak is köszönhetően, 1897-től Árpád vezér halálának évfordulóján (július vége, augusztus eleje) a környékbeli polgárság hazafias érzelmű tagjai Árpád-ünnepséget rendeztek. Ady Endre a feudális birtokviszonyokat képviselő, a francia forradalom kora előtti nemzetet képviselő és jelenlévő földbirtokosokról így ír: „Van pénzünk hálistennek mindig, amikor tombolni kezd bennünk a honfi-kegyelet. Dáridóra, zsenizászlóra, emlékoltárra, örökmécesre, ősharangra. Jól van és jól tesszük, de nekünk mégis Egyiptom derék fáraói jutnak az eszünkbe. Komoly historikusok állítják, hogy a gúlákat, piramisokat s Egyiptom egyéb kőcsodáit nem tréfából és mulatságból építették a fáraók. De építették azért, hogy a munkátlanok és inségesek munkához jussanak. Az Árpád-oltár, az Árpád-harang nem fogják jóllakatni a szegény csongrádi parasztot.” (Ady 1907)

A politikai hatalom azon felismerése, hogy a história héroszainak felhasználásával megteremthető, sőt irányítható a nemzettudat, nem kizárólag a végrehajtók tudatos vagy öntudatlan magatartásában nyer teret, hanem az újságírók, többek között Ady Endre felismerésében „Vajon Pusztaszeren csakugyan azért történt volna a híres kötés, amely akkor is hiteles, ha nem történt volna meg?” (Ady 1907). A historizmus technikai módszerének állami igénybevételének általánossá válásával a historizáló nemzetiesedés pozitív magjára újabb és újabb ideológiák, izmusok épülnek: irredentizmus, sovinizmus, fasizmus. Az 1930-as évek közepére Ópusztaszer, mint az időbeni és történelmi emlékezet színtere már csak szimbolikusan, de fizikai valójában már-már nem létező hely és „semmit sem hangulatosabb, mint Kömpöc vagy Csengele.” (Zombori 1982, 48) A hanyatlást egy helyi szegedi civil szervezet állítja meg, amikor 1937-ben hazafias ifjúsági tábort létesít a területen. Az állami nagyvonalú tervek ívét jelzi, hogy a Horthy Miklós által 1920-ban alapított Vitézi Rend tagjait Pusztaszeren, az állam által vásárolt telkeken kívánták letelepíteni, ez a korabeli hatalom képviselőinek a szakrális, a szent helyhez való viszonyát és kötődését mutatja. A tervet a modernitás legvéresebb európai háborúja hiúsítja meg. A második világháború utáni Ideiglenes Nemzeti Kormány (Ó)Pusztaszeren kezdi meg a földosztást, jelképesen felszámolva a feudalizmust és elindítva a „második honfoglalást”.⁷

(A magyar nemzetpolitika 1989 után) 1989-et követően a társadalmi elvárások jobbra gazdasági természetűek voltak, bár ott lappangott az elnyomott nemzeti identitás, az önérzet, amikor Orbán Viktor a Hősök terén Nagy Imre újratemetésén a hatodik koporsóba vizionálta a magyar ifjúságot. A közös nevezőt az elnyomókkal (Szovjetunió és a szocialista országok kommunista pártjai) szembeni ellenállás jelentette, amint lehetővé vált a nézetek pluralizmusa, nyilvánvalóvá vált, hogy a társadalom különböző rétegei számos dologban élesen más véleményen vannak.⁸

A rendszerváltozás után a kelet-európai országokban új politikai irányvonal vette kezdetét, a nemzetpolitika. 1990-ben az országgyűlési választások estéjén az MDF miniszterelnök-jelöltje, Antall József, a nemzetet, a nemzeti összetartozást a mindenkori pártpolitika fölé kívánta helyezni a „lélekben 15 millió magyar miniszterelnöke akarok lenni” kijelentésével. Antall József ezáltal a választások estéjén a nemzetpolitika sarkkövévé tette, hogy a magyarság ugyan nem él egy közizagzatás alatt, de kulturálisan

együvé tartozik. Szavai nyilvánvalóvá tették, hogy az ország határai nem esnek egybe a nemzet határaival. Antall egy új, a korábbi pártállami hozzáállástól gyökeresen eltérő nemzetpolitikát hirdetett meg, de mondatában egyben legitímálta is a Trianon diskurzus újranvitását.⁹ Bár ő etnikai-kulturális értelemben kívánta átélni és megvalósítani a határon túli magyarsággal kapcsolatos elképzeléseit, ez a környező országokra mégis a területi revízió rémképét vetítette, de legalábbis az ottani politikai erők törekvéseik, népszerűségük növelése érdekében kihasználták, kiforgatták Antall szavait¹⁰. Több magyarelleses támadás is volt, a legbrutálisabb a marosvásárhelyi fekete március. A hazai jobboldali politikusok számára az eset ugródeszkeként szolgált: vannak magyarok a határokon túl is, mégpedig „végveszélyben, a megsemmisülés szélén”.

A Fidesz 1996-ban politikai fordulatot tesz és a „kis szdsz” arculatból kilépve az SZDSZ- és MSZP-kormánnyal szemben a jobboldali nemzeti pozíciót kezdi kialakítani a maga számára. Az 1998-as választásokon „aki a magyar nemzethez akar tartozni, szavazzon a kormányprogramjukra” szlogennel indultak, kibontakoztatva a „jobboldali nemzet” koncepcióját. Ebben a koncepcióban szerepelt a Nemzeti Színház felépítése, a Millenáris Park létrehozása, a Terror Háza Múzeum megalapítása, a magyar igazolvány intézményének létrehozása és a korona „kiszabadítása”. Múzeumi tárgyból a magyar államiség jogfolytonosságát szimbolizáló élő jelkép vált az Országház kupolatermében. Jobboldali nemzetfelfogása azonban szűknek bizonyult a 2002-es választások megnyeréséhez. 2010-ig ellenzéki pártként retorikájával, nagygyűléseivel, a Bálványosi Szabadegyetemen tett kijelentéseivel folyamatosan bővítette nemzetfogalmát és 2010-ben kormányra kerülve a Nemzeti Együttműködés Rendszerével¹¹ kormányprogrammá tette a magyar nemzetfogalom újradefiniálását, újraalkotását. Nemzetpolitikai céljának tekintette a nemzet egyesítését határokon belül és azon túl is: a politikából kiábrándult társadalomban hitet kell ébreszteni.

A nemzeti összetartozás napjának iskolai emléknappá nyilvánítására a törvény betervezői szerint azért volt szükség, mert „Magyarországon nem megfelelőek az ismeretek és az attitűdök a határon túli magyar közösségekről, éppen ezért kívánják támogatni azokat a törekvéseket, amelyek a magyarországi fiatalok különhi társaikkal kapcsolatos ismereteinek bővítésére irányulnak.” (Kitekintő 2010). Erre vonatkozó kutatásaim igazolják, hogy a rögzült rossz klisék meghatározóak a közösség megítélésében, a negatív diszkriminációban és stigmatizációban (András 2020). Orbán Viktor egy 2004-es, a Napkeltében elhangzott interjújában kijelentette: „Nem lehet mindig megvert népek lenni, néha győzni is kell.” (Napkelte, 2004. november 19.) A nemzeti összetartozás napja kísérlet a feldolgozatlan trianoni, nemzeti gyásznapi átdefiniálására, a magába forduló nemzeti érzés helyébe a nyitottság, az együvé tartozás pozitív érzésének helyezésére. Megállapításom bár intuitív, de kézenfekvő.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- András Hanga (2020) Változó székely identitás. A nemzettudat sajátosságai a székelyföldi fiatalok körében. *Honismeret*, 48/3, 42–49.
- Assmann, Jan (2004) *A kulturális emlékezet*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest, 29–66.
- Erdősi Péter – Sonkoly Gábor (2005) A kultúra melankóliája. *Világosság*, 2005/6. 76., 84.
- Halbwachs, Maurice (2000) A kollektív emlékezet. in *Szociológiai irányzatok a XX. század elejéig*. Felkai Gábor – Némédi Dénes – Somlai Péter (szerk.). Új Mandátum Kiadó, Budapest. 403–432.
- Gagy József (2004) *Örökített székelykapu*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely.
- Karl Popper (1989) *A historicizmus nyomorisága*. Kelemen János (szerk.), Akadémiai Kiadó.

- Németh Lajos (1993) A historizmusról. in *A historizmus művészete Magyarországon*. Zádor Anna (szerk.), MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest, 12–20. pp.
- Révész Emese (2005) *A magyar historizmus*. Corvina Kiadó, Budapest.
- Sinkó Katalin (1983) A nemzeti emlékmű és a nemzeti tudat változásai. *Művészettörténeti Értesítő*, 1983/4. 185–201. pp.
- Zádor Anna és mtsai (1993) *A historizmus művészete Magyarországon. Művészettörténeti tanulmányok*. MTA Művészettörténeti Kutatóintézet, Budapest.
- Zombori István (1982) Pusztaszer és a magyar történelmi tudat. *História*, 4. évf., 6. szám, 26–27.

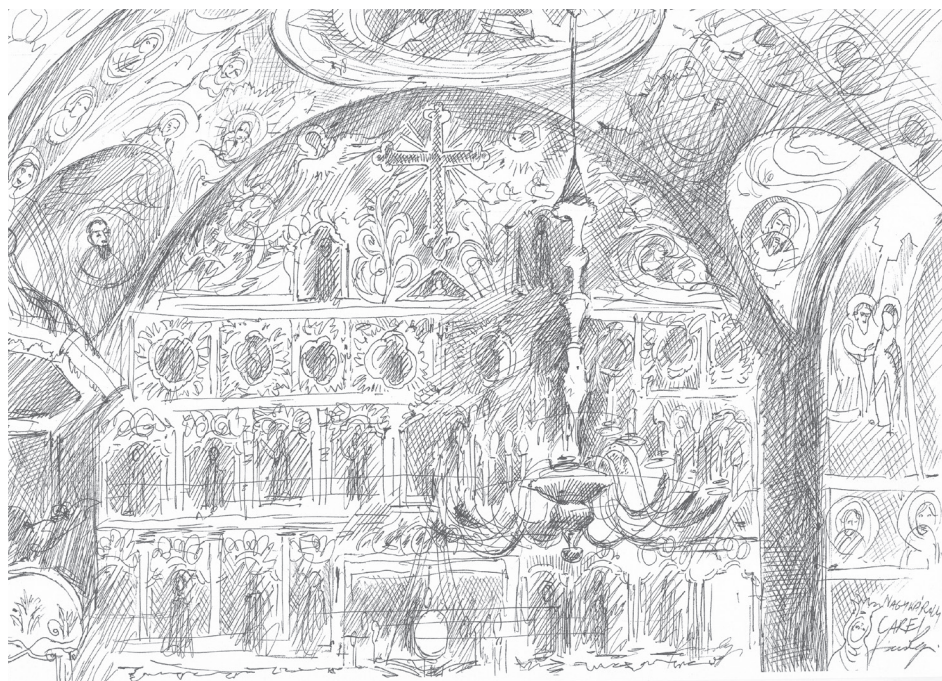
Online források:

- Ady Endre (1907) *Jegyzetek a napról*. In.: Budapesti Napló, július 21. <http://www.intratext.com/IXT/HUN0028/PIPO.HTM> [2021. 04. 22.]
- Ady Endre (1907) *Vadászat Pusztaszer körül*. In.: Budapesti Napló, december 7. <http://mek.oszk.hu/00500/00583/html/ady73.htm> [2021. 04. 22.]
- Kitekintő Elemzések 4*. In: Nemzetpolitikai Elemző. Eplényi et al. (szerk.) 2010. november. http://kitekinto.hu/downloads/kitekinto_nemzetpolitikai_elemzo_2010_november.pdf [2021. 04. 16.]
- Simon Zoltán Boldizsár (2012) *Egy régi-új történefilozófia: historizmus a nyelvben?* In.: Kommentár 2012/6. http://kommentar.info.hu/iras/2012_6/egy_regi-uj_tortenefilozofia_historizmus_a_nyelvben_ [2020. 12. 09.]
- Sz. n. (1906) *A bujdosók hazatérése*. In.: Vasárnapi Újság, 53. évf., 44. szám. http://epa.oszk.hu/00000/00030/02725/pdf/VU_EPA00030_1906_44.pdf [2021. 04. 22. 19:04]
- Sz. n.: *A korábbi választások eredményei*. Origo.hu, 2002. 01. 03. <http://www.origo.hu/itthon/20020103korabbi.html> [2021. 04. 22.]
- Tverdota György (2009) *II. Rákóczi Ferenc újratemetése*. In.: Rubicon 2009/3. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/2_rakoczi_ferenc_ujratemetese/ [2021. 04. 22.]

JEGYZETEK

- 1 Az örökség fogalmának modernkori történeti gyökerei a francia forradalomig nyúlnak vissza és a 20. század közepéig elsősorban a nemzeti identitás (nemzeti örökség) termelésének és megőrzésének eszköze volt. Az 1960-as évektől kezdve jelentéstartománya folyamatosan bővül (építészeti örökség, urbanisztikai örökség, tájbeli örökség stb.), 1992-ben a kulturális örökség fogalma formálissá válik: kulturális örökség az, amelyet a jövő nemzedéke örököl (Európa Tanács 1992). Ennek a szemléletnek az érvényre jutását a Jövő Nemzedékek Országgyűlési Biztosa Hivatalának 1993-as létrehozása igazolja (azóta megszűnt, feladatait 2012. január 1-től jogutódként az Alapvető Jogok Biztosának Hivatala vette át).
- 2 A kollektív emlékezet helyei igen változatosak, jelzésszerűen felsorolunk néhány, dolgozat szempontjából fontosnak ítélt megnyilvánulási formát: néphagyomány, épületek (intézmények), toponimiák, emlékhelyek, szobrok, emlékművek, dátumok és évfordulók, szimbólumok (címer, zászló stb.).
- 3 A rendszerváltozás utáni politikai pártok közül a Fidesz-MPP az elsők között ismerte fel az ideológiai küzdelem mellett a szimbolikus politizálás előnyeit. A párt politikai marketingje számos példát mutat erre: a millenniumi ün-
- 4 A Fidesz-MPP látványosan tett kísérletet a magyar történelem eseményeinek kisajátítására és ezáltal a szimbolikus politizálásra: az államalapítás 1000. évfordulója (2000. évi I. tv.), az első világháborút követően a trianoni békediktátum és a kommunista diktatúra éveit. Ezek közül a kommunista diktatúra éveiről szóló politikai célú szimbólumtermelés bizonyult áttűtően sikeresnek, a másik kettő „parázs a hamu alatt”. Érdemes azonban felfigyelni arra, hogy a Trianonról szóló diskurzus egyre hangsúlyosabb szereplője a szélsőjobb, lassan átcsúszik a politika már-már vállalhatatlan szegletébe.

- 5 II. Rákóczi Ferenc újratemetése az 1873-as Zemplén vármegyei közgyűlés óta képezett belpolitikai vitát, ami állandó fegyver volt a mindenkori hazafias érzelmű képviselők eszköztárában. A több mint 30 éves belpolitikai konfliktusra tett pontot az 1906-os szertartás.
- 6 Anonymus, Ligeti Miklós által készített szobra a történelmi személyiség képileg ábrázolhatatlan és a történelmi idők homályába vesző személyét arctalanul, kámszába rejtve jelenítette meg, amit a korabeli – Stróbr Alajos vezette – akadémiai testület elutasított és 1903-ban a Városligetben felállítottak, jelenítette meg a hagyományos historizáló emlékműszobrászaton való túllépést azáltal, hogy a „köztudottan elfogadható”, magyaros „kinézetűséget” az időtlenség felhomályába vesző kámszás alakkal helyettesítette.
- 7 A „második honfoglalás” erőteljesen kapcsolódik az 1945 utáni társadalmi berendezkedést megfogalmazó ideológiához. Az ópusztaszeri földosztás az Ideiglenes Nemzeti Kormány alatt kezdődött 1945. március 29-én, melynek miniszterelnöke akkor Dálnoki Miklós Béla (pártonkívüli) volt és Nagy Imre volt a kormány földművelésügyi minisztere.
- 8 Sz. n.: A korábbi választások eredményei. Origo.hu, 2002. 01. 03. <http://www.origo.hu/itthon/20020103korabbi.html> [2013. 03. 10.]
- 9 Schmitt Pál 2010. május 14-én az Országgyűlés alakuló ülésén, megválasztásakor elmondott beszédében az antalli nemzetpolitika folytatása mellett állt ki azáltal, hogy beszédében széleskörű nemzeti összefogásra biztatott: „a magasztos cél érdekében” ... „emeljük fel szívünket, vállaljunk 15 millió magyar ember sorsáért felelősséget”.
- 10 Kijelentésével megidézte a Trianon utáni Magyarország politikai vezetését, a szunnyadó problémát, amely a környező országok területi alapú nemzeti identitását sértette meg.
- 11 1) Egyszerűsített honosítási eljárás (2010. május 26.); 2) Nemzeti Összetartozás Napja (2010. május 31.); 3) Politikai Nyilatkozat a Nemzeti Együttműködésről (2010. június 14.); 4) Nemzeti Összetartozás Napjának iskolai emléknappá nyilvánítása és a Magyarországi Házának létrehozása (2010. október 18.).

A Szent Koronát nem a pápa küldte Tévedések a Szent Korona-kutatásban

„A német császári korona és a lombard vaskorona kivételével a középkornak a keresztény Nyugaton még feltalálható diadémjai közül egyik sem dicsekedhet olyan nagy történelmi jelentőséggel, mint a corona Sancti Stephani...”

Franz Bock

Időről időre, tehát rendszeresen felmerülnek a magyar közélet különböző fórumain megállapítások a magyar Szent Koronával kapcsolatban, melyek történelmi közhelyeket és tévedéseket tartalmaznak. Mondatok, melyeket egyszer valaki a múltban elejtett és azóta sokszor úgy ismételtük, hogy közben nem is ellenőriztük a mondat valóságtartalmát. Az egyik ilyen történelmi tévedésünk így szól: „a Szent Koronát a római pápa küldte Szent Istvánnak.” Annak ellenére létezik ezen közvélekedés, hogy az akadémikus Korona-kutatás is elismeri, hogy ez a tétel nem igaz, az mégis a mai napig tartja magát a közvéleményben. Ennek oka több tényezőből adódik, az egyik talán, hogy a méltán rendkívüli népszerűséget elért István a király című rockoperában is elhangzik Asztrik szájából:

*„Ha támogatom a Szentegyházat,
Róma áldása lesz majd rajtad,
S elnyered véle itt a földön az üdvösséged!
Szentatyánk zászlós lándzsát küld,
És koronát néked.”¹*

Ennek a „közéleti” tévedésnek a másik oka, hogy a Szent Korona-kutatás ma legalább két fő vonalra zajlik, egyik az akadémiai (MTA) vonal, a másik pedig leginkább Pap Gábor nevéhez köthető, amit nevezzünk „alternatív” kutatási vonalnak, amely több kérdésben merően szembehelyezkedik az akadémiai vonal állításaival. Ezen kívül is több egyéni kutatói próbálkozás, megközelítés létezik, ezek újszerű és érdekes eredményeket hoznak, de okfejtéseikben folyton tévedéseket, ellenmondásokat eredményeznek. Egyfajta rejtett küzdelem zajlik tehát a Szent Korona körül, amely mintha nem tudna nyugvópontra jutni. A Koronával pedig méltatlanul kevés irodalmi alkotás vagy éppen játékfilm foglalkozik, talán éppen ezen megközelítési kaosz miatt, pedig történelmünk főszereplőjéről van szó, amely kilenc évszázadon keresztül biztosította az ország területi integritását, minden jogok forrása volt és meghatározta a magyarság politikai gondolkodását, nemzeti öntudatát.

Pap Gábor² több okból is vonatkoztatási pontnak látszik a Korona-kutatásban. Egrészt mert kezdetektől részt vett a kutatásban, annak részbeni koordinálásában, és mert ő volt képes egyedül felállítani egy olyan összefüggésrendszert a Szent Korona szerkezeti és ikonográfiai elemeiből, egy ikonográfiai programot, amelyet senki sem tudott megcáfolni. A magyar Szent Koronán ugyanis 19 figurális zománckép van, ami páratlan az országgló koronák esetében és ezek a zománcképek teológiai szabályoknak megfelelően szoros kapcsolatban vannak egymással, tehát közel sem véletlenszerűen vannak elrendezve. Erre Kovács József egyháztörténész, katolikus pap hívta fel a figyelmet ezzel kapcsolatos tanulmányában, akire még kitérünk. Ha a Korona valódi jelentőségét, üzenetét akarjuk megérteni, akkor ezt a képi

programot kellene kiismernünk és épp ez az alapvető különbség az akadémiai és az alternatív kutatási vonal között. Az előbbi a Korona (vélt) származtatását veszi alapnak.

Visszatérve a Korona-küldés problematikájára, Szent István Nagy Legendájában és a Hartvik legendában szerepel egy levél a római pápa, II. Szilveszter állítólagos Korona-küldésével kapcsolatban. A Szilveszter-bulla, amely egy elveszett levélnek pótlása, viszont hamisítvány, mint Tóth Gergely³ könyvéből is kiderül, ugyanis „Karácsonyi János (1858–1929), jeles történész (egyben katolikus pap, 1905-től nagyváradi kanonok) cáfolhatatlan érveket hozott fel hitelessége ellen. [1891. 178–216.]”⁴ A történet szerint Szent István követe, Asztrik magával hozta ezt a levelet a Koronával és az „apostoli kereszttel” együtt, és ennek az elveszett levélnek a rekonstruálását jelentené a Szilveszter-bulla. Tóth Gergely szerint erre a hamisításra egy Marnovics Tomkó szerzőségével kell számolni: „Elképzelhető ugyanis, hogy a püspöki kinevezésével kapcsolatos 1631. évi vita alatt készítette el a koholmányt, amikor az érvanyagot összeállította.”⁵ A horvát származású Tomkó – véli Tóth – talán meg akarta leckéztetni a magyarokat, akik szerinte azt képzelik, hogy a pápa semmilyen joggal nem bír felettük. „... Tomkótól aki közelről látta Pázmány és a Habsburg-udvar törekvéseit Szent István figurájának aktuálpolitikai felhasználása érdekében, sőt, e törekvéseknek tevékeny részese volt.”⁶

És itt rögtön belecsoppenünk a magyar történelem egy rendkívül mozgalmas időszakába, amikor a protestáns–katolikus vallás harca zajlik, hol fegyverekkel, hol törvényekkel. Azt is tudnunk kell, hogy a magyarság között a reformáció azért is terjedt igen gyorsan, mert ezzel is kifejezte ellenszenvét a katolikus Habsburgokkal szemben. Nyilván a katolikus vallás a Habsburg hatalom alatt álló nyugati részeken jobban megmaradt, míg az ország keleti részén és Erdélyben kevésbé. Miért lényeges ez? Több szempontból, és erre Tóth Gergely könyvében részletesen kitér. Magyarország három részre szakadt állapotában a nemesi rendek igyekeztek keresni olyan megoldást, amivel az országot újra egyesíteni lehet, mert azt a 17. század elején már látni lehetett, hogy a Habsburgokra nem lehet számítani, vagy belátható időn belül nem. Emiatt is tört ki az első Habsburg-ellenes felkelés Bocskai István vezetésével 1604-ben, amely ugyan Bocskai győzelmével ért végét, de az ország újraegyesítéséhez ez még kevés volt. És a magyar nemzetben kezdett azon meglátás érvényre jutni, hogy török segítséggel talán mégis lehetséges az ország megmentése. Ennek a küzdelemnek része volt a reformáció előretörésével, hogy a Szent Koronát ne kelljen a római pápához kötni.

De van még egy irat, amely a pápai Korona-küldést látszott igazolni, ez a merseburgi Thietmar⁷ féle beszámoló. Itt azonban a történészek valamit félreértettek és Váczy Péter volt az, aki kimutatta a félreértés okát. Merseburg püspökének, Thietmarnak krónikájában van egy olyan szövegrész, ami Szent Istvánnal kapcsolatos, ez így hangzik: „coronam et benedictionem accepit”, ami egy kötött jelentésű formula, és nem azt jelenti, hogy a pápa tárgyszerűségben küldött volna koronát Vajknak. Váczy Péter⁸ felfigyelt arra, hogy ez a hiányos szövegezés más uralkodókkal kapcsolatban is előfordult Thietmarnál, mint II. Henrik német királynak, Luxemburgi Kunigunda nevű feleségével kapcsolatban, akit 1014-ben koronáztak meg. Váczy szerint: „Thietmar az accepit ige használatát nyilvánvalóan a koronázási ordóból vette, ahol többször előfordul az egyes jelvények átadási szertartásában: Accipe coronam regni . . . accipe sceptrum . . . Talán ennyi is elegendő ahhoz, hogy megállapítsuk, a coronam et benedictionem accepit mondatrész csupán leszögezi: Vajkot megkoronázták és felkenték. Miként ismeretes, a koronázás a felkenés után következett a szertartásban és nem megfordítva.”⁹

Thietmar tehát csak egy ténymegállapítást tett, anélkül, hogy megnevezné a pápát, vagy bárkihez is kötné a Szent Korona küldését. Váczy hivatkozik Szent István Nagyobbik Legendájára, ahol még híven őrződött meg a koronázás előkészítése. „A magyarok megvárták a pápa levélbe foglalt áldását (benedictio) és csak azután rendezték meg a koronázási szertartást. Az áldás magába foglalta egyúttal annak szentszéki elismerését is, hogy István méltó a királyi címre és a korona viselésére, valamint azt, hogy hivatott egyháza szervezésére és vezetésére. A benedictióval kapcsolatban a legendairó nem szól a pápa állítólagos koronaküldéséről. Ezt a körülményt perdöntőnek tekintjük annak igazolására, hogy István valóban nem kapott koronát Rómából.”¹⁰ Thietmar valójában azt akarta demonstrálni Krónikájában, hogy István megkoronázása a német-római császár, III. Ottó¹¹ „kegyének és ösztönzésének (gratia et hortatu)” volt köszönhető. Váczy viszont nagyon pontosan kimutatta, hogy ez nem igaz, mert István már a koronázás előtt elkezdte az egyházmegegyék szervezését, amire a pápától kapott felhatalmazást. Úgy gondoljuk, ezt a kérdést (pápa küldte-e a Koronát) itt nem érdemes bővebben tárgyalni.

(A Szent Koronát nem lehet helyettesíteni) A Szent Korona ezeréves története során tucatnyi alkalommal került külföldre, és hat alkalommal¹² hosszabb időre az országon kívül tartózkodott, az „első utazása” Bécsbe már az 1200-as évek elején megtörtént. A Korona rendkívüli egyedisége, nem helyettesíthetősége viszont 1301-ben tűnt ki a külföld számára, mivel Károly Róbertet háromszor¹³ is meg kellett koronázni, mert az előző szertartások nem a Szent Koronával történtek, és ezért a nemzet azokat nem fogadta el. Erre már a Habsburgok is felfigyeltek, és Kottanner Jánosné udvarhölgy, Luxemburgi Erzsébet magyar királyné udvarhölgye, egyben leányának, Erzsébet hercegnőnek a szárazdajkája is volt az, aki 1440. február 20-án éjszaka ellopta a Szent Koronát a visegrádi fellegváról. Az állapotos Erzsébet Habsburg Albert magyar király (1437–1439) özvegye volt, aki a Korona megszerzésével akarta biztosítani születendő gyermeke (V. László) számára a magyar királyságot, mivel a magyar rendek inkább a lengyel I. Ulászlót kívánták magyar királynak, mintsem egy Habsburgot. A négy hónapos csecsemőt meg is koronázták Fehérváron (május 15-én), mint Habsburg V. Lászlót, mivel apja halála után született, ragadványnévként kapta az „utószülött” nevet. A két pártra szakadt nemesi rendek között tehát viszály támadt, de a főurak többsége végül Ulászló mellé állt, ezért az anyakirályné nyugatra menekült, és fiát III. Frigyes császárra bízta a Szent Koronával együtt.

Azonban a várnai csatában I. Ulászló halálát lelte (1444 novembere), ezért a magyar rendek hajlandóak voltak V. Lászlót elismerni magyar királynak, csakhogy III. Frigyes a gyermeket nem adta ki, ezért lett Hunyadi János kormányzó. A Szent Korona csak Hunyadi Mátyás idején (1463-ban) térhetett vissza, miután a királynak kikiáltott Hunyadi sarj horribilis váltságdíjat fizetett ki érte. Révai Péter¹⁴ későbbi koronaőr megemlékezik arról, hogy amikor Bécsbe ment háromezer lovas élén egy küldöttség, hogy a Koronát hazavigyék, III. Frigyes előbb megrettent a nagyszámú lovastól, és csak János püspököt kétszáz lovasával engedte a falak közé. De, ami lényegesebb, hogy a Szent Koronát be kellett azonosítani, mert hírek keringtek arról, hogy az osztrákok készítettek két hamisítványt. Az ellenőrzést Pálóczi László országbíró végezte el, aki „bizonyos jeltől eredetinek ismerte meg a Koronát”.¹⁵ Ez könnyen lehet, hogy így volt, vagyishogy készültek Szent Korona-másolatok, mert Révay szerint már Kottannerné is egy hamisítvánnyal tévesztette meg az őrséget. Erre azért is volt nagy esély, mert a Koronáról hiteles ábrázolás nem készült ebben az időben.¹⁶ Korona-másolat a későbbi időkben is felbukant, ugyanis 1565-ben Zrínyi Miklós, a szigetvári hős vitt egy ilyen Korona-másolatot Habsburg Ferdinánd temetésén. Sőt, Kosdi Tamás szerint az 1950-es években a Vatikán

is rendelkezett egy Szent Korona-másolattal.¹⁷ Talán érdemes lenne ezeket a másolatokat is egyszer valakinek szemügyre venni. A Kottannerné eset miatt, illetve Hunyadi Mátyás váratlan halála után kellett a Korona őrzését megerősíteni és koronaóri intézményt létrehozni 1500-ban, amely rendelkezés 1945-ig fennmaradt.

(*Révay Péter és az első koronaleírás*) Révay Péter mind a magyar rendek, mind a Habsburg kormányzat számára feltétlenül megbízható személynek számított, amit az is mutat, hogy Révay evangélikus vallású volt, ellentétben a katolikus kormányzattal. Révay becsületessége és megbízhatósága annyira vitán felül áll, hogy amikor Bethlen Gábor 1619-ben megindítja hadjáratát Felső-Magyarország ellen, akkor benne mind Bethlen, mind a Habsburg uralkodó megbízik. Ezt azért is kell hangsúlyoznunk, mert Révay szavaihetőségét gyakran megkérdőjelezzik, és amiről ő számot adott, az néhány ponton nem fér össze a Koronáról kialakított akadémista szemlélettel. Révay 1613-ban Augsburgban jelentette meg művét a Szent Koronáról: *De sacrae coronae regni Hungariae ortu, virtute, victoria, fortuna, annos ultra DC clarissimae brevis commentarius* címmel. Ennek a kiadásnak számunkra a legfontosabb megállapítása a következő:

„...in ipsa vero circumferentia fronte recta, imago Salvatoris nostri Pomum tenentis; ex adverso Divae Matris Virginis: et deinde sacerrimus Apostolorum ordo, Regumque, ac Imperatorum, Martyrumque Christianorum. Ut videre licet, literis Graecis, ...”¹⁸

„...magán a kerületen pedig a homlokzati részen almát tartó Üdvözítőnk képmása, az ellenkező oldalon a Szent Szűz Máriáé, aztán az apostolok, a keresztyén királyok, császárok, vértanúk szentséges sora. Mint látszik, görög betűkkel, ...”¹⁹ Ez a szövegrészlet azért érdekes, mert a Koronán hátul ma nem Szűz Mária zománcképe helyezkedik el, az elülső Pantokrátor pedig nem tart almát a jobb kezében, viszont a balban könyvet igen. Vannak olyan Pantokrátor képek, ahol Krisztus valóban a Földet jelképező almát tart a kezében, de ebben az esetben jól látszik a kép arányaiból következően, hogy itt nem almáról van szó, hanem egy speciális kéz-ujj tartásról. A leírtak és a mostani látványból arra lehet következtetni, hogy ez a kép is csere következtében került mostani helyére. A Pantokrátor vagy az ortodox ikonok esetében Krisztus könyvvel való ábrázolása szinte alapvonás, ezért azt Révay nem is tarthatta fontosnak kiemelni. De haladjunk sorjában.

Révay forrásmunkája után, 1740-ben az Iglón született, de német (cipszer) származású Schwarz Gottfried, szintén evangélikus teológus jelentetett meg egy munkát a Szent Koronáról: *Initia Religionis Christianae Inter Hungaros Ecclesiae Orientalis Adserta* (1740) címmel. Schwarz Révay narratíváját követve, a görög császárok ajándékként tekintett a Koronára. Nem kétséges, hogy Schwarz saját olvasatával azt akarta bizonyítani, hogy a Szent Korona nem Rómából, hanem a görög kultúrkörből származott, viszont munkáját gyengíti, hogy ő közelről nem vizsgálta a Koronát.

Elkövetkezett II. József osztrák császár uralkodása, aki 1784-ben törvénytelenül Bécsbe vitette a Szent Koronát, ami csak 1790. február 21-én tért vissza Budára, ahol közszemlére tették. Ekkor többen leolvasták a görög feliratokat és az eredményt nyomtatott formában is kiadták. Így Pétzeli József, Wesprémi István orvos, és Horányi Elek tudós piarista szerzetes. Weszprémi István egy „alsóbb” és egy „felsőbb” részt különböztetett meg a Koronán, és ő ismerte fel elsőnek azt a tényt, hogy a bizánci korona felirataiban megnevezett személyek „a XI. századi Michael Dukas császár és fia, továbbá I. (az ő elnevezése szerint II.) Géza magyar király.”²⁰

Ezekkel a megfigyelésekkel kapcsolatban 1935-ben Moravcsik Gyula bizantológus²¹ a következőket jegyezte meg: ő a rendelkezésére álló fotók alapján nem tudta leolvasni a Dukász kép két feliratát, mert azt eltakarta egy „szög vagy sróf” feje, viszont a „Horányi

[1790-ben] és Koller [1792-ben] közölte rajzokon azonban ez a szög még nem látszik s ők világosan kiírják az „E” és „C” betűket, amelyeket nyilván tisztán láttak az eredetin”, viszont a Franz Bock által 1857-ben közölt rajzon már feltűnik a két szegecs a mostani helyén.²² Nem kell kriminológusnak lennünk, hogy belássuk mi történt. A Szent Korona hátsó oromzatán beavatkozás történt, felszerelték a Dukász Mihály képet (és még kettőt) közvetlenül az 1790-es év előtt, de a beavatkozás nem volt sikeres, mert az először befűrt két szegecs rosszul tartotta meg a Dukász képet, és II. Lipót koronázása (1790. november 15.) alkalmával „csörömpölt”, amit a közelben állók hallhattak. Majd alig másfél évvel később következett az újabb koronázás Lipót váratlan halála miatt, és ekkor újra tapasztalhatták a „csörömpölést”, ami rosszul vette ki magát a szertartás alatt, tehát elkerülhetetlen volt a kiigazítás 1792 után, és ez a két szegecs látható ma is mint az utólagos beavatkozás „bűnjele”. A Dukász képet 1792-ben forrasztással véglegesen rögzítették.

Az nem kétséges, hogy a Szent Koronán több alkalommal is módosító beavatkozás történt, amit az is bizonyít, hogy az 1790-es hazahozatalkor rögzített jegyzőkönyvből kiderül, a Korona zománcképei mintegy 10 fokkal kifelé dültek, viszont a Bécsbe hurcolás után visszakerült zománcképek már „egyenesen” álltak.²³ Komolyabb beavatkozásra csak akkor kerülhetett sor, amikor a Korona őrizetlenül volt és Magyarországon kívül tartózkodott, mert „nyugalmi állapotban” egy lepecsételt ládában volt. A fentiek alapján mégis úgy látjuk, hogy minden összevág: a kronológia és a politikai szándék a Szent Korona „átprogramozására” és azt – legalábbis a Dukász Mihály kép kapcsán – Kalapos József idejében követték el. És az átszerelés időhatárát is meg tudjuk határozni, amire már többen rámutattak: 1608. november 19-én koronázták meg Habsburg II. Mátyást, mivel a „nem törődöm” II. Rudolf elhatalmasodó elmebetegsége miatt teljesen alkalmatlanná vált az uralkodásra. A Szent Korona előzőleg Bécsben és Prágában „raboskodott” 57 évig (1551. szeptember – 1608. november között)²⁴. Ekkor adták ki II. Mátyás koronázási emlékérmét, amely az uralkodót a Szent Koronával profilból mutatja. Így látható, hogy a gyöngyök a keresztpánton párhuzamosan végigfutnak a Szűz Mária kép foglatának felső részéig, ahol már csak egy szerepelt. Ez azért lényeges, mert a koronakutatás kiderítette, hogy a Dukász Mihály kép oromzatára csak 1867-ben került föl a gyöngy, amit Müller Lajos aranyműves végzett el. És ez azt is jelenti, hogy az 1610-es években még nem a mostani Dukász kép helyezkedett el a Korona hátsó oromzatán, hanem ahogy Révay állította: Szűz Mária képe. Az „átszerelés” tehát Révay könyvének megjelenését alapul véve 1622 és 1790 között kellett, hogy megtörténjen. Révay könyvét még halála előtt (1622) átirta, kibővítette, de az csak majd 40 évvel később jelent meg.²⁵ Viszont Szűz Mária említését ebbe a szövegváltozatba is átemelte,²⁶ tehát nem igaz, amit Tóth állít, hogy Révay „bizonyos, hogy a Monarchia írásakor (1619–1622) már nem nézte Szűz Máriának Dukász Mihályt.”²⁷ Révay soha nem nézte Szűz Máriát Dukász Mihálynak, mivel Dukász császár neve a Révay-könyv egyik kiadásában sem szerepel! Beemelte ugyan Nagy Konstantint, mint akitől származik a Korona, de ez nem érintette Szűz Máriát.²⁸

És itt megint egy fontos szöveghelyre kell felfigyelnünk, ami így szól: „...Quid quod in inferiori Coronae circumferentia, imaginem suam Constantinus cum quibusdam Imperatoribus Graecis insculpi fecit, eo quoque inter alias circumstantias indicio, ut grata posteritas, insigne hoc Coronae munus, sibi ipsi primitus acceptum referret? Videtur autem Graecii artificii esse nostra Corona, non tantum ex dictis imaginibus et literis, sed ex appensis catenulis, quae iisdem locis im Iconibus Graecorum Imperatorumprehenduntur, ...”²⁹

„...Mit szóljak ahhoz, hogy a Korona alsó kerületén Konstantin a saját képmását valamely görög császárokkal egyetemben bevéssette, [ez] azért más körülmények között is annak bizonyosága, hogy a hálás utókor a Koronának e jeles adományát neki magának köszönheti elsősül, koronánk pedig nemcsak a mondott képek és írások miatt látszik görög mesterséggel készítettnek, de a rá felfüggesztett láncocskák miatt is, amelyek ugyan ezeken a helyeken a görög császárok képmásain találhatóak...”³⁰

A fenti szöveghellyel több probléma van. Ha Révay valóban elolvasta a Korona alsó „kerületén” az egyik zománckép szövegét, akkor a többit miért nem tette meg? Ráadásul miért az egyik, csak a kisebb kép írását olvasta le, és a nagyobbat nem? Kéznevelő magyarázatnak látszik, hogy Révay a mondott helyen szereplő alakot Nagy Konstantinnal vélte azonosnak, mert ez fért bele ideológiai koncepciójába. Azt is végig kell gondolnunk, hogy a koronaőr esetleg Nagy Konstantint összekeverte Dukász Mihály császár Konstantin fiával, csakhogy ez mind a két létező narratívát (akadémista-alternatív) felborítja a Szűz Mária kép miatt, hiszen a kisebbik Dukasz fiú az apja nélkül teljesen értelmetlenül szerepelt volna a Koronán, aki ráadásul 1074-ben született, tehát I. Géza halálakor (1077) alig volt hároméves,³¹ a mostani zománcképen pedig egy 15–20 közötti ifjú szerepel. (Dukász Mihály öccse, szintén Konstantin, éppen ennyi idős akkoriban.) Erre a dilemmára határozott választ nem tudunk adni, ha csak azt nem, hogy a Koronán tényleg Nagy Konstantin zománcképe volt eredetileg. Mert azt joggal feltételezhetjük, hogy az abroncs hátsó részén világi uralkodók szerepeltek eredetileg, természetesen görög felirattal, ahogy minden szereplő az alsó abroncon.

Valódi válaszhoz talán abból kell kiindulnunk, hogy Révay a De Monarchiában ugyanazt a lutheránus vallás-ideológiai alapkoncepciót fogalmazta meg, mint a Commentariusban, vagyis a Szent Koronát megint görög területről igyekezett származtatni, hogy gyengítse a korban erősen létező (vélt) pápai koronakapcsolatot. Révay a De Monarchiában is rendkívül erős Habsburg- és pápaellenes hangot üt meg,³² de itt vélhetően elvetette a súlykot, mert valódi történeti forrás nélkül azt állította, amit hinni szeretett volna, vagyis, hogy Nagy Konstantin³³ által került a Korona I. Szilveszter pápához³⁴, tehát Rómába, és onnan II. Szilveszter által Szent Istvánhoz.³⁵ És itt van a nagy probléma, hogy nem tudjuk, hogy Szűz Mária két oldalán kiknek a zománcképei voltak. Érdekesképpen jegyezzük meg, hogy egy holland kutató, a magyar származású Kees Tszelszky könyvében hasonló meglátásra jut, de éppen Szűz Mária Koronán való meglétével ellenkező értelemben: „A szerző [Révay] nem alapos művészettörténeti leírást ad a koronáról, hanem... a maga elképzeléseinek hordozójaként kezeli az ékszert. Az általa elképzelt felségjelvényvel a király, a nép és az ország ideális állapotát jeleníti meg. A valóságos helyzet korántsem ideális, azonban igenis törekedni kell a tökéletességre. Ezért ír az általa ideálisnak tartott Magyarországról, amely az archiregnum kilenc országából áll; a tökéletes rendi nemzetről, amelyet az »apostoli hit« egyesít; Szűz Máriáról, a szent koronáról és a tökéletes uralkodóról. Révay ezzel egy olyan politikai eszményt jelenít meg az idealizált magyar korona által, amely a valóságban nem létezik, de tükröt tartva olvasói elé a jobb jövő reményét kínálja.”³⁶ Bizonyára érezzük, hogy a fenti két megközelítés között hajszálnyi a különbség, a végeredmény viszont teljesen más.

Fenti nézetünk helyességét igazolni látszik Schwartz Gottfried 1740-ben írt munkája, mivel ő sem hivatkozik Dukász Mihályra, hanem éppenséggel azt adja elő, amit Révaynál olvasott a De Monarchiában: (Révay) „...úgy adja elő, hogy a világ Megváltóján, a Boldogságos szűz Márián és a szent apostolokon kívül még Nagy Konstantin és más görög császárok képmásai is rajta vannak, és ami a dolog lényege, görög betűkkel

jegyeztettek meg.⁷³⁷ Hozzá kell tennünk, hogy a Korona hátsó oromzatán jelenleg feltalálható három zománckép görög feliratainak pontos felismeréséhez, értelmezéséhez nem egy tudományosan képzett szakemberre volt szükség. Nem gondolnám, hogy Révay Péter rendelkezett volna ilyen, mai értelemben ismert tudományos képzettséggel.

(Egy hamisítási kísérlet: tusrajz vagy grafitceruza) Ezen a ponton meg kell említenünk a 2012-ben létrehozott Lendület Szent Korona Kutatócsoportot, amely nemzetközileg is kiterjedt kutatásokat végez, természetesen az MTA támogatásával. A Lendület Kutatócsoport fontosságát, eredményeit nem vonhatjuk kétségbe, azonban most a kritika szellemében kiragadunk egy esetet. A Kutatócsoport vezetője, Pálffy Géza ugyanis talált egy Koronaábrázolást 1618-ból, és ezzel Révay legfőbb állítását igyekezett kétségbe vonni: „A korona mellett hosszú éveken át (1608–1622) lelkiismeretes szolgálatot teljesítő koronaőr nem láthatta Szűz Máriát annak hátoldalán, annak 1618-ból újonnan előkerült hátoldali ábrázolásán ugyanis – ha csak ceruzával is, azaz halványan, de egyértelműen – egy bizánci jogarral trónoló portré, azaz biztosan Dukász Mihály alakja vehető ki, hiszen bizánci hatalmi jelvénnel Szűz Máriát sohasem ábrázolták. Mindez tehát azt jelenti, hogy a Dukász portré már 1618-ban is mai helyén állt, így kiscserélése nem fűződik II. József korához...⁷³⁸

Csakhogy Seremetyeff-Papp János és Németh Zsolt restaurátorok műszerrel megvizsgálták a szóban forgó „hátoldali” koronaábrázolást, és a szakértői vizsgálattal kizárták „egy korabeli tusrajz létezését az íves mezőben, mert az olyan mértékben szívódott volna a papír felületi rétegébe, hogy maradéktalan eltávolítása a papír anyagának károsítása nélkül nem történhetett volna meg.” Valamint: „Az íves keretben törlés nyomait találtuk. A törlés következtében nem csak a képmás halványodott el, hanem kiritkult az egész tusrajz alaptónusát adó barnás tintaréteg az alak körvonala által határolt területen, és csak ott, ennek eredményeképpen pedig kivilágosodott ez a zóna. A törlés nem kivárással történt, kíméletes volt, és viszonylag kevésbé károsította a papírt, ami áteső-, illetve súrlófényben jól megfigyelhető.”⁷³⁹ A restaurátorok azt is megállapították, hogy a rajzot hegyezhető grafitceruzával követték el, amely viszont 1618-ban még nem, hanem csak éppen 1790-től volt használatban. Ez azért több, mint érdekes!

A restaurátorok végső következtetése, miután a szóban forgó ábrázolással nem igazolható, de nem is cáfolható a Dukász kép jelenléte: „Így változatlanul nincs képi bizonyíték arra, hogy Révay Péter koronaőr állítása, miszerint a hátsó oromzaton könyve készültének idején, 1613-ban a Szűzanya képmása foglalt helyet, hamis lenne.”⁷⁴⁰ Hozzá kell tennünk, hogy ezt a szakvéleményt Pálffyék is elfogadták, nem vitatják.⁴¹ Hadd jegyezzük meg, hogy hibázni is csak az tud, aki dolgozik. A Dukász-képpel kapcsolatban enyhe elmozdulásnak tarthatjuk, hogy Pálffy szerint senki nem tagadja annak utólagos felhelyezését, viszont azokkal a kutatókkal ért egyet, akik „vagy a 11. század második feléhez, vagy az 1170–1180-as évekhez kötik ennek időpontját.”⁷⁴² Vagyis engedékenysége a lényegét nem érinti.

(Kalapos József és a felvilágosult abszolútizmus magyar vonatkozásai) Az „átszegecseles” nyomon követhetősége egyértelműen arra utal, hogy erre közvetlenül 1790 előtt került sor, vagyis II. József császár⁴³ uralkodása idején. Emiatt érdemes közelebbről megismerkednünk József császár uralkodásának természetével, aki azért nem koronáztatta meg magát magyar királynak, hogy ne kössék meg az ezzel kapcsolatos törvények, így nem kellett garantálnia a rendi jogok megmaradását. Ányos Pál nevezte el őt Kalapos királynak, a róla írt versében. Habsburg-Lotaringiai Józsefet 1764-ben német királlyá,

a következő évben, apja halála után pedig német-római császárrá koronázták, tehát ő nagyon is jól tudta, hogy uralkodásokhoz szükséges szertartásokat nem nélkülözhet, ha törvényesen akar uralkodni.

Kalapos József korán magáévá tette a felvilágosodás ideológiáját, ebből kifolyólag nem érdekelte a nemzeti érzés, a hagyományok és a vallásos érzület. Ha nem is volt kifejezetten a vallás üldözője, valamiféle negatív semlegességgel viszonyult hozzá, így „1782. január 12-én kiadott szekularizációs rendeletével több, tanítással, gyógyítással vagy tudománnyal nem foglalkozó szerzetesrendet és mintegy 140 kolostort (1484 szerzetessel és 190 apácával) feloszlattott.” Összesen tíz szerzetesrendet oszlattott fel, „vagyonukat a Vallásalapba olvasztotta. Beavatkozott a vallási ünnepek, a szentmise és a papnevelés rendjébe is.” Magyar szempontból rendkívül sértő volt, hogy „1786. február 7-én Magyarországon és az örökös tartományokban kihirdette a magyar pálos rend eltörlését és birtokainak elkobzását.”⁴⁴ A felvilágosultság ideológiájától hajtva a kispapok nevelését is ki akarta venni a püspökök kezéből, és a kormányra akarta bízni. A vallási hagyományok eltörlése és átalakítás miatt a pápával, IV. Piusszal is szembekerült, de ez sem tartotta vissza terveitől. Türelmi rendeletével a nem katolikus vallások működésébe is beavatkozott, amely megint csak sérelmeket okozott az érintettek körében. Nem beszélve az olyan ostoba rendelkezéséről, hogy a halottakat ne koporsóban, hanem zsákokban kelljen eltemetni, ezzel is spórolva a költségeken, de ezt a nép nem is hajtotta végre.

Az uralkodó a hagyományos, történelmi magyar közigazgatást is teljesen felforgatta, megszüntetve a vármegyéket és a főispáni tisztséget. Türelmetlen, erőszakos újítási természetének következménye volt a meggondolatlanul és rosszul előkészített rendelet a határország felállítására, amely Erdélyben kiváltotta az oláhok felkelését, akik aztán falvakat, városokat rohantak meg és ezerszámra mészárolták le a magyar családokat, főleg a nemeseket. Az asszonyokat és leányokat – képzeltető milyen előzmények után – megölték, vagy hozzákényszerítették műveletlen román parasztokhoz. És még ilyen helyzetben is a bécsi kormány és maga az uralkodó inkább állt a felbőszült románok oldalán, mint a létében is veszélybe került magyar nemesség mellett, és nem engedték meg a nemesi felkelés kihirdetését!⁴⁵ Kezdetben még a katonaság bevetését sem engedélyezte, sőt, a rögtönítélő bíróságot is betiltotta! Egészen elképesztő állapotokat idézett elő Kalapos József az erdélyi földesurakkal és a nemességgel szembeni előítélete, amely végül maga szervezte meg önvédelmét. A vihar elmúltával a megtorlás is igen lagymatagra sikeredett, mert a két főkolompos Horeát és Closkát kivégezték ugyan, egy harmadik öngyilkos lett, körülbelül 1500 románt az összecsapásokban öltek meg, vagy a helyszíneken kivégeztek, de a gyilkosságokban tevélegesen részt vett közel 15 ezer tettes többségét nem érte utol a törvény keze, ami nyilvánvalóan rossz vért szült a későbbiekben. Az uralkodó tetszetősnek és „észszerűnek” gondolt rendeletei, volt belőlük vagy hatezer, minden értelemben zavart és felháborodást váltottak ki, így azokat végül halálos ágyán kénytelen volt visszavonni három kivételével. Láttunk már ilyen eszelősen türelmetlen, zavaros ideológiáktól vezérelt politikusokat a 20. században éppen eleget, akik a saját meggyőződésükben senkire és semmire sem voltak tekintettel.

József uralkodásának összképe tehát minden értelemben negatívként értelmezhető, és témánk szempontjából különösen az, ami a Szent Koronára vonatkozik, melyet 1784-ben Bécsbe szállíttatott. Mert a magyarság számára a legfőbb sérelmet mégis az jelentette, hogy nem koronáztatta meg magát, mint Szalay–Baróti kötet fogalmaz ennek kapcsán: „József oly erőszakosan támadta meg mind alkotmányunkat, mind nemzeti-ségünket, oly annyira nyilvánvaló lett törekvése, hogy megsemmisítse Magyarország

önálló állami lételét, hogy megszűnt a különbség felvilágosodottak és konzervatívok, katolikusok és protestánsok között, s mindannyian egyesültek a fenyegetett alkotmány s a haza védelmében.”⁴⁶ József tisztában volt a Szent Korona „várásával”, ezért az átszállítása Pozsonyból nem volt egészen egyszerű. (Buda és Pest ekkor még nem nyerte vissza fővárosi rangját.) A pozsonyi várat előbb átadta egy papnevelő hivatalnak, majd arra hivatkozva, hogy helyet keresnek, utasította a helytartó tanácsot, hogy ideiglenesen küldjék a Koronát két koronaőr és négy magyar testőr kíséretében Bécsbe.

A helytartótanács viszont rögtön felismerte, hogy itt valami nincs rendben, tudták, hogy egy ilyen intézkedés végzetes következményekhez vezethet a nép körében, ezért feliratot intéztek az uralkodóhoz, hogy szándékától eltérítsék, bár nem hitték, hogy ez sikerülni fog, nem is sikerült. Az uralkodó erre csak egy gúnyos mondattal, „Ne nettessetek barátaim”-mal válaszolt. 1784. április 13-án elszállították a koronát a hozzá tartozó jelvényekkel együtt, miután „Csáky János gróf országbíró s a helytartótanácsok jelenlétében jegyzékbe vették azokat. Balassa Ferencz gróf és Keglevich József koronaőrök kísérték a nemzet legféltettebb kincsét Bécsbe, idegenbe. A kedélyeket nagyon felizgatta ez esemény. Pozsonyban sírva, jajgatva járt fel s alá a nép, s az akkor támadt vihart az ég elégületlenségére magyarázták.”⁴⁷ József maga is ideges volt, mert tartott egy nagyobb zendüléstől, és csak akkor nyugodott meg, amikor a Korona Bécsbe érkezett. Viszont a helytartótanács azonnal körlevélben tájékoztatta a vármegyéket a történekről, és a vármegyék „szívvel-lélekkel” tették meg fölterjesztéseiket, csak az uralkodóhoz közvetlenül nem fordulhattak, mert nem fogadta őket, hiszen ő nem volt király, akinek ezt a szokásjogot tartania kellett volna. Ezt követően 1784. november 1-től Magyarországnak és a melléktartományoknak németül és már nem latinul kellett fölterjesztéseiket megtenni. Erdély esetében adtak egy év haladékot, de három év után már a bírósági ügyeket is németül kellett intézni, sőt a magyar országgyűlés nyelve is német kellett (volna), hogy legyen! Gimnáziumba sem vettek volna fel olyat, aki nem tud németül. Emiatt aztán a vármegyék egyre fokozták ellenállásukat és olyan egység alakult ki, mint semmi más következtében.

A kelletnél talán hosszabban foglalkozunk Kalapos Józseffel és uralkodásával, azonban észre kell vennünk valamit. Révay Péter koronaőr 1613-ban megjelent Korona-leírása és az 1790-ben történt újabb koronavizsgálat közötti időben kizárólag 1784–1790 között volt olyan időszak, amikor a Szent Korona átalakítására volt valódi politikai indíték, és ez volt az osztrák császárságnak a Balkán északi részének megszerzésére tett szándéka. Élünk a gyanúperrel, hogy József a magyar Szent Koronával talán meg akarta magát koronáztatni, de csak akkor, ha arra feltétlenül szükség mutatkozik, mint például újabb területek megszerzése esetén. Mert azt mégsem feltételezhetjük, hogy egyszerűen átjászotta volna a Szent Koronát az orosz Konstantin herceg⁴⁸ részére, akit az új Bizánci birodalom uralkodójának szánt II. Katalin cárnő. Azt viszont jól lehet érzékelni, hogy Kalapos József mindenre képes volt, hogy céljait elérje.

(Kalapos József és az orosz–osztrák szövetség) Jogosan merül föl a kérdés: mit keres egy görög császár, Dukász Mihály zománcképe a Szent Koronán? Milyen indokkal szerelhették föl a görög császár képét utólag a Koronára? Milyen politikai manipulációról lehet szó, amely ilyen durva beavatkozást igényelt? Ilyen politikai konstelláció, tehát hogy a magyar királyság valamilyen módon kapcsolatba kerüljön az 1453-ban megszűnt Bizánci császársággal valóban csak egy alkalommal történt, amikor létrejött az orosz–osztrák szövetség annak érdekében, hogy megvalósítsák a „bizánci” vagy más néven „görög” tervet. Az oroszok célja Görögország megszerzése volt Konstantinápoly központtal,

pontosabban a görög és török tengerszorosok, és ennek az új államalakulatnak az uralkodója lett volna II. Katalin unokája, Konstantin herceg.⁴⁹ A középkori bizánci–magyar kapcsolatokra még visszatérünk.

A Nagy Péter által mozgásba hozott nyugati orientáció és külpolitikai expanzió eredménye lett, hogy az orosz és osztrák érdekek találkoztak a 18. század folyamán a közös ellenség, az Oszmán Birodalom ellen. Kalapos József és Nagy Katalin cárnő első találkozása 1780. június elején a Dnyeper parti Mogiljovban történt, amit három hét oroszországi vendéglátás követett, majd „intenzív” levélváltás indult, melynek eredménye az 1781-ben kötött szövetség lett. A két szerződő fél ebben kölcsönösen biztosította egymás területi igényét és kezességet vállalt a Törökországgal szemben fennálló megállapodásokért. II. József ezenkívül kötelezte magát arra, hogy amennyiben a porta a cári birodalom ellen háborút indítana, teljes erejével szövetségese mellé áll.⁵⁰ Ausztria számára – hátában Poroszországgal – az orosz szövetségnek megvoltak a maga veszélyei, de mégsem akartak kitérni előle, mert bíztak a területi nyereségben.

Ez a szövetség inkább egy laza katonai együttműködést jelentett, ugyanis 1787 tavaszán Nagy Katalin és Kalapos József újra találkozott a Krím-félszigeten, ahol a cárnő biztosította II. Józsefet segítségéről porosz támadás esetén, mire az beleegyezett a közös támadásba, de a közös hadműveleti tervekben nem tudtak megegyezni. (Viszont ezen találkozó hatására a török hadüzenet 1787. augusztus 24-én érkezett meg Szentpétervárra.) A találkozó „végén abban állapodtak meg, hogy csak az egymás közelében működő szövetséges seregtettek támogatják egymást, egyébként mindkét fél hadserege egymástól függetlenül, érdekeinek megfelelően cselekszik.”⁵¹ A bizonytalan megállapodás háttérében az húzódott meg, hogy mindkét uralkodó a saját érdekei szerint akarta alakítani a Balkánt, vagyis hatalmi rivalizálás állhatott a háttérben, bár egymás területi igényeit elismerték. Az osztrák–orosz politikai közeledés már jóval korábban (1697-ben, az első orosz–osztrák szövetség a török ellen) megkezdődött, azonban Bécsben tartottak az orosz expanziótól, és inkább egy orosz elleni osztrák–porosz védelmi vonal létrehozásában gondolkodtak, de erre a poroszok nem voltak kaphatóak, ráadásul a Balkánon már akkoriban is érezhető volt az orosz propaganda hatása.

Ami viszont a témánkat illeti, hogy „II. József már 1787 elején megbízta Pray Györgyöt azzal, hogy dolgozza ki történelmi alapon a magyar korona jogos igényeit Szerbiára, Boszniára, Bulgáriára, továbbá Moldvára. Havasalföldre és Besszarábiára.”⁵² Vagyis nem kevesebbről lehet szó, minthogy Kalapos József a saját Balkán tervei érdekében a Szent Koronát is igyekezett bevonni, hogy az jól illeszkedjen a Balkán fellelti Habsburg uralom történelmi legitimációjához. Ráadásul, szemben az orosz törekvésekkel – akik a hajdan volt Bizánci császárságot akarták visszaállítani –, a történelmi tradíciók a magyar királysághoz tartozott korábbi Balkán-területek, és az azt megszerző Habsburg uralkodó bizonyos fölényét jelenthették. Végül a tervből semmi sem lett, mert a Kalapos József vezette hadsereg nem tudta a törököket kiszorítani a Balkánról, az uralkodó is halálos betegen érkezett vissza, emiatt az oroszok sem tudták folytatni a háborút. Bécs a török háborút végül 1791-ben a szisztovói békekötéssel zárta le.⁵³

(A Szent Korona kétnyelvű feliratairól) Miután a Korona törvénytelen módon 1784-től Bécsben tartózkodott, és az ország emiatt már a nemzeti felkelés állapotáig eljutott, a Korona 1790. februárban országos ünnepelés közepette visszatért Budára, ahol közszemlére tették. Mint említettük, ekkor Pétzeli József, Weszprémi István és Horányi Elek is megvizsgálta és Horányi „még abban az évben kiadta a görög feliratok betűhív

másolatát, melyek közül a két bizánci uralkodó és a magyar király képen levőket modern átírásban is közölte. Az ő munkája tekinthető tehát a magyar Szent Korona görög felirata tudományos editio princepsének.⁷⁵⁴

Horányi szerint VIII. Bíborbanszületett Konstantin (961–1028) ajándékozta a Koronát „kortársának” Géza fejedelemnek, amivel az is a probléma, hogy VIII. Konstantin csak 1025-től lett tényleges császár, addig testvérbátya, II. Baszileiosz volt az első számú vezető. Horányi „úgy vélte, hogy a bizánci császári ajándékot utóbb Szent István Rómába küldte II. Sylvester pápához, aki azt megáldotta és kiegészítette a felső abroncsokkal, vagyis a Megváltó és nyolc apostol képével és az arany kereszttel. Horányi vetette fel először azt a gondolatot, hogy a korona két különböző részből van összetéve, vele egyidejűleg Weszprémi is egy „alsóbb” és egy „felsőbb” részt különböztetett meg.⁵⁵ Ez a megkülönböztetés, latin – görög-korona – már kétszáz éve tartja magát makacsul az akadémista történetírásban, de nincs valódi jelentősége, mert a latin és a görög felirat egyidejű alkalmazásának a katolikus egyház szertartásrendjében megvan a maga hagyománya. Erre alább rátérünk, most csak annyit jegyzünk meg, hogy a Szent Korona ilyen módon történő szétválasztása egyértelműen azt eredményezi, hogy megbontja a Korona eszmei és szerkezeti egységét.

Kalapos József halálát követően 1790. november 15-én Pozsonyban megkoronázták II. Lipótot, aki viszont rövidesen elhalálozott. 1792. június 6-án I. Ferenc koronázása idején újra, három napra közszemlére tették ki a Szent Koronát. Ebben az időben Koller József pécsi prépost három társával együtt „behatóan” megvizsgálta a Szent Koronát és arról rajzokat készített. „A vizsgálatok eredményét Koller nyolc évvel később megjelent könyvében foglalta össze, amely a bizánci koronára vonatkozólag egészen a jelenkorig alapvető munka maradt. Koller ugyanis nem csak a művéhez mellékelte rajzok alapján közölte a feliratok betűhív másolatát, hanem — ami a legfontosabb — a korában ismert bizánci történeti források és numizmatikai anyag felhasználásával azok történeti interpretálására is kísérletet tett.” Koller fogalmazta meg azt az állítást, hogy „a korona két részből áll: a »Corona Graeca«-ból, melyet Michael Dukas császár ajándékozott I. Gézának és a »Corona Latina«-ból, amelyet Szent István kapott Rómából.”⁵⁶ Itt legalább három olyan állítás fogalmazódott meg, amelyeket a későbbi kutatások megcáfoltak, igaz, erre várni kellett az 1980-as évekig.

Egyrészt semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy Dukász Mihály koronát ajándékozott volna Gézának, az sem teljesen bizonyos, hogy a Koronán Geobitzas-ként azonosított személy I. Gézával lenne azonos, ez egy feltételezés, amit állításként lett megfogalmazva. Az kétségtelen, hogy VII. Dukász Mihály császár és I. Géza uralkodóként is kortársak voltak. Másodrészt a görög és latin korona egy mesterséges szétválasztás eredménye, amely a görög és latin betűk egyidejű alkalmazására épül, és itt meg kell említenünk Kovács József plébános, egyháztörténész, aki egy tanulmányban megfogalmazta ennek a kétnyelvűségnek az okát. Kovács szerint: „A szempont, ami szerint a két részt egymástól megkülönböztetjük, csupán csak az a tény, hogy az egyik részen a feliratok görög nyelvűek, a másik részen pedig latin nyelvű feliratokat találunk, így tehát megkülönböztethető a görög nyelvű rész és a latin nyelvű rész.”⁵⁷ De emiatt még nem kell görög és latin koronáról beszélni, már csak azért sem, mert a keresztpántok önmagukban nem is állnak meg, szétcsúsznak ha sík felületre rakjuk, tehát elkerülhetetlenül szükséges az alsó abroncs, ami összefogja őket.

Az is lényeges, hogy „A görög és latin nyelv együttes használata nyugati — római — gyakorlat és semmiképpen sem bizánci szokás. Bizánc mindig kényesen ragaszkodott a görög nyelv kizárólagos használatához. Róma viszont a latin nyelv használatával nem

szorítja ki a görög nyelvet, sőt elsőbbséget enged neki. A hittanulóik Intézményében is a Hitvallás átadása — felmondása először görögül, majd latin nyelven történt. Keresztelésekor a Credo-t »a férfiak felett görögül, a nők felett latinul mondták, mert e két nyelv az összes nyelvet jelzi« — írja a Honorius Augustodunensis a Gemma animae c. művében (I. könyv, 67. fejezet), majd így folytatja — a görögök ugyanis minden népet megelőztek bölcselétükkel, a rómaiak pedig minden nemzetet uralkodtak. A görög nyelv által tehát a bölcsek, a latin nyelvvel a fejedelmek szerepelnek. Ezért a hitvallást görögül és latinul is eléneklik, hogy minden nyelven dicsérik az Urat.” „A templomszentelésnél is az a gyakorlat alakult ki a római egyházban, hogy a szentelő püspök pásztorbotjával a görög és a latin ABC-t írja a templom padozatára átlósan. ... A középkorban válik az is általános szokássá, hogy Rómában a pápa miséjén az evangéliumot előbb görögül, majd latinul hirdetik.”⁵⁸ Ezek a mondatok, úgy vélem önmagukért beszélnek, feloldva azt az értetlenkedést, hogy miért vannak kétnyelvű feliratok egy római (és görög) egyház fogalomkörében készült Koronán, amely ilyen módon is részesült a szentségben, mint egy katolikus pap vagy templom, de egyben a hatalom és a bölcsesség egyesítését is jelenti. Kovács József rendkívül értékes tanulmányában még több más szempontra is felhívja a figyelmet, mint a zománcképek ikonográfiai rendjére, ennek ellenére nagyon ritkán szokták idézni, talán mert ő is egységes egésként kezeli a Szent Koronát.

(További kutatások: az Ipolyi-bizottság) Hosszú szünet után 1880-ban immár a Magyar Tudományos Akadémia fogott hozzá a Korona újabb szakszerű megvizsgálásához és a szükséges királyi és országgyűlési engedélyeket megszerezve, föllállítottak egy bizottságot, amelynek elnöke Ipolyi Arnold, tagjai Pulszky Ferenc, Henszelmann Imre, Fraknoi Vilmos és Pulszky Károly és mások voltak, mint Kenner József tanár a Nemzeti Múzeum ásványosztályának őre. Két napon át tartó vizsgálatuk során színes rajzokat és fényképeket is készítettek és „Mindezek eredményeként az Akadémia 1886-ban publikálta Ipolyi Arnold nagy munkáját”⁵⁹, amely évtizedekig a magyar Szent Korona legrészletesebb monográfiájának számított, aztán elkészült Deér József monográfiája és legutóbb Tóth Endre nagymonográfiája.⁶⁰ Az Ipolyi bizottság igyekezett a Korona állapotát minden szempontból fölmérni, de „a fösúly arra volt helyezendő, hogy a szent koronának pontos graphikai fölvétele, annak minden részleteire kiterjedő hű képe állíttassék elő.”⁶¹ Mindehhez hozzá kell tenni, hogy a nevezett urak legfeljebb műkedvelőknek mondhatjuk, hiszen egyikük sem volt képzett ékszerész-ötvs és főleg nem művészettörténész, hiszen ilyen képzés akkoriban nem is létezett. Ezért is érdekes, hogy főbb megállapításaikat a későbbi szakma elfogadta.

Ipolyi Arnold művében ugyan érdekesnek látszó felvetéseket tesz, mint a görögök koronaküldési szokását a sztyepei népeknek, de alapvetően abból a téves koncepcióból indul ki, hogy a Szent Koronát a római pápa küldte. Ipolyi több fejezetben keresztül taglalja, hogyan küldött szerinte II. Szilveszter pápa Szent Istvának koronát, holott mi már tudjuk, ez nem más, mint spekuláció, ami a hamis Szilveszter-bullára épült, amit Ipolyi könyvében be is mutat, de ilyen esemény nem történt.

1916-ban IV. Károly király koronázása idején a Magyar Nemzeti Múzeum szükségesnek látta a Korona újabb tudományos vizsgálatát, amelyet Varjú Elemér, Fejérpataki László és Gerevich Tibor végeztek el. Az eredményekről Varjú Elemér a Magyar Tudományos Akadémián is beszámolt s dolgozata nyomtatásban is megjelent.⁶² Ekkor külföldi tudósok is bekapcsolódtak a Korona-kutatásba, mint az orosz Ny. P. Kondakov művészettörténész, bizantológus, és a németek, mint Rosenberg,

Frankhauser és Falke. A híres Kondakov szerint a keresztpántok eredetileg a 11. vagy 12. században készültek valahol Nyugaton.⁶³ Kondakov ezzel a Szent Korona korona-mivoltát is kétségbe vonta, és szerinte a felső keresztpántokat korábban megkurtították, és az így az ortodox liturgiában használatos ún. paténák volt, amiben a megszentelt kenyeret tartották. Czobor Béla azon nézetének adott kifejezést, hogy „a korona felső része későbbi, és pedig XIII. századi munka. Szerinte csak a zománcképek származhatnak a X—XI. századból, vagyis csak ezekben lehet Szent István egykori koronájának maradványait látni. Az eredeti koronát azonban ő nyílt koronának véli”⁶⁴ Otto Falke szerint nem lehet kétségbe vonni, hogy a szent korona felső részét II. Szilveszter pápa ajándékozta Szent Istvánnak.⁶⁵ És így tovább, sorjáztak a különböző vélekedések, amelyeknek viszont egy közös alapjuk volt, hogy a Szent Koronát két különálló részből, a görög-korona és a latin-korona egyesítésével hozták létre. Moravcsik 1938-ban III. Béla korszakára tette a „két korona” egyesítését. Mellesleg ekkor, 1938-ban a Szilveszter-bulláról már tudták, hogy hamisítvány, de Merseburgi Thietmar ide vonatkozó levelét még rosszul értelmezték, ezért a Koronát továbbra is Rómából származtatták.

(A Dukász kép problematikája) A magyar Szent Korona-kutatás több mint 200 évre nyúlik vissza, és ezeknek a vizsgálódásoknak az origójában végig az állt, hogy a Dukász Mihály kép eredeti a Koronán, és Dukász uralkodásának kezdetéhez datálták a Korona készítését. Ennek a nézetnek technikai okai is voltak, hiszen sokáig aranyműves-ötvös szakemberek nem vizsgálták meg és megfelelő minőségű fotók sem készülhettek Ófelségéről, a Szent Koronáról. Talán hihetetlennek is tűnt egy ilyen súlyos beavatkozás, minthogy több kép cseréje történt egy ilyen nagy múltú állam uralkodói fejéken, azt viszont igen, hogy „fakezú” magyar meseterek összebarkácsoltak egy uralkodói koronát. Mindez összefonódott a lassan kibontakozó, a Koronával kapcsolatos szakirodalom elterjedésével, amely viszont azt eredményezte, hogy a Koronáról rendkívül ellentmondásos kép alakult ki és már nem lehetett tudni, hogy kinek van igaza. Neves kutatók állították fel elméleteiket a Korona létrejöttével, származásával kapcsolatban, gyakran egymásnak is ellentmondó állításokat fogalmazva meg. És mindezek mögött az MTA állt, mert hát ki más állt volna, mint a legtekintélyesebb magyar tudományos fórum? És a helyzet ma sem sokkal jobb!

A Szent Korona több évtizedes amerikai távollét után 1978. január 5-én újra hazaérkezett. Az óriási társadalmi érdeklődést mutatta, hogy a Nemzeti Múzeumban kiállított Koronához az érdeklődők utcahossznyi sorban álltak, hogy megnézhessék. A Kádár-kormány részéről Pozsgay Imre kulturális miniszter igen hamar, már 1978 februárjában létrehozta a Koronabizottságot. Ennek koordinálására Köpeczi Béla akadémikust, a MTA főtitkár-helyettesét bízták meg, mint elnököt.⁶⁶ Mint a bizottság egyik tagja írta, nem volt titok, hogy a bizottság kijelölt munkáját az Ipolyi Arnold-féle grémium munkája alapján tervezték végrehajtani. Ez a bizottság volt hivatott dönteni minden lényeges kérdésben a koronaékszerekkel kapcsolatban, mint azok vizsgálata, konzerválása és elhelyezése ügyében. Két és fél éves vizsgálódás után a Koronabizottság Nemzetközi tudományos tanácskozást hívott össze 1981-ben a Nemzeti Múzeumba, ahol neves nyugati bizantológusokat, ötvösöket és textiltörténészeket hívtak meg.⁶⁷ Ekkor a kutatóknak lehetőségük volt a Koronát közelről megvizsgálni. Viszont a Nemzetközi tudományos ülésen lehetőséget kapott a „mérnöksoport”, hogy előadják kutatási eredményeiket.⁶⁸ Úgy látszik, az „elhárítás” elaludt, mert a bizottságot teljesen váratlanul érték az ekkor elhangzottak, és az események tulajdonképpen ekkor kaptak érdekes fordulatot, mert a

mérnökök a kutatástörténetben addigi megfogalmazott állításokkal ellentétes következtetésekre jutottak.⁶⁹ A mérnökcsoport Pap Gábor inspirációja alapján jött létre, amely műszeres számításaival a korábbi nézeteket elvetve azt merete propagálni, hogy a Szent Korona egy egységesnek tervezett és kivitelezett műalkotás.

Ezt követően megindultak a Koronabizottság, illetve az MTA részéről a cáfolatoknak szánt kritikák közzététele, és tulajdonképpen innentől vált ketté a koronakutatás. Ennek némileg humoros fordulata volt, amikor a Koronabizottság „engedélyt adott egy ötvösökből álló csoportnak arra, hogy »aranyműves szemmel« megvizsgálják a koronát. Az engedély megadása abban a reményben történt, hogy gyakorló szakemberek talán — együttműködve a restaurátorokkal és művészettörténészekkel — előbbre viszik a jelvény kutatását.” Mint Lovag Zsuzsa megjegyzi: „Sajnos, már a vizsgálat során kiderült, hogy együttműködésről az ötvösök részéről szó sincs, szakmai felkészültségüket messze meghaladó módon szenzációsnak szánt, merőben új koronaelméletet konstruáltak és igyekeztek azt minél szélesebb körben, elsősorban a nagyközönség számára a publikálni.”⁷⁰ Végül is ez az „ötvös csoport” nagyjából igazolta a „mérnökcsoport” főbb állításait, vagyis a Koronabizottság várakozásával éppen ellenkező eredményre jutottak. Úgy vélem, mind a két „outsider” csoport tett fontos, helytálló megfigyeléseket, viszont olyan vitatható állításokat is, mint hogy a Korona a Stonehenge-hez hasonlóan, egy csillagvizsgáló eszköz volna. Egy középkori tárgyon a középkori méretarányt és csillagászati számmissztikát számon lehet kérni, de nem valószínű, hogy egy uralkodói koronán a holdeiklusokat kellett kiszámolni.⁷¹ Meglátásom szerint az ötvösök részéről Csomor Lajos esettúlzásokba, mint amikor túl szoros kapcsolatot vélt beelátni a Szent Korona készítése és az avar ötvösök munkáiba, vagy Nagy Károllyal való kapcsolatba. Nem tudjuk hol készült a magyar Szent Korona, de amilyen sajátos a Szent Korona ikonográfiai felépítése és amilyen sajátos a magyar nyelv és gondolkodás, egyben világlátás, még azt sem zárhatjuk ki teljesen, hogy magyar ötvösök munkájáról van szó. Ezt egyébként a német művészettörténész, Albert Boeckler (1892–1957) is elismerte egyik tanulmányában.⁷²

Azonban ezt megelőzően vagy ezzel egy időben volt még egy kellemetlenség, ugyanis a magyar kormány által felállított koronabizottság vizsgálódása során felismerte, hogy baj van a Dukász képpel, nyilván a mérnökcsoport tanulmánya alapján. Ez fejeződött ki Lovag Zsuzsa egyik tanulmányában, ahol a következő mondatot voltak képesek összerakni: „A Dukász Mihály császárt ábrázoló zománcclemez javított, másodlagos elhelyezése eredeti foglalatára előtt”.⁷³ A „másodlagos” ebben az esetben csak azt jelentheti, hogy utólag került a Koronára, vagyis nem lehet vele datálni a Korona készítését, de azt sem, hogy mikor került Magyarországra. (Mint fentebb láttuk, a Szent Koronát folyton származtatni akarták valahonnan, holott erre sincs semmilyen forrásadat.) Ez bizony elég kellemetlen tétel az akadémiai kutatás számára, talán ezért is védik manapság a Dukász kép „eredetiségét” továbbra is elszántan. Mellesleg, a Szent Koronán három kitüntetett vagy inkább kiemelt zománc kép van, mivel ezek a legdominánsabbak, az elülső Pantokrátor, a felső Pantokrátor és a hátsó oromzat Dukász képe. Ha az egyházi művészetben létezik hierarchia, márpedig létezik, akkor elég komolytalannak gondoljuk, hogy a két Pantokrátor (a fiú és az atya) szintjével azonos súllyal lehessen említeni egy világi uralkodót, egyet a jelentéktelen bizánci császárok közül, itt valaki olyannak kellett lennie, aki nagyon közel volt és van hozzájuk és ő csak Szűz Mária. De ki is volt VII. Dukász Mihály császár?

(VII. Dukász Mihály és a bizánci birodalom helyzete az 1070-es években) A szóban forgó VII. Dukász Mihály császár (uralkodott: 1071. október 24. – 1078. január 7.) kényszerűségből lett uralkodó, mivel a manzikerti csatában (1071. augusztus 26.) a bizánci

hadsereg vereséget szenvedett a szeldzsuk birodalmat vezető Alp Arslán szultántól, a bizánci császár VI. Rómanosz is fogságba esett. A katonai veszteség nem volt jelentős, de a győzelem a törökök számára szimbolikus jelentőségűvé vált, mert bebizonyosodott, hogy a birodalom legyőzhető. Végül is a manzikerti vereség a Bizánci Birodalom hanyatlásának kezdetét jelentette. Rómanosz felesége Eudokia volt, Dukász Mihály anyja, ezért a császár kiesésével a hatalmat Eudokiával puccs által szerezték meg, vélhetően inkább anyja erőszakosságának köszönhetően. Bár a császári trónon már korábban Dukász Mihály következett volna, IV. Rómanosz könnyedén félreállította őt, és saját magát tette meg császárnak. VII. Dukász ugyanis egy szobatudós volt, aki „élénk tudományos érdeklődést fejlesztett ki, de sem politikai ambíciói nem voltak, sem képessége az állam irányítására.”⁷⁴ Ilyen feltételek mellett nem csoda, hogy a birodalomra zúduló problémák kezelésére tökéletesen alkalmatlan volt.

Az I. Bolgár Cárság meghódítása (1018) után északról a besenyők és úzok pusztították a bizánci területeket, ahol a korábban letelepített törzsek is folyton lázongtak. Ehhez járult még, hogy az újabb nagy bolgár felkelés éppen VII. Dukász uralkodásának idejére esett és a felkelők Konstantinápolyt is ostrom alá vették. Sziciliát és Dél-Itáliát viszont a normannok szállták meg, elfoglalva Barit (1071), akikkel Bizánc igyekszik megegyezésre jutni. Mindeközben a szeldzsuk-törökök előretörés miatt a megindult menekült áradatot is kezelni kellett. Ebben a rendkívül sebezhető helyzetben Michael Dukas 1073-ban VII. Gergely pápától kér segítséget, aki 1074. március 1-én kiadja felhívását a «keresztény birodalom» védelmére. A tervezett segítő hadjárat mégsem valósult meg.

A magyar királyság és Bizánci birodalom a Szerémségben, a Duna és a Száva folyók vonalánál ért össze. A bolgár felkeléskor, vélhetően azzal összefüggésben Salamon magyar király és unokaöccsei, Géza és László hercegek Nándorfehérvárt ragadták el a bizánciaktól 1071-ben. Salamon és Géza között talán hatalmi rivalizálás keletkezett, mert Salamon IV. Henrik német császár felé tett gesztusokat, aki a sógora volt, és 1063-ban az ő segítségével szerezte meg a Koronát.⁷⁵ Az Árpád-utódok közötti feszültség 1073-ban már nyilvánvaló volt, majd „Kemejnl (Szolnok közelében) 1074. február 26-án lezajlott ütközetben a magyar-német hadak súlyos vereséget mértek Gézára”⁷⁶, aki viszont erősítést kapott és az 1074. március 14-ei mogyoródi csatában még súlyosabb vereséget mért Salamonra, aki ekkortól „árnyékkirály”⁷⁷ vált, de Sopront és Mosont megtarthatta. Ezt követően Salamon IV. Henriktől kért segítséget, amelynek az volt az ára, hogy a királyságot a német császárság hűbéresévé teszi.

1072-ben a bizánciak csellel visszaszerezték Nándorfehérvárt, amit a harcias Salamon nem hagyott annyiban, újra betörték bizánci területre és egészen Nis-ig hatoltak. Bizánc helyzete ekkor még rosszabb volt, mint az előző évben, mert Makedóniában is újabb nagy felkelés robbant ki, tehát a birodalmat körös-körül az összeomlás fenyegette. Géza hercegeként igyekezett jó kapcsolatot ápolni a bizánci császársággal és a császár unokahúgát, Synadenét (Sinódia) el is vette feleségül 1072-ben. Történeiszekink úgy vélik, hogy ekkor küldtek Bizáncból egy koronát, amit ma a Szent Korona alsó aroncsaként tartanak számon, és mindez része volt egy állítólagos magyar–bizánci szövetségekötésnek, ami inkább egy békekötés lehetett. Mint Moravcsik fogalmaz: „Minden valószínűség a mellett szól, hogy e házasságkötés kapcsolatos volt a magyar–bizánci szövetség megkötésével, s hogy ezzel együtt kapta Géza Bizáncból a bizánci koronát.”⁷⁷ Bizonyítékok, ilyen értelmű dokumentum, vagy történelmi feljegyzés erről a szövetségről és a korona küldéséről viszont nincs. Moravcsik maga is elismeri, hogy „Arra vonatkozólag, hogy a bizánci korona milyen módon és milyen körülmények között került I. Géza királyunk birtokába, semmiféle történelmi feljegyzés sem maradt

ránk.⁷⁷⁸ A történelmi vélekedésekből az a látszat kerekedik ki, mint Géza nem szerezte volna meg a Szent Koronát Salamontól, pedig az erőviszonyok a mogyoródi csata után egyértelműen Géza oldalára billentek, Salamon mindössze két vármegye fölött rendelkezhetett, ezért nehéz elképzelni, hogy ne kellett volna a Koronát kiadnia. Révay Péter Commentariusában egyértelműen azt írja: „Géza nem sokkal utóbb háborúban legyőzte Salamont, megszerezte a Koronát.”⁷⁷⁹ Géza, ha kapott is Bizáncból egy nyitott koronát, arra semmi szüksége nem volt, mert nála volt Szent István koronája.

A bizánci birodalom 11. század végi katasztrofális állapotát figyelembe véve, sokkal inkább úgy néz ki a dolog, hogy a bizánciak számára volt fontos, hogy a magyarokat kibékítsék, mintsem a magyar királyságnak. Ráadásul, ha a kronológiát nézzük, a Salamon és Géza közötti konfliktus csak két évvel a bizánci hadjárat után, 1074-ben fokozódott fegyveres harcig, és Mogyoródnál Géza döntő győzelmet aratott Salamon felett, és még ebben az évben Székesfehérváron meg is koronázták. Tehát a magyar királyság megközelítőleg sincs olyan nehéz helyzetben, mint tőle délre Bizánc. Valójában úgy állt a helyzet, hogy VII. Dukász Mihály kénytelen felajánlani unokahúga kezét a fegyverszünet érdekében, mintsem, hogy erre a magyar félnek szüksége lett volna. És hogy ez a későbbiekben is mennyire így volt, azt éppen a bizánci források erősítik meg: „a XIII. századi Theodoros Skutariotes krónikája, amely határozottan azt állítja, hogy I. Alexios császár a birodalmát fenyegető barbárok támadásai következtében maga ajánlotta fel a házasságot a magyar királynak (SATHA S : MB. VII . 181—182.) A kezdeményezés tehát bizánci részről történt.”⁷⁸⁰ A szóban forgó király I. Géza öccse, Szent László. I. Géza király szerepéhez még annyit tegyünk hozzá, hogy amikor ő 1077 tavaszán 37 évesen meghal, rá egy évre VII. Dukász is elveszíti a trónját a számára megfellebbezhetetlen fordulatok következtében, szerzetesnek állt és így is fejezte be az életét.

Itt tehát olyan narratívával van dolgunk, ahol a magyar királyságot igyekeztek beállítani gyengébb félnek, amelynek szüksége volt a „világbirodalom” Bizánc támogatására. Erről azonban szó sincsen, mindössze azért fogalmaztak ilyen módon történészeink, hogy az állítólagos koronaküldést történetileg indokolhatóvá tegyék.

A középkori magyar királyság egy európai nagyhatalom, ahol a Szent István-i Koronának a kezdetektől kiemelt jelentősége van, hiszen az ország szimbólumaként ajánlották fel Szűz Máriának. Arra kellene gondolnunk, hogy I. Géza elhajította vagy durván átalakította volna ezt a Koronát és inkább a Bizáncból küldöttet helyeztette a fejére, amelyen ott díszelgett a bizánci császár és annak csecsemő korú, de a zománcképen már egy ifjúként ábrázolt képe? A köztudottan gyengekező és uralkodásra alkalmatlan uralkodó arcmása? Miért tett volna ilyet az erős és független magyar királyság őseire büszke uralkodója, a Turul-dinasztia leszármazottja? Hiszen ezzel a Koronán örökidőkre ott marad a bizonyíték, hogy egy magyar király erkölcsileg alárendelődött egy jelentéktelen bizánci uralkodónak, akinek a működését ő, Géza pontosan ismerte. Kilencszáz évvel később a történészek értelmezhetik a történeteket a saját ízlésük szerint, de őt biztos, hogy nem tudták volna félrevezetni. Moravcsik lábjegyzetben hozzáfűzte: „Egyébként nyilvánvaló, hogy a koronaküldés magában távolról sem jelentheti a megajándékozottnak a küldő személyével szemben való függő viszonyát, mint ahogy a mai uralkodók is osztogatnak egymásnak kitüntetések és érdemjelek a nélkül, hogy ez szuverenitásukat érintené.”⁷⁸¹ Moravcsik ezzel nyilván enyhíteni akarta azt a súlyos aránytévesztést, amit a történészek láttak bele a 11. századi magyar–bizánci viszonyrendszerbe. És idézi Konstantinosz Manasses egyik 1173 táján írt beszédét, ahol így jellemzi a magyarságot: «. . . független, nem szolgál nép, emelt fejű, szabad-ságszerető, a maga ura».

De konkrétan mi is a baj a Dukász császár képpel? Mindössze annyi, hogy a Dukász kép nem fér bele abba a foglalatba, ami a Koronán eredeti, és azon összesen 24 mm-el⁸², vagyis 26%-kal⁸³ túllóg. Vélhetően a második felszegecselés sem tartott elég megbízhatóan, ezért még oda is forrasztották. Az utólagos beavatkozás annyira szembetűnő, hogy mint fentebb említettük, Lovag Zsuzsa sem tehetett mást, mint elismerte annak másodlagosságát. Ahogy Váczy Péter is belátta: a Dukász kép „Elhelyezése mindenképpen rossz, eredetileg nem lehetett ott, ahol ma látható. A jelenlegi foglalat csak egy balkezes magyar mester gyatra munkája.”⁸⁴ Mint a fentiekből kiderül, nem a foglallattal van a probléma, hanem a Dukász Mihály képpel, amelyet sehogy sem sikerült abba behelyezni, hogy ezt a fércmunkát egy magyar vagy osztrák mester követte-e el, aki szegeccsel még a mögöttes zománcképet is átütötte, azt talán sohasem fogjuk meg tudni. Mindenesetre a Dukász problematikája már átszivárgott a jogász társadalomba is, amit mutat dr. Szmodis Jenő⁸⁵ tanulmánya, amelyben ezt írta: „...Szelényi Károly kitűnő fotóival a legszélesebb olvasó közönség előtt ismertté tette a Szent Korona számos részletét. Így e széles körben nyilvánvalóvá vált, hogy a három uralkodókép – különösen az ún. Dukász Mihály lemez – utólagosan került a Szent Koronára, és így tarthatatlanná vált a Szent Korona eddigi kormeghatározása is, amely legszilárdabb pontjának e lemezeket jelölte meg.”⁸⁶ A szellem tehát kiszabadult a palackból, már megint – tehetjük hozzá némi nehezítéssel.

(Összegzés) A Szent Koronát érintő több problémás területre itt nem tudunk kitérni, mert érzésünk szerint már így is a terhelhetőség határára értünk a szerkesztőség és az olvasók részéről a felhalmozott információ mennyiséggel. Annyit azonban észre kell vennünk, hogy a Szent Korona-kutatáshoz nagyon sok kutatónak a megfigyelésére, tudására volt szükség, függetlenül attól, hogy az Akadémia vagy az alternatív irányból érkezetről legyen szó. Abba ugyanis nem szabad belenyugodnunk, hogy a felismert hibákat tovább éltsük és úgy tegyünk, mintha minden rendben lenne a Szent Koronával. Ez egy súlyos nemzeti önbecsapás lenne és nem szabad elavult közhelyekkel beérmünk, még ha ez sokaknak kellemetlenséget is okoz! Ezzel a tanulmánnyal jelezni kívántam, hogy ma már elegendő tudás halmozódott föl annak érdekében, hogy a Szent Koronáról egységes és komplex felfogást alakítsunk ki, amely vállalható a nemzet egésze számára. Mindenesetre nagy kár, hogy a két kutatási vonal eredményeit az elmúlt negyven évben szinte semmivel sem sikerült egymáshoz közelebb hozni, ami nem tudom, hogy kinek az érdekét szolgálja, de hogy nem a magyar nemzetét és a Szent Korona ügyét, abban biztosak lehetünk. Mert itt olyan mélyen húzódnak a lövészárkok a különböző okok, mint például a mundérbecsület, a szakmai presztízs okán, mintha az ember a mai, gyilkos politikai közéletbe csöppennék bele.

JEGYZETEK

- 1 Boldizsár Miklós: Ezredforduló c. drámája alapján készült István a király rockopera. Szöveg: Bródy János, zene: Szőrényi Levente.
- 2 Pap Gábor (1939–) művészettörténész, irodalomtörténész. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának magyar–művészettörténet szakon végzett 1962-ben. Ezt követően a kulturális élet számtalan pozíciójában dol-

gozott mint szerkesztő, riporter, forgatókönyvíró, filmrendező, műsorvezető, dramaturg, de volt a Kiskunhalasi Járási könyvtár igazgatója is. 1973-tól egyre több főiskolán és egyetem tanított. Kezdeményezője az 1975-ben indult kecskeméti Zománcművészeti Alkotótelepnek, ami az 1984-es Nemzetközi Zománcművészeti Alkotóműhely megalapításához vezetett. 1998-ban Hintalan

- Lászlóval és Molnár V. Józseffel létrehozta az Örökség Népfőiskolát. Művelődéstörténeti könyveivel és előadásaival teljesen felforgatta a művészettörténet addig követett nézetrendszerét. Szinte egyedüli képviselője volt a szkíta–magyar–hun történeti folytonosságnak. A Szent Korona vizsgálatába már annak hazajövetelét követő időszakban bekapcsolódott. Ő vonta be a mérnökök csoportot a Korona-kutatásba, amelyek eredményei heves reakciókat váltott ki a hivatalosan felállított Korona Bizottság tagjaiból. (wikipedia.hu alapján)
- 3 Tóth Gergely (1977–) magyar történész, neolatin filológus. A Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum szerkesztőbizottsági tagja. Középkorot a Debreceni Református Kollégiumban végezte. Az ELTE BTK latin nyelv és irodalom, illetve történelem szakon 2001-ben szerezte meg a diplomát. Ugyanebben az évben vették fel az ELTE BTK Történettudományok Doktori Iskola kora újkori magyar történeti programjára. PhD-disszertációját 2008-ban védte meg. 2002 és 2008 között az Országos Széchényi Könyvtár térképárának volt a munkatársa. 2008-tól a Magyar Tudományok Akadémia Történettudományi Intézetének fiatal kutatója, majd tudományos munkatársa. 2010–2012 között az ELTE BTK Latin Nyelv és Irodalom Tanszék megbízott előadója. Egyik fő kutatási területe: Révay Péter koronaőr munkásságának feltárása, műveinek kiadása; protestáns és katolikus múltszemlélet a 16–18. században; kora újkori magyarországi történetírás. Számátalan tanulmányt, könyvet írt a Szent Korona-kutatással kapcsolatban.
 - 4 Tóth Gergely: Szent István, Szent Korona, államalapítás a protestáns történetírásban. (16–18. század). Bp., 2016. 10. o. és Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla, Bp., 1891. 178–216.
 - 5 Tóth, 2016. 25. o.
 - 6 Tóth, 2016. 25. o.
 - 7 Merseburgi Thietmar (975–1018), német (szász) krónikairó. 1009-ben nevezték ki a Merseburgi egyház élére.
 - 8 Márkcsémernyei Váczy Péter (1904–1994) középkortörténész, műgyűjtő. Kassán járt középkorolába, majd történelmi és művészettörténeti egyetemi tanulmányait a Pázmány Péter Tudományegyetemen végezte. 1928-ban doktorátus szerzett. A klebelsbergi kultúrfőlény elméletének köszönhetően Bécsben (1927–1929); Párizsban, Rómában (1932–33); Londonban és Zürichben folytathatott további tanulmányokat. 1929-től a Magyar Nemzeti Múzeum levéltári osztályának tisztviselője, 1937-től a budapesti egyetemen magántanár, 1939–40-ben a középkori egyetemes történet helyettes tanára. 1940–42-ben a kolozsvári egyetemen a középkori történelem nyilvános rendes tanára, 1942–49-ben a Pázmány Péter Tudományegyetem tanára. Az 1950-es évek tisztogatásai őt is elérték. 1949-ben akadémiai tagságát is megszüntették. 1949–61 között a középkori egyetemes történeti tanszéken egyetemi tanár, de egyetemes történeti előadásokat nem tarthatott, és csak művészettörténezszekeket oktathatott. 1961–68-ban a budapesti Egyetemi Könyvtár munkatársa. (wikipedia.hu)
 - 9 Váczy Péter: Merseburgi Thietmar a magyar koronázásról. Történelmi Szemle, 1985. 4. sz. 631. o.
 - 10 Váczy, 1985. 632. o.
 - 11 III. Ottó (980–1002), a Liudolf-házból származott és a Német-római Birodalom harmadik császára lett.
 - 12 A Szent Korona hazaérkezései. recenzió. https://mta.hu/mta_hirei
 - 13 Károly Róbert koronázásai: Első: Esztergom, 1301 tavasz. Második: Buda, 1309. június 15. Harmadik, immár a Szent Koronával: Fehérvárott: 1310. augusztus 27. Bogyai Tamás szerint négyszer kellett megkoronázni Károlyt, Bogyai Tamás: A Szent Korona mint a magyar történelem forrása és szereplője. 1990. in: Aetas. 89. o.
 - 14 Szklabinai és blathniczai báró Révay Péter (1568–1622) Turóc vármegyei főispán, koronaőr. II. Mátyás koronázása (1608. november 19.) idején az országgyűlés a Szent Korona őrzési helyéül Pozsony várát jelölte ki, koronaórré (*conservatores coronae*) pedig Révay Pétert és Pálffy Istvánt tette meg.
 - 15 *Révay Péter Turóc vármegyei főispán rövid emlékirata, Magyarország több mint 600 éve tündöklő Szent Koronájának eredetéről, jeles és gyvzedelmes voltáról, sorsáról. internetes változat.* Ipolyi szerint a zafirkó megrepedt, amit II. Mátyás 1608-ban cseréltetett ki. Ipolyi Arnold: A Magyar Szent Korona és a Koronázási jelvények története és műleírása. Az MTA megbízásából, Budapest, 1886. 108. o.
 - 16 A Szent Korona első vázlatos (tehát részleteiben nem teljesen pontos) rajza csak 1555-ben a Fugger Krónikában jelenik meg, de ennek okára itt nem tudunk kitérni.
 - 17 <http://www.kozsditamas.hu/cikkek/magyar-tortenelmi-jegyzeteim/127-a-szent-korona-20.-szazadi-tortenete.html>
 - 18 Révay, 1613. 77. o. és De Monarchia, 1659. 143. o. Mindkettő megtalálható az interneten.
 - 19 Korona kilenc évszázada, 1979. 224. o. Fordította: Kulcsár Péter.
 - 20 Moravcsik Gyula: A Magyar Szent Korona görög feliratai MTA., 1935. (székfoglaló) 4. o.
 - 21 Moravcsik Gyula (Budapest, 1892 – Budapest, 1972) Kossuth-díjas bizantinológus, egyetemi

- tanár. Evangélikus családból származott, és a Fásori Gimnáziumban érettségizett kitüntetéssel. A budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán magyar–latin–görög szakon tanult, felvették az Eötvös József Collegiumba. 1911-ben Rómában, 1913-ban Münchenben és Párizsban járt tanulmányúton. 1914-ben görög–latin szakos tanári szakvizsgát tett. Az első világháborúban orosz hadifogságba esett, ahol megtanult oroszul, újjörögül és törökül. 1934. május 11-én a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1945. május 30-án rendes tagjává választották. (wikipedia.hu)
- 22 Moravcsik, 1935. 15. o. Franz Bock: Die ungarischen Reichsinsignien, VI. Die Krone des heil. Stephan, Mittheilungen der k. k. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale 2 (1857) 201–211. Ehhez még: Németh Zsolt: A Szent Korona első tudományos vizsgálata 1792. június 7–9-én. <https://mki.gov.hu/> Németh egy 1825-ből származó ábrázolást említ, ahol már látszanak a szegecsesek.
- 23 Lovag Zsuzsa: A magyar koronázási jelvények. Magyar Nemzeti Múzeum–Széchényi Művészeti Központ. Budapest, 1986.
- 24 A Szent Korona hazatérései, recenzió.
- 25 De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem... Quas emendatas et auctas publicabat Comes Franciscus de Nadas... Quibus accessit seorsim Catalogus Palatinorum et Iudicum ejusdem Regni, opera et studio Gasparis Longolini... Francofurti, 1659. Röviden: De Monarchia.
- 26 Révay, 1659. 143. o.
- 27 Tóth Gergely: Lutheránus országtörténet újszoitokus keretben. Révay Péter Monarchiája. in: Clio inter arma. Szerk.: Tóth Gergely. 2014. 122. o.
- 28 Legújabb kiadása: Révay Péter: *De monarchia et sacra corona Regni Hungariae centuriae septem. – A magyar királyság birodalmáról és szent koronájáról szóló hét század.* Szerk., bev., jegyz.: Tóth Gergely; a szöveget gond. és ford.: Benei Bernadett, Jarmalov Rezső, Sánta Sára, Tóth Gergely. I–II. kötet. Budapest, 2021.
- 29 Révay 1659. De Monarchia. 142. o.
- 30 Bradák Károly fordítása.
- 31 Moravcsik: A magyar szent korona a filológiai és történeti kutatások megvilágításában. Szent István emlékkönyv. 1938. 440. o.
- 32 Tóth, 2014. 132–135. o.
- 33 I. Constantinus vagy Nagy Konstantin, teljes nevén: *Caius Flavius Valerius Aurelius Constantinus*; a keleti katolikus egyházakban és az ortodox egyházakban: Szent Konstantin (kb. 272–337), a Római Birodalom császára. Csapatái 306. július 25-én kiáltották ki augustusszá és ettől kezdve uralmát a Római Birodalom egy-
re nagyobb részére, majd egészére kiterjesztve egészen haláláig (337) uralkodott. Leprában szenvedett, amelyből I. Szilveszter pápa segítette gyógygulni és onnantól lett a kereszténység pártfogója.
- 34 I. Szent Szilveszter (?–335) volt a 33. pápa a történelemben. 314. január 31-én választották meg a keresztény egyház vezetőjének, és egészen haláláig töltötte be ezt a hivatalt. A 325-ben először összehívott egyetemes (nikaiai) zsinaton, melyet I. Constantinus hívott össze, és ahol I. Szilveszter két követével képviseltette magát.
- 35 Moravcsik, 1935. 3. o. Moravcsik egyértelműen Dukász Mihály fia mellett érvelt.
- 36 Kees Tszelszky: Az ismeretlen korona. Bencés Kiadó, 2009. 280. o. Tszelszky amúgy az akadémiai vonalat követte könyvében, a Korona alsó részét bizánci női koronának tartja, a Dukász kép alapján.
- 37 Bradák Károly: *A magyar korona hátsó ormának problematikája. Zománc 1987–1988.* 4–28. o.
- 38 Pálffy Géza: „Nem sülyed az emberiség!”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára. MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 2007. 1443. o.
- 39 Seremetyeff-Papp János – Németh Zsolt: AZ ACTA DIAETALIA 1618. ÉVI KORONÁ-ÁBRÁZOLÁSÁNAK RESTAURÁTORI VIZSGÁLATA. Levéltári Szemle, 63. 2013. 6–8. o.
- 40 Seremetyeff-Papp – Németh, 2013. 9. o.
- 41 Tóth, 2014. 122. o. 29. jegyzet.
- 42 Pálffy, 2007. 1443. o.
- 43 József Benedek Ágost János Antal Mihály Ádám (németül: *Joseph Benedikt August von Habsburg-Lothringen*) (1741–1790) a Habsburg–Lotaringiai-házból származó, I. Ferenc császár és Mária Terézia királynő negyedik gyermekeként született osztrák főherceg, magyar és cseh királyi herceg, aki 1764-től német király, 1765-től (először csak társuralkodóként anyja mellett) a Német-római Birodalom császára, majd 1780-tól osztrák uralkodói főherceg és cseh király. (wikipedia alapján)
- 44 https://hu.wikipedia.org/wiki/II.József_magyar_király
- 45 Szalay József – Baróti Lajos: A Magyar Nemzet története. IV. kötet. Budapest, 1897.
- 46 Szalay–Baróti, 1897. IV. kötet. Internetes változat.
- 47 Szalay–Baróti, IV. kötet, 1897.
- 48 Konsztantyin Pavlovics (1779–1831) orosz nagyherceg, I. Pál cár fia, a cári trón örököse, aki I. Sándor uralkodása alatt lemondott a cárevicsi címről.
- 49 Dinnyés Patrik: Nagyhatalmi ambíciók II. József és II. Katalin személyes beszélgetéseiben. in.: ACTA Universitatis, Sectio Historiae, Tom. XLVII. 2020. 121–133. o.

- 50 Dr. Rédvay István: II. József török háborúja 1788–1790. Hadtörténelmi Közlemények, 1942. 18. o.
- 51 Dr. Rédvay, 1942. 21. o.
- 52 Dr. Rédvay, 1942. 24. o.
- 53 Ismeretes, hogy Oroszország csak a II. világháború után tudta befolyása alá vonni a tengerszorosokat, de a Szovjetunió megszűnése ezt annyiban befolyásolta, hogy Törökország újra felügyeli és szabályozza a szorosokon átmenő hajóforgalmat.
- 54 Moravcsik, 1935. 4. o.
- 55 Moravcsik, 1935. 5. o.
- 56 Moravcsik, 1935. 5. o.
- 57 Kovács József: A Magyar Szent Korona. Ikonológiai megjegyzések. Életünk, 1984/8. 892. o. <https://library.hungaricana.hu/>
- 58 Kovács, 1984. 894. o.
- 59 Moravcsik, 1935. 6. o.
- 60 Deér József: *Die Heilige Krone Ungarns*. Bécs, 1966. Magyarul: Magyarország Szent Koronája. Máriabesnyő–Gödöllő, 2005. És Tóth Endre: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények, Budapest, 2018.
- 61 Ipolyi Arnold: A magyar Szent Korona és a koronázási jelvények története és műleírása, Bp., 1886. VI. o.
- 62 A Szent Korona. Archeológiai Értesítő 39 (1920–22) 56–70. o.)
- 63 Moravcsik: 1938. 468. o.
- 64 Moravcsik, 1938. 468. o.
- 65 O. Falke: A Szent Korona, Archeológiai Értesítő 43. (1929) 125–133. o. idézi: Moravcsik, 1938. 470. o.
- 66 Az eredeti névsor: Fülep Ferenc, Gyórfy György, Kádár Zoltán, Kovács Éva, Kovács Tibor, Köpeczi Béla, László Gyula, Lovag Zsuzsa, Miklós Pál, Székely György, Szvetnik Joachim, ami többször változott, s harmadik elnöke az elhunyt Fülep Ferenc helyett a Magyar Nemzeti Múzeum új főigazgatója, Fodor István lett. Kovács Éva: A magyar koronázási jelvénygyűjtés kutatásának hat éve. Művészettörténeti Értesítő. 35. évf. 1986. 27. o.
- 67 Kovács, 1986. 30. o.
- 68 A mérnökcsoport: Beóthy Mihály – Fehér András – Ferencz Arkos Ilona. Előadásuk alapján írt tanulmány: Ferencz Csaba: Egy régi kor kozmológiájának emléke: a magyar korona. Fizikai Szemle 1981/12. sz.
- 69 Az első velük kapcsolatos publikáció az Új Tükör c. hetilapba n jelent meg 1980. július 20-án, Magyar Pál beszélgetése Pap Gábor művészettörténésszel, dr. Ferencz Csaba és Beóthy Mihály mérnökökkel és Ferencz Arkos Ilona matematikussal: „A kor vilásképe és a korona” címmel. Ezt igyekezett cáfolni Falus Róbert: „Az aranykészítés legendája” című könyvében. Budapest, 1982.
- 70 Lovag Zsuzsa: A koronakutatás vadhajtatásai. Művészettörténeti Értesítő, 35. évf. 1–2. sz. 1986. 39. o.
- 71 Ferencz, 1981. 478. o.
- 72 Boeckler: „Die »Stephanskron«.” In: P. E. Schramm: Herrschaftszeichen und Staatssymbolik, i. m. 30., III. köt., 741. k. o. 1954–1978. in.: Radnóti Sándor: Üvegalmárium. Esettanulmány a magyar korona helyéről. Beszélő, 6. évf. 10. sz. 2001.
- 73 Lovag, 1986. 41. o.
- 74 wikipedia.hu alapján. VII. Mikhaél bizánci császár szócikk.
- 75 Moravcsik, 1938. 450. o.
- 76 wikipedia.hu I. Géza szócikk.
- 77 Moravcsik, 1938. 451. o.
- 78 Moravcsik, 1935. 37. o.
- 79 A Korona kilenc évszázada. Budapest, 1979. Révay Péter főispán emlékirata a Szent Koronáról. 202. o.
- 80 Moravcsik, 1935. 174. o. I. Alexios császár uralkodott: 1081–1118.
- 81 Moravcsik, 1938. 451. és 455. o.
- 82 Az ötvös csoport tagjai: Lantos Béla, Ludwig Rezső, Poór Magdolna és az „ró deák” szerepét betöltő Csomor Lajos. Az ötvös csoport kutatási eredményei: Zománc. A Nemzetközi Zománcművészeti Alkotótelep jubileumi katalógusa. Kecskemét, 1985. 102. o.
- 83 Pap Gábor: Anyagi korona szent csillag. Jászberény, 1996. o. 17. o.
- 84 Váczy: Ellenvélemény a koronáról. Válasz a Mérnökök, ötvösök a történelemről című cikkre. História, 1984. 3. sz. 30. o.
- 85 Dr. Szmodis Jenő PhD (1966–) jogász, szakíró, drámaíró, az ELTE ÁJK Jog- és Társadalomelméleti Tanszék egyetemi oktató. Fő kutatási területe: az állam- és jogbölcselet, a jogi gondolkodás eszmetörténete, a jogi kultúrák összehasonlító elemzése, multidiszciplináris jogi tanulmányok.
- 86 Szmodis Jenő: Adalékok a Szent Korona és a Szent Korona-tan egyes kérdéseire. Jogelméleti Szemle. 2018/2. sz. 179. o. 6. lábjegyzet.

Százéves a „Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország” Irredenta dalok családi háttérrel

(Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország) Idén száz éve, hogy 1922. január 31-én Budapesten, a Városi Színházban először hangzott fel az a dal, amely a két világháború közötti időszakban a revíziós gondolat egyik emblematisz jelképévé vált: „*Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország*”. Többször játszották, mint a korszak kvázi-hivatalos irredenta imádságát, Papp-Váry Elemérné és Szabados Béla *Magyar Hiszekegyét* (Kovács, 2005). A dal nemcsak itthon futott be hatalmas karriert, hanem dallama világszerte ismertté vált, mivel Bartók is felidézi talán legnépszerűbb művében, az amerikai emigrációban komponált *Concertóban*. Ez a nevezetes „honvágydallam”. A magyaros melódia Bartók honvágyának megjelenítője, s ezt durván félbeszakítja a zajos verklmuzsika (Stachó, 2006). A politikai utalás – legalábbis a magyar hallgató számára – egyértelmű.

A dal Vincze Zsigmond zeneszerző és Kulinyi Ernő librettista 1922-ben bemutatott operettjének, *A hamburgi menyasszonynak* a betétdala, az első felvonás zárójele-letében csendül fel. Bár ma már újra közismert, az évforduló alkalmából és a jobb megértés miatt érdemes itt is közzé tenni (a dőlt betűs részek a mai feldolgozásokból hiányoznak):

Hol szőke sellő, lenge szellő játszik a Tiszán,
Ott él egy nép, legendák népe, ott az én hazám.
Az ősi Kárpát őrzi álmát, s hú Csaba vezér.
Ki csillagoknak égi útján vissza-visszatér.
Hogy jön, szívünk várva várja!
Ó hogy zeng trombitája!

Refrén:

Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország,
Gyönyörűbb, mint a nagyvilág!
Ha zeng a zeneszó, látom ragyogó, szép orcád.
Táltos paripákon oda szállunk,
Haza hí fű, fa, lomb, virág!
Úgy hí a hegedű, vár egy gyönyörű szép ország!

Ott dalos ajkú mind a lány, mert dal terem a fán,
És délibábos tündérkastély leng a vén Tiszán.
A rónaságon, hét határon száll, repül a szél,
Huszárok kedve éri csak be, hogyha szárnyra kél.
S hogy felzeng a trombitájuk!
Nincs tán hét világon párjuk!

Refrén

Sem a Pekár Gyula „*Kölcsönként kastély*” című vígjátéka alapján írt darabnak, sem magának a dalszövegnek egyáltalán nincs irredenta tartalma, az „ősi Kárpát” felemlegetése a Kárpát-medencében semmiképpen sem tekinthető annak; a dal a magyar táj és haza iránti szeretet némiképp giccses, „délibábos” kifejeződése. Hogyan tett szert mégis arra a jelentéstartalomra, amit ma ismerünk? Ennek megértéséhez következzenek egy hosszabb részlet Kovács Ákosnak a 2000 folyóiratban 2005-ben megjelent tanulmányából.

„Vincze és Kulinyi operettjének dalbetétje – a színpadkép kialakítását meghatározó rendezői utasítás jóvoltából – igazi, hatásos irredenta alkotássá vált. Az első felvonás végén ugyanis, amikor a főszereplő elénekelt a dalt, a zöld reflektorok kivételével kialudtak a lámpák. Ekkor valamennyi szereplő, szemben a közönséggel és jobb kezét előre nyújtva, egy lépést tett előre, hátul pedig felkúszott a tabló, amelyen zöld, homályos tónusban, de erős vonalakkal megrajzolt határokkal, Nagymagyarország térképe bontakozott ki, felette pedig színes villanykörtekkal megvilágítva a magyar korona tűnt elő. A koronát balról és jobbról két lebegő szárnyas angyal tartotta, míg a két sarokban nemzeti lobogóval a kezében egy-egy kuruc vitéz állt, középen pedig egy kezében sarlót tartó parasztlány kévét nyújtott egy magyar parasztnak, aki kaszájára támaszkodva felfelé nézett.

A Kéméndy Jenő díszlettervező által kialakított élőképszerű jelenetre nyilvánvalóan hatással volt a Szabadság téren 1921. január 16-án felavatott irredenta szoborkompozíció néhány ismert eleme. Természetesen az ilyen direkt politikai utalásokat sugalló színpadi környezetben megváltozott a dal mondanivalója is.”

Az operettal illetően értelmezésének jele volt az is, hogy amikor a román hatalom Erdélyben irredenta megnyilvánulásokat keresett szinte mindenhol, Lengyel Irén színésznőnek azért bontották fel a szerződését 1931-ben, Kolozsvárt, mert a hamburgi menyasszony előadásán nem a cenzúra által jóváhagyott szövegváltozatot énekelte: „Szép vagy, gyönyörű vagy, *Meseország*”. Irredentizmus miatt eltiltották a további szerepléstől (Kötő 2002; idézi Stachó 2006).

Az eléggé közismert, hogy a dalt „egy zsidó írta”. Ez így azonban nem pontos, mert nem egy, hanem két zsidó. Mind Vincze Zsigmond zeneszerző, mind Kulinyi Ernő szövegíró zsidó származásúak/vallásúak voltak. A *Magyar Zsidó Lexikon* (Ujvári, 1929) Vinczét születése szerint izraelitaként tartja számon, noha a lexikon megjelenésekor már kikeresztelkedett, amit más esetekben jelezni szokott; a fiatalabb Kulinyi nem szerepel benne, de vallását születési anyakönyvi bejegyzése tanúsítja. A zeneszerző és a szövegíró nem túl távoli rokonságban álltak. Vincze Zsigmond felesége, Kulinyi Mariska színésznő Kulinyi Ernő unokatestvére volt.

Fontos ez? Ma már aligha. De valamikor az volt. A zsidótörvények idején kiadott „*Ítéletek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből*” címmel megjelent kiadvány utolsó lapjainak egyikén ott látható a Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország szövege és kottája is (Vida, 1939). A kiadvány Szép Ernő *Imádság* című versével kezdődik, majd Petőfi költeményével – *Rózsavölgyi halálára* – folytatódik, mellette Rózsavölgyi Márk arcképe, a következő aláírással: „a Nemzeti Színház megnyitása alkalmával játszott palotás szerzője”. Ebbe a sorba illeszkedik bele A szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország, csakúgy, mint a másik megidézendő dal (bár a Vida-féle kötetben nem szereplő) „*Igazságot Magyarországnak*”, Vincze Zsigmond és Falu Tamás idén 90 éve született szerzeménye. Mint tudjuk, az asszimilálódott magyar zsidóság ezen kulturális „nemzetjeljesítményei” – a gazdasági és sporteredményekhez hasonlóan – nem hatották meg sem a törvényhozókat, sem a végrehajtó hatalmat, bár, mint látni fogjuk, egyéni kivételek előfordultak. A döntő többség azonban nem menekülhetett az 1944-es tragédia elől.

(*A Kulinyi család. Kulinyi Zsigmond*) Jelen írás alkalmat teremt arra is, hogy emléket állítsunk a dél-magyarországi Kulinyi családnak, amelynek tagjai jelentős szerepet játszottak szűkebb pátriájuk, Szeged közéletében és a magyar színháztörténetben is. A család egyes ágai különböző utakat jártak be. Az asszimiláció első lépésein – nyelvváltás, névmagyarosítás – valamennyien keresztülmentek, míg a továbbiakra – vegyesházasság, kikeresztelkedés – nem mindig, és ha igen, akkor igen eltérő időpontokban került sor. Volt, aki még a polgári anyakönyvvezetés időszaka előtt, volt, aki az I. világháborút megelőzően, s olyan is, aki csak az 1. zsidótörvényt követően tért át keresztény házastársa vallására. Ezek a különbségek azonban nem befolyásolták a magyar kultúra szolgálatában való sikereségüket.

A család első ismert képviselője Kulinyi (Kohn) Ábrahám, a XVIII. század második felében élt, Makón. Két gyermekéről tudunk: Márton és Eleonóra. Márton Csongrád vármegye akkori székhelyére, Szegvára¹ költözött; itt születtek gyermekei is, albertirsai születésű feleségétől, Fischer Rozáliától (1793–1852). Négy valószínűsíthető fia közül három leszármazottjait ismerjük; az időrendben 3. fiúra, Móra vonatkozóan csak bizonytalan adatokat találtam. Cikkünk tárgya szempontjából a legidősebb fiú Bernát a legérdekesebb. Szabadkán található sírköve szerint 1811-ben Szegváron született, a családi hagyományt követve ő is kereskedéssel foglalkozott. 1844-ben még Kohn Bernátként vette feleségül Makón Löffler Esztert (Nettit).² Szentesen alapított családot. Idős korában, megözvegyülve Szabadkára költözött, ahol két legidősebb felnőtt kort megélt gyermeke lakott; lánya, Karolina (Száli) családja körében hunyt el 1889-ben. Manó nevű fia ekkor már elhagyta Szabadkát, a nyolcvanas évek közepén kivándorolt Amerikába, ahol leszármazottai ma is élnek. Legkisebb gyermeke már New Yorkban jött világra.

A sorban következő fiú, az 1854-ben Szentesen született Zsigmond a család legismertebb tagja. Újságíró, lapszerkesztő, közigazdász, helytörténész és közéleti ember volt. Életútját részletesen ismerteti a Szegeden megjelenő *Délmagyarország* egyik száma (K. A., 1985) (Lásd még Szinnyi, 1900). Jogi tanulmányokat folytatott a budapesti és a bécsi egyetemen. 1873 és 1876 között a *Szegedi Híradó* munkatársa; eközben 1874-ben megalapította az *Alföldi Iparlapot* (Gelléri Mórral együtt). 1878-tól a *Szegedi Napló* egyik alapító munkatársa, majd 1884-től felelős szerkesztője, 1899-től főszerkesztője. Számos közgazdasági témájú írást publikált. 1891-től a *Szegedi Kereskedelmi és Iparkamara* titkára. Közéleti tevékenységének fontos helyszíne volt a *Vidéki Hírlapírók Országos Szövetsége*, amelynek első elnöke lett 1896-ban. Részt vett a szegedi *Dugonics Társaság* alapításában. Az ellenzéki Függetlenségi Párt szegedi elnöki posztját is betöltötte. Nyolc éven át volt a szegedi izraelita hitközség jegyzője (1882–1890). Jó barátságban állt a legendás hírű rabbival, Löw Immánuellel. Jegyzősége idején publikálták közösen a helyi zsidóság történetét, *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig* címmel. *Szeged újkorá – A város újabb története (1879–1899) és leírása* címmel megírta Szegednek a nagy árvíz (1879) követő időszakát. 1882-ben vette feleségül Löffler Hannát. Egyetlen gyermekük, Lacika, kisgyerekként, ötévesen halt meg. Kulinyi Zsigmond élete teljében, 51 évesen hunyt el Szegeden. A Vidéki Hírlapírók Országos Szövetségének éves közgyűlésén a Szegedi Naplónál dolgozó kollégája, Móra Ferenc mondott róla emlékbeszédet.

(*A Kulinyiak és a színház*) Szintén Szentesen látta meg a napvilágot 1858-ban³ Móric, aki Kulinyi Márton néven lett színész. Vidéki társulatok (Marosvásárhely, Szeged, Kolozsvár, Arad) népszerű komikusa volt; korai halála miatt egy évtizedet töltött csak a pályán, 1878–88 között (Anon., 1888). Felesége, Bíró (Karmiol)⁴ Anna pályatársa volt,

s gyermekeik, Ferenc és Mariska is követték őket a pályán. Az erdélyi születésű színésznő református volt, így, hogy összeházasodhassanak, Kulinyi Márton áttért reformátusnak. Férje halála után özvegye főként fővárosi színházakban játszott (Népszínház, Király Színház). Nyugdíjas korában is a pályán maradt, 77 évesen is fellépett az Új Magyar Színházban. Több filmben is játszott, köztük az 1937-ben készült, Vajda László rendezte *Kölcsönként kastélyban* is.⁵ Emlékezhetünk, a hasonló című színdarab szolgált alapul nemcsak a filmhez, hanem a Hamburgi menyasszonyhoz is, ahhoz az operethez, amelyben eredetileg elhangzik a Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország. Azonban a film nem épített a dal és az operett népszerűségére, megmaradt annak, ami az eredeti darab volt, könnyed vígjátéknak.⁶ Forgatókönyvét Békeffy István és Stella Adorján, a dalszövegeket Kellér Dezső írta, zenéjét Dr. Sándor Jenő „szerzette”. Mégis van egy további kapcsolódási pont a művek között: a film diszlettervezője Vincze Márton, Vincze Zsigmond fia volt. Bíró Anna 1904-ben hozzáment Népszínházbeli kollégájához, a szintén Erdélyben született Nyárai Antalhoz (Eckstein Ármin). Bár második férje is izraelita vallású volt, ezúttal ez már, a polgári anyakönyvezés korában nem jelentett házassági akadályt. Nyárai korának jelentős színésze volt. Vidéki évek után 1898-ban került a fővárosba, a Népszínházhoz, majd különböző kabarékban játszott: Modern Színház Kabaré, Bonbonnière Cabaret, Apolló Kabaré, de megfordult a Király Színházban is.⁷ A „királyi komédiás”-t – ahogyan Nagy Endre, a „magyar kabaré atyja” nevezte – az értelem, az intenzív alkotás, a figurális meglátás és a mély intelligencia jellemezte (Székely, 1994). Mindazonáltal, minden műfajban otthon volt, nemcsak komikus szerepeket játszott, hanem komoly karakterfigurákat is. Volt Mercutio, Tartuffe, játszotta a *Lear király* bolondját és Fégyát Tolsztoj *Élő holttestében*, melyet legjobb szerepének tartott (Boross, 1966). Tüdőgyulladás vitte idejekorán sírba 1920-ban.

Kulinyi Márton és Bíró Anna idősebb gyermeke, Ferenc 18 évesen lépett színpadra, kisebb fővárosi színházakban és kabarékban játszott és rendezett, huzamosabban színházi titkárként is működött. Nagy vállalkozása volt az általa vezetett 1924-es amerikai turné (Él., 1924); az alkalmi társulat húzóneve Fedák Sári volt (Incze, 1924). Az előadásokat Kulinyi rendezte, de színészként is fellépett. Hazatérve a pesterzsébeti Erzsébet-színkört igazgatta 1928-ig. (Erzsébeti működését részletesen tárgyalja, s egyben életrajzát is adja Tóth Anita [2020] doktori értekezése.) A színház csődje után tisztviselőként dolgozott, de egy ideig még vállalt alkalmilag föllépést és rendezést is. Háromszor nősült; gyermekei második feleségétől, a fiatalon elhunyt Balázs Iréntől születtek. Története filmre kíváncsított; a „*Döntő pillanat*”-ot szintén Vajda László rendezte, Kulinyi „*Gáspár*” színházi titkár és színigazgató hányattatásairól. 1938-ban mutatták be, sztárszereposztással (Tolnay, Ajtay, Páger, Kabos).⁸

Húga, Kulinyi Mariska 16 évesen az óbudai Kisfaludy Színházban kezdte pályafutását⁹, majd Somogyi Károly nagyváradi társulatában (amely mellesleg Kaposváron is játszott) folytatta, amelyben akkoriban nevelőapja, Nyárai is fellépett (Napközi, 1901), onnan pedig szülővárosába, Szegedre került, Janovics Jenő társulatába, ahol szubrettként lépett színpadra. A következő évadban, 1904 januárjában hozzáment a színház karnagyához, Vincze Zsigmondhoz, s búcsút mondott a világot jelentő deszkáknak; január 27-én volt a búcsúfellépése.¹⁰ Férjével együtt, aki közben a Király Színház karnagya lett, a fővárosba költözött. Még abban az évben megszületett első gyermeke, majd két év múlva a második is, és a továbbiakban a családi tűzhely mellett maradt.

Férje, Vincze Zsigmond 1874. június 30-án¹¹ született Zomborban, Weisz Sándor gabonakereskedő és Frank Magdolna fiaként.¹² Képzett zenész volt. Kamaszkorától komponált, és zongoristaként, illetve zongorakísérőként koncertezett is.¹³ (Zongorakísérői

játékát számos gramofonlemez őrzi.) 1898-tól kezdve működött mint karmester, 1903-tól élete végéig a Király Színházban. Itt és a Városi Színházban kerültek színre operettjei: *Tilos a csók* (1909), *Limonádé ezredes* (1912), *Cigánygrófné* (1920), *A hamburgi menyasszony* (1922), *Aranyhattyú* (1927), *Az aranyszőrű bárány* (1929), *Huszárfogás* (1930). Némelyiket külföldön is játszották. Ő hangszerelte Kacsóh Pongrác *János vitézét*. Az 1928–30-i két évadban a Belvárosi Színháznak és a szegedinek volt vendégkarnagya. Egyetlen operája, „*Az erősebb*” (1924) melynek operaházi bemutatóját maga vezényelte (Schöpflin, 1930; Székely, 1994). Kifejezetten irredenta szövegre is írt dallamot – de erről lásd később, a cikk utolsó részében. 1935. június 30-án, pontosan 61. születésnapján hunyt el hunyt el. 1914-ben áttért felesége református vallására; ettől kezdve mindkét gyermekük is e vallást követte. A fiúk is művészi pályára léptek. Márton díszlettervezőként dolgozott. A Hunnia Filmgyár vezető díszlettervezője volt. 76 magyar film (pl. *Az új földesúr*, *Légy jó mindhalálig*, *Az aranyember*, *A Noszty fiú esete Tóth Marival*, *A hölgy egy kisé bogaras*) mellett több, Magyarországon forgatott német és osztrák produkció díszleteit is tervezte.¹⁴ 1941 januárjában, a „*Végre*”¹⁵ című film forgatása során, koponyatoréses balesetben halt meg, rázuhant egy súlyos gerenda a saját maga tervezte híd díszletéről, majd a kórházba szállítást követően belehalt a sérülésbe. Mindössze 35 éves volt. A kisebbik fiú, Ferenc apja nyomdokaiba lépve, zeneszerző és karnagy lett. Kodály tanítványa volt. Rádiós zenei műsorokat is szerkesztett. Fiatalon, a sors különös játékeként, apjához hasonlóan ő is születésnapján (a 40.-en) hunyt el a mátraházai tudószanatóriumban.

Kulinyi Bernát legfiatalabb, felnőtt kort megért fia, József hivatalnokként dolgozott; felesége a miskolci kereskedőcsaládban született Königstein Adél volt, aki özvegy édesanyjával Szegeden élt. Az anya, Moskovitz Cecília abból a családból származott, amelynek két tagja is, egymástól függetlenül nemesi címet kapott, zempléni előnévvel (Kempelen, 1910). Nagybátyja, Moscovitz Mór, gróf Andrássy Gyula háziorvosa volt a Lesznai Anna (Jászi Oszkár) néven ismertté lett Moscovitz Amália nagyapja; öccse, Moskovitz Lajos pedig egy bécsi biztosítótársulat vezérigazgatója.

Az ő egyetlen gyermekükként született 1893. június 18-án Szegeden Kulinyi Ernő¹⁶. Színházi újságíró (a *Budapesti Hírlap* színházi rovatvezetője) és operettlibrettista volt. Jogi tanulmányok után a hírlapírói pályát a Szegedi Naplónál kezdte, majd a *Pesti Naplónál* folytatta. Számos librettó fűződik a nevéhez (az első volt A hamburgi menyasszony) és fordított is, köztük Lehár (*Paganini*, *A cárevis*, *A sárga kabát*) és Kálmán Imre (*A cirkuszhercegnő*, *A bajadér*, *Hollandi menyecske*) operettjeit. Az 1930-ban kiadott *Magyar Színművészeti Lexikon* másfél oldalon keresztül sorolja munkáit (Schöpflin, 1930), pedig ekkor még csak pályafutása felénél tartott. Szintén Vincze Zsigmonddal való közös munkája a Móra Ferenc verses meséjéből készült és Szegeden 1929-ben, többek között Páger Antal, Ajtay Andor és Herczeg Vilmos szereplésével bemutatott *Aranyszőrű bárány* című daljáték (Anon., 1929; Magyar, 1964). Filmforgatókönyvet és novellákat is írt. Rejtő Jenővel és a zeneszerző Zsigmondy Pállal közös operettje *az Úrilány szobát keres*, amiből Balogh Béla rendezésében készült film.¹⁷ Háromszor nősült, de gyermekéről nem tudunk. 1938-ban áttért harmadik felesége, Mandák Anna katolikus vallására. Ez sem védte meg azonban a tragikus végtől. Mint budapesti lakost, nem deportálták, azonban a nyilas uralom idején, 1944. október 23-án Budapestről munkaszolgálatosként a brucki internáló táborba került, a Német Birodalom keleti határainak védelmét szolgáló sánc- és árokrendszer munkálataira (Dunainé Bognár és Kanyó, 1996). Eközben érte a halál 1945. február 2-án.

(*A Kulinyi család többi ága*) Jelen írás kereteit szétfeszítené, ha Kulinyi Bernát öccseinek, Zsigmondnak és Ignácnak, illetve leszármazottjaiknak a sorsát is végigkövetnénk. A család három ágát karakteresen eltérő életpályák jellemzik. A második fiú, Zsigmond is folytatta elődjei kereskedői tevékenységét, és gyermekei is főként a gazdasági életben tevékenykedtek. Egyik lánya, Zseni a neves szalámigyáros család tagjához, Pick Sámuelhez ment férjhez; Klementina férje, Lendvai (Löwy) Antal a hatvani cukorgyár (tulajdonosa a báróvá lett hatvani Deutsch család) egyik vezető tisztviselője volt, akinek veje, Boros Miksa volt a gyár igazgatója. A fiúk, Ede és Simon a szegedi üzleti élet megbecsült tagjai voltak. Ameddig követhető, a családtagok kivétel nélkül megmaradtak az izraelita vallásban, és élénk hitéleti tevékenység jellemezte őket. Kettőn felekezeti alkalmazásban álltak: Berta és férje Rosenberg Nándor tanítók a szegedi izraelita árvaházat vezették, Mór (Móric) izraelita iskolában volt igazgatótanító. Két lánya, Margit (Anon., 1923) és Karolin (Schöpflin, 1930) lógtak csak ki a sorból: mindketten színi pályára léptek. A család két ága tartotta a kapcsolatot. Kulinyi Ede volt Kulinyi Mariska keresztapja (!) és esküvői tanúja, Kulinyi Simon pedig a Nyárai házaspár esküvőjén tanúskodott.

A legkisebb fiú, Ignác pályája egészen másként alakult. Ahogyan a *Délmagyarország* nekrológja¹⁸ írta a 93. évében, 1918-ban elhunyt aggastyánról: „élete kész regény”. 1826-ban született. A szabadságharcban őrmesterként vett részt. Közvetlenül a fegyverletétel előtt személyes bátorságáért (nyolcadmagával elvett egy ágyút az ellenségtől) hadnaggyá léptették elő, bár ezt utólag nem ismerték el, és csak mint őrmester kapott kegydíjat. A szabadságharc leverése után őt is besorozták az osztrák hadseregbe. Innen azonban egy református lelkész segítségével megszökött. Éveken át bujdosott, hamis okmányokkal, majd 45 éven át gazdatisztként dolgozott Reformátuskovácsházán. Itt öt gyermeke született élettársától, a református Lovasi Juliannától. A valláskülönbség miatt nem vehette feleségül, míg végül 1877-ben áttért reformátusnak, s ezután összeházasodtak. Hatodik gyermekük, József már ezután született. Gyermekei tisztviselői pályára mentek, illetve kettőn a MÁV-nál dolgoztak. Ma is számos leszármazottuk él, köztük József unokája, Kulinyi István (1945–), Munkácsy-díjas képzőművész, a Magyar Művészeti Akadémia tagja.

(*Magyar Visszhang (Igazságot Magyarországnak! – Nem kell nekünk a más folyója...)*) Említettem, hogy Vincze Zsigmond „igazi” irredenta dal zeneszerzőjeként is ismert. Az „*Igazságot Magyarországnak*” szövege 1932-ben született; a *Pesti Hírlap* revíziós verspályázatára, ahol a mintegy 3000 jeligés pályamű közül nyerte el írója, Falu Tamás az első díjat.¹⁹ A *Pesti Hírlap* a megzenésítésre is pályázatot írt ki²⁰; első díjat nem adtak ki, de a hat díjazott között ott volt Vincze Zsigmond is.²¹ A vers az ő zenéjével terjedt el, bár más dallammal is ismert. Lemezen 1933-ban jelent meg (Bp.: Rózsavölgyi és Társa, lemezszám: 5699). A Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarországhoz hasonlóan szintén ismertek új feldolgozásai.

Míg a zeneszerzőről a Magyar Zsidó Lexikonban találunk szócikket (Ujvári, 1929), addig a szövegíró, a szintén zsidó eredetű Falu Tamást – méltán – a *Magyar Katolikus Lexikon* tarja számon (Diós és Viczián, 1997). Ettől azért még felkerült a „*Zsidókérdéskutató Magyar Intézet*” hírhedt írólistájára (Trócsányi, 1945). Azonban – Kulinyi Ernőtől eltérően – az irredenta vers szerzősége a szó szoros értelmében életmentőnek bizonyult számára (Rokolya, 2013).

Falu Tamás 1881. november 10-én Kiskunfélegyházán született, Markbreiter Lajos néven (Kenyeres, 1994; Diós és Viczián, 1997), zsidó családban Markbreiter Adolf és

Fuchs Laura gyermekeként.²² A születését követő évben a család Monorra költözött. A gimnázium alsó négy osztályát az aszódi evangélikus gimnáziumban végezte. (Anon., 1893). (A harmincas években társelnöke lett az *Aszódi Öregdiákok Egyesületének* (Nagy, 1939).) Érettségét a kecskeméti református főgimnáziumban tett 1899-ben, már Balassa Lajos néven (G. Sin, 1981). Névváltoztatása 1898-ban²³ történt, amiben húga négy év múlva követte.²⁴ A jogi kart Budapesten végezte el. Ügyvédi vizsgát tett, Monoron közjegyző-helyettes lett. (Rokonait, köztük húgát²⁵ innen vitték Auschwitzba [Ajtay *et al.* é. n.]). Itt ismerte meg Bér (1903-ig Behr) Jolán polgári iskolai tanárnőt, akivel 1907-ben házasodott össze.²⁶ Felesége, szintén zsidó családból származott²⁷, de katolikusként halt meg, 1953-ban.²⁸ A házasságkötéskor még mindketten izraelita vallásúak, de valamikor mindketten megtették az asszimiláció utolsó formális lépését, és kikeresztelkedtek. (Úgy látszik, hogy Falu Tamás családtagjai megmaradtak izraelitának.) Mindazonáltal, mint azt a költő életműve igazolja, az áttérés nem volt vagy nem maradt formalitás. 1918-tól Nagyrőcén (ma Szlovákia) közjegyző. Innen a csehszlovák hatóságok 1922-ben, egy felmentéssel zárult államellenes izgatási per után kiutasították (Rokolya, 2013). 1924-től nyugdíjba vonulásáig (1961!) az (alsó)dabasi járás közjegyzője. A *Budapesti Királyi Közjegyzői Kamarában* vezetői tisztségeket is betöltött.²⁹ Ettől kezdve haláláig a közeli Ócsán élt. 1932-ben „közhasznú érdemes tevékenysége elismerésül” a kormányzó a „magyar királyi kormányfőtanácsosi” címet adományozta számára.³⁰ (Azaz, fél évvel az Igazságot Magyarországnak megjelenése előtt.) A zsidótörvények életbelépése után érdemre való tekintettel belügyminiszteri mentesítésért folyamodott, amit megkapott (Rokolya, 2013). Húga és 90 éves édesanyja is a deportálás során veszítette életét, amiről megrázó versekben (*Anyám sírja; Téglagyár*) emlékezett meg: „Mások sírján sirattam anyámat” (Falu 1945 a, b).

Első verseskötetei még Balassa Lajos néven jelentek meg. A szépirodalomnak Kis József – a magyar irodalom első jeles zsidó alakja – fedezte fel, 1911-től sűrűn közölte verseit a *Hétben* (Kenyeres 1994). Ettől kezdve használta a Falu Tamás nevet. (Nem akarta ugyanazt a vezetéknevet használni, amelyet a magyar irodalom egyik legnagyobbja már „lefoglalt” (Szeghalmi 2002).) 1914-től 1940-ig az *Új Idők*, 1920–1935 között a *Nyugat* állandó munkatársa. Sokat írt napilapokba is, a Pesti Hírlap vasárnapi tárcaírója volt. 1926-ban beválasztották a *Petőfi*, 1933-ban pedig a *Kisfaludy Társaságba*. Könyv alakban kilenc kis terjedelmű verseskötete és hét regénye jelent meg (Kenyeres, 1994). Noha kortársa volt Ady nemzedékének, mégis inkább a konzervatív líra egyszerűsége jellemzi. A látványból és a hétköznapi bölcselkedésből józan, kicsit ironikus költészetet teremtett. „Költészetének világa a falu és a kisváros. A falusi csend, béke szeretete nyomja rá bélyegét műveire, ezt jelzi írói neve is.” (Kenyeres, 1994). Válogatott verseinek gyűjteménye már 1944-ben készen állt, a „háborús események” miatt azonban kéziratban maradt; a *Téli kikötő* (1967) részben e válogatás alapján készült (Béldádi, 1986). Élek a gyanúperrel, hogy a 23 évi késleltetésben szerepe lehetett irredenta verseinek is, amelyek nyilván nem szerepeltek a végül megjelent kötetben. A *Vigiliában* az 1950-es évek végétől kb. egy kötetre való verse jelent meg, s ezek mellett más írásai is (Diós és Viczián, 1993). 1974-ben adták ki *Vidéki állomások* címmel összegyűjtött verseit. Szerencséjére 96 évet élt, így nemcsak válogatott, illetve összegyűjtött verseinek kiadását érthette meg, hanem 90 évesen megkapta a Munkaérdemrend arany fokozatát, és Ócsa község – ahol ma utca és könyvtár őrzi a nevét – díszpolgára lett (F. Almási, 1998–2000). Haláláról (Ócsa, 1977. július 13.) a *Katolikus Szemle* (Dániel, 1977) és az *Új Ember* (Vasadi, 1977) is

megemlékezett. Egy katolikus méltatója szerint „Falú Tamás lírája a szó szoros értelmében nem a szakrális témák nyomán válik kereszténnyé, hanem szemlélete alapján. Több mint fél évszázados életművének minden szakaszában ott él a részvét és a felebaráti szeretet nemes érzülete embertársai és a mély elkötelezettség Isten iránt.” (Szeghalmi, 2002) Születésének 100. évfordulóján kismonográfia foglalta össze munkásságát (G. Sin, 1981).

IRODALOM

- A. F. (1985) Sorok egy Szeged-monográfusról. Kulinyi Zsigmond emlékezete. *Délmagyarország*, 75. évf. 133. szám (1985. június 8.) [web:] <http://dmarchiv.bibl.u-szeged.hu/22663/>
- Ajtai György, Koltai Tibor, Popper László, Rosta Péter (szerk.) (é. n.) *Név szerinti beszámoló a vészkorszak monori zsidó áldozatairól és a csekély számú túlélőről*. [web:] www.mozsa.hu/dynamic/visszaemlekezesek_elem_pdfhu_9.pdf
- Anon. (1888) Kulinyi Márton †. *Pesti Hírlap*, 10. évf. 141. szám (1888. május 22.) [web:] https://adt.arcanum.com/hu/view/PestiHirnap_1888_05/
- Anon. (1893) *A Pestmegyei ágost. hitv. ev. esperesség pártfogása alatt álló aszódi ev. négyosztályú gymnasium értesítője az 1892/93. iskolai évről*. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája, Budapest [web:] https://library.hungaricana.hu/hu/view/Aszod_766_evangelikus_gimnazium_791_1892/
- Anon. (1923) Megnyílt a Magyar falu. *Színházi Élet*, 12. évf. 37. szám (1923. szeptember 9–15.) [web:] <https://epa.oszk.hu/02300/02343/00477/pdf/>
- Anon. (1929) Móra Ferenc és Vince Zsigmond „Az aranyszörű bárányról”. *Délmagyarország*, 5. évf. 256. szám (1929. november 10.) [web:] <http://dmarchiv.bibl.u-szeged.hu/6036/>
- Béldi Miklós (szerk.) (1986) *A magyar irodalom története 1945–1975. II./1–2. A költészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest [web:] <https://mek.oszk.hu/02200/02227/html/02/38.html>
- Boross Miklós (1966) A vén bohém. *Film, Színház, Muzsika*, 10. évf. 11. szám, 24–25. (1966. március 18.) [web:] https://adt.arcanum.com/hu/view/FilmSzinhazMuzsika_1966_1/
- Dániel P. Géza (1977) Falu Tamás 1881–1977. *Katolikus Szemle*, 29. évf. 4. sz. p. 384. [web:] https://adt.arcanum.com/hu/view/KatolikusSzemle_1977/
- Dr. Diós István és Viczián János (szerk.) (1997) *Magyar Katolikus Lexikon III. kötet*. Szent István Társulat, Budapest [web:] <http://lexikon.katolikus.hu/F/Falu.html>
- Dunainé Bognár Júlia – Kanyó Ferenc (1996) *A második világháború szegedi hősei és áldozatai – Tanulmányok Csongrád megye történetéből* 23. p. 308. Szeged [web:] https://library.hungaricana.hu/hu/view/CSOM_Tan_23/
- (Él.) (1924) Mézeskalács. *Új Előre* (USA), 20. évf. 4380. szám (1924. október 7.) [web:] https://adt.arcanum.com/hu/view/EloreUSA_1924_10/
- F. Almási Éva (szerk.) (1998–2000) *Kortárs magyar írók, 1945–1997*. Enciklopédia Kiadó [web:] <http://mek.oszk.hu/00000/00019/html/f/i003468.htm>
- Falu Tamás (1945a) Anyám sírja. *Világ*, 1. évf. 61. szám (1945. július 27.) [web:] https://adtplus.arcanum.com/hu/view/Vilag_1945_07/
- Falu Tamás (1945b) Téglagyár. *Képes Figyelő*, 1. évf. 16. szám (1945. december 15.) [web:] https://adtplus.arcanum.com/hu/view/KepesFigyelo_1945/
- G. Sin Edit (1981) *Falu Tamás (1881–1977)*. pp.113. Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, Szentendre [web:] https://www.hbpmk.hu/sites/default/files/hbpmk-sajat-kiadvanyok/falu_tamas.pdf
- Ince Sándor (1924) Fedák Sári igazsága. *Színházi Élet*, 14. évf. 48. szám, 1–4. (1924. nov. 30.–dec. 6.) [web:] https://epa.oszk.hu/02300/02343/00538/pdf/EPA02343_szinhazi_ele_1924_48.pdf
- Kempelen Béla (1910) *Magyar nemesi almanach. Az 1867–1909-ben magyar nemességre, bárói, grófi és hercegi méltóságra emelt családok*. p. 94. Pátria, Budapest [web:] <https://core.ac.uk/download/pdf/287810555.pdf>
- Kenyeres Ágnes (főszerk.) (1994) *Magyar Életrajzi Lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest [web:] <http://www.mek.iif.hu/porta/szint/egyeb/lexikon/eletrajz/html/>
- Kovács Ákos (2005) *Musica Pannonica*. Nemzeti hangszerünk: a tárogató. *Kétezer*, 17 évf. 6. szám [web:] <http://ketezer.hu/2005/06/musica-pannonica/>

- Kötő József (2002) A színházi intézményrendszer Erdélyben a két világháború között. *Korunk*, 13. évf., 4.szám, 55–64. [web:] <http://89.42.110.12/oldal.php?ev=2002&honap=4&cikk=3108>
- Magyar László (1964) Móra Ferenc és a színház. *Délmagyarország*, 54. évf. 33. szám (1964. február 9.) [web:] <http://dmarchiv.bibl.u-szeged.hu/16135/>
- Nagy Imre (szerk.) (1939) *A Bányai evangélikus egyházkerület aszódi Petőfi-gimnáziumának (V.-VIII. osztály reál-gimnázium) évkönyve az 1938/39. iskolai évről*. Kiadta az iskola igazgatósága, Aszód [web:] https://library.hungaricana.hu/hu/view/Aszod_766_evangelikus_gimnazium_835_1938/
- Napközi (1901) *Somogyi Újság*, 8. évf. 38. szám (1901. szeptember 17.) [web:] https://adt.arcanum.com/hu/view/SomogyiUjsag_1901_07-12/
- Dr. Rokolya Gábor (2013) Egy közjegyző egy eset – Egy életmentő dal. *Notarius Hungaricus – A Magyar Országos Közjegyzői Kamara lapja*, 5. évf. 4. szám, pp. 24–25. [web:] https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MOKK_NotariusHungaricus_2013/
- Schöpflin Aladár (szerk.) (1929–31) *Magyar Színművészeti Lexikon 1–4*. Országos Színészegyesület és Nyugdíjintézete, Budapest [web:] <https://mek.oszk.hu/08700/08756/html/>
- Stachó László (2006) Szép vagy, gyönyörű vagy... Magyarország? Bartók különös honvágya. *Muzsika*, 49. évf., 5. szám, 36–40. [web:] <http://www.epa.oszk.hu/00800/00835/00101/2089.html>
- Szeghalmi Elemér (2002) „Szeretet vagyok s hűség”. Emlékezés Falu Tamásra. *Új Ember*, 58. évf. 27. szám (2002. július 7.) [web:] <http://ujember.katolikus.hu/Archivum/2002.07.07/0801.html>
- Székely György (főszerk.) (1994) *Magyar Színházművészeti Lexikon*, Akadémiai Kiadó, Budapest [web:] <http://vmek.oszk.hu/02100/02139/html/index.html>
- Szinyei József (1900) *Magyar írók élete és munkái. VII. kötet*, pp. 441–442., Hornyánszky Viktor Könyvkiadóhivatala, Budapest [web:] <https://mek.oszk.hu/03600/03630/html/index.htm>
- Tóth Anita (2020) A színházi kulturalizáció diszkontinuitása egy urbanizálódó peremköziségben. PhD-értekezés, pp. 184–232., Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Irodalomtudományi Doktori Iskola [web:] <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/23575/toth-anita-phd-2020.pdf>
- Trócsányi Zoltán (1945) A budapesti német könyvharácsolás. *Magyar Könyvszemle*, 69. évf. 1. szám pp. 1–21. [web:] https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MagyarKonyvszemle_1945/
- Ujvári Péter (szerk.) (1929) *Magyar Zsidó Lexikon*, Magyar Zsidó Lexikon kiadása, Budapest [web:] <http://mek.oszk.hu/04000/04093/html/> és <http://www.zsidlex.extra.hu/>
- Vasadi Péter (1977) Falu Tamás. *Új Ember*, 33. évf. 30. sz. p. 3. (1977. július 24.)
- Dr. Vida Máté (szerk.) (1939) *Ítéletek! Néhány kiragadott lap a magyar-zsidó életközösség könyvéből*. Budapest [web:] <http://collections.milev.hu/files/original/f20bad7a285856682deb170dccc39a666.pdf>

JEGYZETEK

- 1 Szegvár 1773 és 1883 között volt Csongrád vármegye székhelye, ezután Szentes vette át a szerepét.
- 2 Bejegyezve a makói izraelita házassági anyakönyvben 4/1844-es sorszám alatt. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-DR67-VC9>. A továbbiakban a születési és a halálozási anyakönyvi adatok elérhetőségét összehasonlítva, a Kulinyi-családfánál adom meg.
- 3 A Magyar Színművészeti Lexikon, s ennek nyomán a hangosfilm.hu is tévesen 1859. december 23-át adja meg születési dátaként. A lexikonban a születési hely is tévesen Szeged. A szegedi izraelita hitközség anyakönyvében ezen a dátumon nem szerepel. Benne van viszont a szentesiben, 1858. október 5-én, mint Kulinyi Móric, szülei Kulinyi Bernát és Löffler Eszter. A születés helyét a Pesti Hírlap 1888-as nekrológja is Szentesként adja meg, megemlíti azt is, hogy bátyja Kulinyi Zsigmond szegedi lapszerkesztő. Itt jegyezzük meg, hogy fia halotti anyakönyvi bejegyzésében is K. Móric szerepel apaként.
- 4 Tényleges családneve apja (Karmiól Sámuel) után Karmiól volt, de művészként anyja, Bíró Julianna nevét használta. Az anyakönyvi bejegyzésekben a két név váltakozva szerepel.
- 5 <https://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/nyarai-antalne>
- 6 A film meglehetősen az interneten: https://www.youtube.com/watch?v=Lto4jc_XdV4. A főbb szerepekben többek között Vaszary Piri, Ráday Imre, Turay Ida, Rajnay Gábor, Kabos Gyula, Tolnay Klári, Rátkay Márton, Makláry Zoltán, Egry István.
- 7 <https://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/nyarai-antal>
- 8 A filmre Kulinyi Márton, Kulinyi Ferenc unokája hívta fel a figyelmemet. Meglehetősen az interneten: <https://www.youtube.com/watch?v=IltEIKp7kKQ>

- 9 *Budapesti Hírlap*, 21. évf. 58. szám (1901. február 27.)
- 10 *Szeged és Vidéke*, 3. évf. 51. szám (1904. január 27.)
- 11 A lexikonok és adatbázisok szerint július 1-én született. Így tudják a halálakor megjelent újsághírek is (8 Órai Újság, Prágai Magyar Hírlap). 1904-es házassági anyakönyvi bejegyzése szerint június 30-án született. Ez az egyetlen olyan anyakönyvi bejegyzés, ami hozzáférhető, és tartalmazza a születési dátumot. A június 30-i dátumot megerősíti gyászjelentése, ami szerint születésnapján, június 30-án hunyt el.
- 12 Bejegyzés a szegedi (polgári) házassági anyakönyvben, 65/1904-os sorszám alatt. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9RFB-Q2QH>
- 13 *Pesti Hírlap*, 12. évf. 163. szám (1890. június 15.); *Pesti Hírlap*, 12. évf. 269. szám (1890. szeptember 30.)
- 14 <https://www.hangosfilm.hu/filmenciklopedia/vincze-marton>
- 15 A Magyar Életrajzi Lexikon (Kenyeres, 1967, 1994) szerint a baleset az *Úz Bence* forgatásán történt. Ez tévedés, mert a film 1938-ban készült, Vincze Mártont pedig 1941-ben érte a halálos baleset.
- 16 A Magyar Életrajzi Lexikon (Kenyeres, 1967, 1994) szerint Kulinyi Ernő Kulinyi Zsigmond fia volt. A tévedést már 1985-ben szóvá tették (A. F., 1985), de az a javított kiadásban is benne maradt.
- 17 *Budapesti Hírlap*, 57. évf. 106. szám (1937. május 12.)
- 18 *Délmagyarország*, 7. évf. 80. szám (1918. április 7.)
- 19 *Pesti Hírlap*, 54. évf. 186. szám (1932. augusztus 20.) https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PestiHirlap_1932_08/
- 20 *Ibid.*
- 21 *Pesti Hírlap*, 55. évf. 86. szám (1933. április 16.) https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/PestiHirlap_1933_04/
- 22 Bejegyezve a kiskunfélegyházi izraelita születési anyakönyvben 20/1881-es sorszám alatt. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-L9G7-2NN6>.
- 23 *Budapesti Közlöny*, 32. évf. 173. szám. (1898. július 29.) „Kiskorú Markbreiter Lajos monori illetőségű ottani lakos vezetéknevének »Balassa«-ra kért átváltoztatása, f. évi 73.618. számú belügyministeri rendelettel, megengedettett.” https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/BudapestiKozlony_1898_07/
- 24 *Budapesti Közlöny*, 36. évf. 297. szám. (1902. december 28.)
- 25 *Magyar Közlöny – Hivatalos lap*, 1946. 258. szám. (1946. november 12.) https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MagyarKozlony_1946_Hivatalos_188-298/
- 26 Bejegyezve a Budapest VIII. kerületi házassági anyakönyvben 980/1907-es sorszám alatt. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-39YW-C>. Nevét belügyministeri engedéllyel (127119/903) 1903-ban „Bér”-re változtatta. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-39YZ-S>
- 28 Bejegyezve a Budapest X. kerületi halotti anyakönyvben 835/1953-as sorszám alatt. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3SHT-6FX3-S6X>. Dr. Balassa Lajosné Bér Jolán gyászjelentése. Ócsa, 1953. október 22. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/317549>
- 29 Magyar Országos Tudósító, 1935. március 26. XVII. évf. 69. szám. https://library.hungaricana.hu/hu/view/MOT_1935_03_2
- 30 MTI Napi Hírek, 1932. január 9. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1932_01_1/

APPENDIX

A Kulinyi-család részleges családfája

A fa nem tartalmazza a ma élő leszármazottak adatait, akkor sem, ha azok a szerző rendelkezésére is állnak. Hasonlóképpen, nem szerepelnek Kulinyi Bernát testvéreinek utódai sem. A rájuk vonatkozó adatokat a szerző kérésre szívesen rendelkezésre bocsátja.

04. Ábrahám

03. Karolina (Makó, 1806 – Csongrád, 1896. 6. 18.)³¹ = Policzer Jónás

02. Policzer Jakab (élt 1896, Csongrád)

03. Márton = Fischer Rozália (Albertirsa, 1793 – Szegvár, 1852. 5. 1.)³²

02. Bernát (Szegvár, 1811 – Szabadka, 1889. 10. 26.)³³ = Löffler Eszter (Netti) (Makó, 1827 – Szentes, 1864. 1. 1.) L. Lőrinc leánya³⁴

01. Ernő (Szentes, 1845 – Szentes, 1874. 3. 21.)³⁵

01. Dávid (Szentes, 1847 – Szentes, 1863. 5. 9.)³⁶

01. Száli (Karolina) (Szentés, 1850. 8. 5. – Szabadka, 1921)³⁷ = Berger Fülöp (*Szabadka, 1843) B. József és Klein Judit fia
01. Manó (Szentés, 1852. 2. 21. – New York, 1934. 2. 18.)³⁸ = Silberberg Rozália (Sződónia) (*Székesfehérvár, 1854. 6. 6.)³⁹ S. Mór és Hirschler Mária lánya
02. Ella (Szabadka, 1877. 3. 11. – Szabadka, 1882. 10. 21.)⁴⁰
02. Ernő (Szabadka, 1878. 10. 12. – Fort Lauderdale, FL, USA, 1959. 10. xx)⁴¹
02. Margit (Szabadka, 1880. 3. 10. – New York, 1970. 3. xx.)⁴²
02. Erzsébet (*Szabadka, 1882. 2. 6. – élt 1940)⁴³
02. Dávid (New York, 1886. 7. 2. – New York, 1972. 7. xx)⁴⁴
01. Zsigmond (Szentés, 1854. 3. 29. – Szeged, 1905. 6. 6.)⁴⁵ = Löffler Hanna (Janka) (Vinga, 1862. 9. 30. – Budapest, 1957. 10. 11.)⁴⁶ L. Adolf és Heimann Anna lánya = solti Reiner Károly (Solt, 1858. 12. 3. – Budapest, 1920. 12. 27.)⁴⁷
0. László (Szeged, 1885. 10. 28. – Szeged, 1891. 4. 5.)⁴⁸
01. Rozália (Szentés, 1857. 4. 1. – Szentés, 1857. 7. 14.)⁴⁹
01. (Móric) Márton (Szentés, 1858. 10. 5. – Arad, 1888. 5. 20)⁵⁰ = Bíró (Karmiol) Anna (Brassó, 1865. 7. 26. – Budapest, 1947. 9. 2.)⁵¹ Karmiol Sámuel és Bíró Julianna lánya = Nyárai (Eckstein) Antal (Nagyenyed, 1868. 3. 13. – Budapest, 1920. 2. 27.)⁵²
0. Ferenc (Nagyszében, 1883 – Budapest, 1952. 11. 30.)⁵³ = 1) Ladányi Irén (*Szeged, 1892. 1. 1.)⁵⁴ Ladányi Lajos és Góth Erzsébet lánya = 2) Balázs Irén (Túrócszentmárton, 1892. 11. 27. – Budapest, 1933. 10. 2.)⁵⁵ Balázs Miklós és Wolner Cecília lánya = 3) Láng Irén
1. Erzsébet (1920 -1989) (2. feleségtől)⁵⁶
1. Ferenc (1923 - 2005) (2. feleségtől)⁵⁷ = Rábai Katalin
0. Mariska (Szeged, 1885. 3.26. – Budapest, 1969.11. 7.)⁵⁸ = Vincze Zsigmond (Zombor, 1874.6.30. – 1935. 6. 30.)⁵⁹ Weisz Sándor és Frank Magdolna fia
1. Vincze Márton (Budapest, 1904.11.17. – Budapest, 1941. 1. 11.)⁶⁰ = Puskás Vilma (*Alsószeli, 1903. 2. 5.)⁶¹
1. Vincze Ferenc (Budapest, 1906. 5. 30. – Gyöngyös, 1946. 5. 30.)⁶² = Vágó Erzsébet (*Budapest, 1909. 11. 19.)⁶³
01. Kulinyi József (Szentés, 1860. 6. 29. – Budapest, 1930. 11. 5.)⁶⁴ = Königstein Adél (Léni) (Miskolc, 1863. 3. 6. – Budapest, 1943. 7. 21.)⁶⁵ K. Izsák (Ignác) és Moskovitz Cecília lánya
0. Kulinyi Ernő (Szeged, 1893. 6. 18. – Bruck an der Leitha, 1945. 2. 2.)⁶⁶ = 1) Kovács Róza (*Székesfehérvár, 1900. 12. 6.)⁶⁷ Kovács Ignác és Freud Cecília lánya = 2) Wéber Terézia (*Budapest, 1901. 7. 30.)⁶⁸ Wéber Alajos és Franger Anna lánya = 3) Mandák Anna (*Budapest, 1913. 7. 23.)⁶⁸ Mandák János és Hanzerik Magdolna lánya
01. Frigyes (Szentés, 1862. 3. 6. – Szentés, 1863. 7. 26.)⁶⁹
02. Zsigmond (Szegevár – Szentés, 1874. 7. 31.)⁷⁰ = Bamberger Mária (Szeged, 1831. 12. 24. – Szeged, 1874. 9. 27.)⁷¹
02. Ignác (Szegevár, 1826 – Szeged, 1918. 4. 6.)⁷² = Lovasi Julianna (Makó, 1839. 2. 13. – Szeged, 1913. 3. 30.)⁷³ Lovasi János és Szabó Anna lánya

JEGYZETEK AZ APPENDIXHEZ

- 31 Csongrádi halotti akv. 306/1896. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33SQ-GPXQ-T9N>
- 32 Szentési izr. halotti akv. 2/1852. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-96WL>
- 33 Szabadkai izr. halotti akv. 38/1889. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSTM-C9BW-Q>
- 34 Szentési izr. halotti akv. 1/1864. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-MQPZ>
- 35 Szentési izr. halotti akv. 4/1874. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-MQ2K>
- 36 Szentési izr. halotti akv. 6/1863. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-MQK>
- 37 Szentési izr. születési akv. 9/1850. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-MQKW>
- 38 Szentési izr. születési akv. 6/1852. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-MQNB>
- 39 Székesfehérvári izr. halotti akv. 236/1854. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9398-9T9X-K1>
- 40 Szabadkai izr. halotti akv. 37/1882. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CSTM-CSS6-S>
- 41 Szabadkai izr. születési akv. 59/1878. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS2T-YNSF>
- 42 Szabadkai izr. születési akv. 19/1880. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS2T-YTR9>
- 43 Szabadkai izr. születési akv. 9/1882. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS2T-YY6N>
- 44 New York City Births, 1846-1909. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/1:1:2WMF-6CY>

- 45 Szentesi izr. születési akv. 9/1854. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-MQF6>
- 46 Budapest VIII. ker. halotti akv. 2152/1957. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-DR89-KQB>
- 47 Apostagi izr. születési akv. 598/1858. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-SS4T-V>
- Budapest I. ker. halotti akv. 4/1921. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-6X1S-49G>
- 48 Szegedi izr. születési akv. 137/1885. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G9G9-FQFY>
- Szegedi izr. halotti akv. 28/1891. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-DTHQ-LSJ>
- 49 Szentesi izr. születési akv. 12/1857. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-MQX5>
- Szentesi izr. halotti akv. 16/1857. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-M7QR>
- 50 Szentesi izr. születési akv. 34/1858. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-MQXN>
- Anon (1888)
- 51 Budapest X. ker. halotti akv. 848/1947 <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-6MH3-TLR>
- 52 Budapest VII. halotti akv. 539/1920. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-D5R3-V3L>
- 53 Budapest X. ker. halotti akv. 1031/1952. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-6FX3-94N>
- 54 Szeged-Rókus r. kat. születési akv. 28/1892. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:939F-8DNN-F>
- 55 Budapest VIII. ker. halotti akv. 1817/1933. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-X49S-C3W>
- 56 Kulinyi Márton (Budapest 1954-) közlése
- 57 *Ibid.*
- 58 Szeged ref. születési akv. 28/1885. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-9C6X-X>
- Budapest VIII. ker. halotti akv. 3201/1969. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-62N9-53L>
- 59 *Op. cit.* (12); Vince Zsigmond gyászjelentése. Budapest, 1935 június 30. <https://dspace.oszk.hu/handle/20.500.12346/603851>
- Budapest I. ker. halotti akv. 110/1935. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-6LN9-1HY>
- 60 Budapest VI. ker. születési akv. 2972/1904. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-DYNS-8NM>
- Budapest XIV. ker. halotti akv. 67/1941. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QSQ-G94J-THV1>
- 61 Budapest II. ker. házassági akv. 109/1932. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-DRFD-PL>
- 62 Budapest VI. ker. születési akv. 1440/1906. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-D4XS-PKP>
- Gyöngyösi halotti akv. 247/1946. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9PZS-Z6>
- 63 Budapest II. ker. házassági akv. 316/1932. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-DRFK-SV>
- 64 Szentesi izr. születési akv. 21/1860. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-M77X>
- Budapest VII. ker. halotti akv. 1544/1930. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-D187-M9B>
- 65 Miskolci izr. születési akv. 39/1863. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS8Q-19C1>
- Budapest VII. ker. halotti akv. 942/1943. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-6SVH-GQ>
- 66 Szegedi izr. születési akv. 66/1893. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HY-DTQZ-PCB>
- 67 Székesfehérvári születési akv. 1093/1900. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9T9M-ZLP>
- 68 Budapest VII. ker. születési akv. 2502/1901. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:S3HT-6MZS-HRY>
- 69 Budapest IX. ker. születési akv. 1016/1913. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:33S7-9PBD-8X1>
- 70 Szentesi izr. születési akv. 9/1862. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-MQXS>
- Szentesi izr. halotti akv. 12/1863. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-MQGK>
- 71 Szentesi izr. halotti akv. 9/1874. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3Q9M-CS87-M7HM>
- 72 Szegedi halotti akv. 569/1918. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-L9QF-3K92>
- 73 Makói ref. születési akv. 84/1839. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:9392-MG98-98>
- Szegedi halotti akv. 448/1913. <https://www.familysearch.org/ark:/61903/3:1:3QS7-L9QF-942V>

Az idő vasfoga és feneketlen gyomra

A pusztító idő fogalmi megragadásának néhány esete*

Jaj, te idő, mindent felfalsz!
Ovidius: *Átváltozások*

(*A szólás eredete*) A *Megette az idő vasfoga* szólás legkorábbi előfordulását Szépvölgyi Kálmán *Leányvár* című népregéjében találtam 1828-ból. Az írói álnév mögött Jankó János római katolikus plébános bújt meg, aki néhány esztendőn át az Esztergomban megjelenő Uránia Nemzeti Almanachban közölte írásait. A tisztelendő úr így esetelte az egykor szebb napokat látott erősség pusztulását: „majd semmivé rág az ezereket általélt időnek vasfoga, halomra hullnak merészen rakott falaid”.² A XIX. század első felének hírlapjaiban és folyóirataiban végleg gyökeret vert a mondás, mellyel azt a folyamatot érzékeltették, ahogyan az idő „semmivé rágja” az ember alkotta tárgyakat és magukat az embereket. Vahot Imre, a Pesti Divatlap szerkesztője 1847-ben ezekkel a szavakkal engesztelte levelezőtársát, Tompa Mihályt: „az idő vasfoga minden, de minden emberi művet fölemeszt”.³ A szólás több európai nyelvben is megtalálható, Pátrovics Péter a lengyelt idézte példaként: *Coś jest nadgryzione zębem czasu*.⁴ Az idő foga kétségtől harapos ebben a mondásban is, de nem vasból van.

A XIX–XX. század fordulójára a kifejezést elkoptatták, üres szólammá vált a hírlapírók tollán. Jenő Sándor 1901-ben a közhelyeket csoportosította, és *az idő vasfoga* állandósult szókapcsolatot – *az érem másik oldala, a história mécsse, a hivatása magaslatán áll* társaságában – a birtokos jelzővel kifejezett altípusba sorolta.⁵ A szólást azóta is gyakran hozzák fel példaként, ha a politikusok vagy az újságírók dagályos stílusát ostorozzák. Éri-Halász Imre *Ki ne mondja!* című könyvével 1944-ben harcot indított a „közhelyek rémuralma” ellen.⁶ A közhelyszótár előzményének tekinthető vékony kötetben nem szerepel „*az idő vasfoga*”, a könyv szemléléséből mégsem maradt ki.⁷ Újabbán már csak a szólás-keveredéssel kapcsolatban esik szó róla. Az efféle képzavarok úgy keletkeznek, hogy két állandósult szókapcsolatot – *elrepült felette az idő*, illetve *megette az idő vasfoga* – vegyítene: *Elrepült / elszállt felette az idő vasfoga*. Ezt az elferdített szólást Csiby Károly a „frazeológiai homunkuluszok” klasszikus példajaként említette.⁸ A közmondásferdítések egy másik csoportjába a képtelen logikai következtetések, bárgyú szillogizmusok tartoznak: „Az idő pénz. A pénz beszél, a kutya ugat. Amelyik kutya ugat, az nem harap. Tehát az idő nem harap. Akkor miért van vasfoga?”⁹

A megszemélyesítés az idő fogalmi megragadásának megszokott módja. A szólásokban gyakran ruházzák fel emberi tulajdonságokkal: *Az idő a bolondot is észére hozza / Az idő mindent napfényre hoz / Az idő mindent megold / Megtanít az idő / Legjobb gazda az idő*.¹⁰ Egy Szent Ágostontól származó szállóige is ilyen: *Az idő minden sebet begyógyít*.¹¹ Az azonban ritkább, hogy az időnek emberi testrészt vagy szervet tulajdonítanak, a fogáról, kezéről vagy lábáról beszélnek. Már a középkori gondolkodók felhívták a figyelmet arra, hogy az efféle beszédmód hasonlóan képtelen következtetésekre vezet. Guillelmus de Ockham kerülendőnek tartotta a figuratív nyelvhasználatot, 1323 körül keletkezett *Summa Logicae* című művében a többértelműségből fakadó tévkövetkeztetések harmadik típusaként

* Magyar László András (1956–2022) emlékének.

(*fallacia aequivocacionis*) tárgyalta azokat az eseteket, amikor egy kifejezés metaforikus és tulajdonképpeni értelemben is szerepel a levezetésben. Többek között a *Tempus fugit* (*Az idő szalad*) latin szólást nehezítette: *Mindennek, ami szalad, lába van. Az idő szalad, következtetésképpen az időnek lába van.*¹² A mondás Vergilius Kr. e. 29-ben befejezett mezőgazdasági tanköteménye, a *Georgica* állattenyésztésről szóló könyvéből származik: „*fugit interea, fugit irreparabile tempus.*”¹³ Ám van, amikor a *láb* meglétére nem kell a *fut*-ból következtetni. *A szerelem művészetében*, Ovidius disztichonokban írott kézikönyvében „*Gyors lábbal futnak az évek*”.¹⁴

A láb, illetve a futás képzete az idő visszafordíthatatlanságára utal, azt fejezi ki, hogy sohasem érni a nyomába annak, ami elmúlt. Az idő foga viszont nem egy szélesebb atléta, hanem egy mindent elemésztő szörnyeteg képzetét kelti fel, aki/ami ebben a metaforikus táplálékláncban főként emberek és ember alkotta tárgyak fogyasztására specializálódott.¹⁵ A megszemélyesítés sokszor nyugszik a RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT metonimikus kapcsolaton. Mindkét szólásban az EMBERI TESTRÉSZ forrástartomány segíti az IDŐ céltartomány fogalmi megragadását. A megszemélyesítés csaknem mindig csonka, egyetlen testrészt vagy szervet testesíti meg, amiről szó van. A metaforikus kiemelés szűkségképpen együtt jár a metaforikus elrejtéssel. A Kr. e. V–IV. században élt keoszi Szimonidész egyik disztichonjában tűnt fel először e baljós megszemélyesítés: „*Az időnek éles foga van, / és mindent felőröl, még a legerősebbet is.*”¹⁶ A szókép fényes pályát futott be, kétezer esztendő múltán William Shakespeare egyik színművében (*Measure for Measure*, 1604) is felbukkant „*the tooth of time*” alakban.¹⁷ Az angol cím Máté evangéliumára utal: „Amilyen mértékkel mértek, olyannal fognak majd nektek is visszamérni” (Mt 7,2). A darab magyar fordításai többnyire a *Szeget szeggel* címet kapták,¹⁸ és a fordítók az V. felvonás 1. színében előforduló metaforát hol szó szerinti fordításban, „az idő foga” alakban adták vissza, hol más megoldást választottak.¹⁹ A pusztító idő fogalomkörébe tartozik Ovidius híres szállóigeje is: *Tempus edax rerum*. Az emberi testrészt vagy szervet nem tartalmazó szókép is megszemélyesítés, az idő feneketlen gyomrára utal:

*Jaj, te idő, mindent felfalsz, s te irigy kor, öregség,
mindent szétronthok, szétrágtok lassan a korral,
szívósan fölemésztek mindent lassu halállal.*²⁰

(*Az idő mozgás: moving time és moving ego*) Az ontológiai metaforák körébe tartozik az is, ha az időt nem személyként, hanem tárgyként, tartályként vagy értékes erőforrásként ragadják meg fogalmilag. Az idő tárgyiasításának első, alig észrevehető fokozata a birtokos személyjel (régebben: személyrag) hozzátoldása a szóhoz. Kövecses Zoltán kognitív metaforaelméletről írott összefoglaló művének egyik megállapítását idézem: „ha a félelemről mint egy tárgyról beszélünk, megfogalmazhatjuk úgy, mint a »saját tulajdonunkat«. Ezek után már az *én félelemről*, a *te félelemdről* stb. beszélhetünk. Az ehhez hasonló esetek a fogalmi metaforák legkevésbé észlelhető típusai.”²¹ S ugyanígy beszélhetünk az *én időmről*, a *te idődről*, az *ő idejéről*. Egy nem dologszerű tapasztalat eldologiasítása számos esetben előfeltétele annak, hogy valami egy szélesebb körű, rendszerezettebb tudást közvetítő szerkezeti metafora részévé válhasson. Az ilyen típusú fogalmi metaforákat két tartomány alkotja. A nyelvhasználó a forrástartományból meríti azokat a metaforikus kifejezéseket, amelyek segítségével megérti a céltartomány fogalmait. A megértés azon alapul, hogy a forrástartomány leképezhető a céltartományra. Mivel a leképezés egyirányú, a két tartomány kapcsolata aszimmetrikus.

Az időfelfogást – legalábbis a nyugati kultúrában – AZ IDŐ MOZGÁS szerkezeti metafora megfelelési rendszere határozza meg. A MOZGÁS a forrástartomány, az IDŐ a céltartomány. Ám AZ IDŐ MOZGÁS metafora annyiban sajátos, hogy ez esetben a céltartomány mintegy „előfeltétele” a forrástartomány létrejöttének, mert „idő nélkül nincs mozgás”, mert „a mozgás csak valamilyen *időbeli* kontextusban történhet”.²² Az idő fogalmát viszont a mozgás és a tér fogalma teszi fogalmilag megragadhatóvá. George Lakoff ezt azzal magyarázta, hogy a szemünk érzékeli a mozgást, a tárgyakat és a helyszíneket, de nincs érzékszervünk az idő észlelésére, bármi legyen is az. Az időt a tárgyak, a tárgyak helyzete és a mozgás fogalmának segítségével értjük meg. A háttérben az a feltételezés húzódik meg, hogy a jelen idő mindig ott van, ahol a megfigyelő. Mindebből a következő megfelelések adódnak:

- Az időpontok dolgok.
- Az idő múlása mozgás.
- A jövőbeli időpontok a megfigyelő előtt vannak, míg a múltbeli időpontok mögötte.
- A megfigyelő és az idő közül csak az egyik mozog, a mozdulatlan a viszonyítási pont.²³

Sok nyelvész észrevette, hogy a mozgásra és térre való utalás nélkül képtelenség beszélni az időről. Herbert H. Clark már 1973-ban kifejtette, hogy az idő egydimenziós térbeli tulajdonságokkal írható le; a *hosszú–rövid, közel(i)–távol(i)* ellentétpár alkalmas erre, míg a *magas–alacsony, mély–sekély* alkalmatlan. Mivel az idő aszimmetrikus (irányultsága van), a megfigyelő szempontjából külső viszonyt kifejező szavakkal írható le, mint amilyen a magyarban az *előtt(em)–mögött(em), előtt–után/túl* névutó. Az *időhöz*, illetve az időpontokat (*dél, uzsonnaidő, éjfél*), időegységeket (*hajnal, reggel, este*), időszakokat (*év, hónap, nap*) jelölő szavakhoz rendszerint a térbeli mozgást kifejező szavak, jellemzően igék társulnak (*eljön, elérkezik, közeledik, megy, siet, rohan, repül, száll, vándorog, cammog*).²⁴ Clark „az események autópályája” (*the highway of events*) hasonlattal ragadta meg az idővonalat, és AZ IDŐ MOZGÁS metafora két változatát különböztette meg. A két nézőpont egymással ellentétes deiktikus keretet határoz meg. Amikor a megfigyelő mozdulatlan, és az idő mozog, azt „*moving time*”-nak, amikor az idő mozdulatlan, és a megfigyelő mozog, azt „*moving ego*”-nak nevezte el.²⁵

A magyar szakirodalomban AZ IDŐ MÚLÁSA EGY TÁRGY MOZGÁSA, illetve AZ IDŐ MÚLÁSA A MEGFIGYELŐ MOZGÁSA megnevezés honosodott meg. Az első esetet legtöbbször a folyó hasonlatával szemléltetik. A barbárokkal hadakozó Marcus Aurelius római császár 170 táján jegyezte fel: „Az idő a történések folyama és sodró árja. Minden, mihelyt feltűnt, már el is sodródott. Majd másutt bukkan fel, de az is csakhamar elsodródik.”²⁶ A folyó a jövő felől áramlik a helyzetét nem változtató megfigyelő felé, odaérve egy pillanatra jelenné lesz, majd múlttá válva halad tovább. Nyelvi példák: *Közeledik a karácsony. Eljött a szüret ideje. Hogy elment az idő!* Ludwig Wittgenstein is ezt a képet vázolta fel *Brown Book*ként (1934–35) ismertté vált gépiratában. A megfigyelők egy folyó partján állnak, a vízen farönkök úsznak. A feléjük közeledő rönkök tőlük balra, az előttük elhaladók tőlük jobbra vannak. A filozófus úgy vélte, hogy a folyó-analógia a fogalmi zűrzavar egyik éltető forrása, mert megtévesztő képszerűségével rabul ejti az időről való gondolkodást: egy jövőbeli esemény semmiben sem különbözik a folyón úszó rönktől, és az idő maga is folyó.²⁷ Wittgenstein alighanem bosszúsán csóválta volna a fejét Jorge Luis Borges *Ars poetica* (1960) című költeménye első két sorának olvastán:

*Nézni a folyót, mely idő meg víz,
és tudni, hogy az idő is folyó*²⁸

A második metafora – AZ IDŐ MŰLÁSA A MEGFIGYELŐ MOZGÁSA – úgy képzelhető el, hogy a megfigyelő halad, vagy egy mozgó járműből érzékeli az idő múlását. Nyelvi példák: *Közeledünk az év végéhez. Még előttünk az élet. Túl vagyunk a húsvéton*. Már Clark felfigyelt arra, hogy AZ IDŐ MOZGÁS metafora két változatának ellentétes deiktikus kerete értelmzési nehézségekhez, félreértésekhez vezethet. A megfigyelő mozgása (*moving ego*) esetén az elől a jövővel, a hátul a múlttal egyenértékű, míg az idő mozgása (*moving time*) esetén – éppen fordítva – az elől egyenértékű a múlttal, a hátul a jövővel.²⁹ Szamarasz Vera Zoé úgy fogalmazott, hogy a *moving ego* esetén „a jövőbeli, tehát későbbi események helyezkednek el elől” – *Még előtte van az egész élet, A válás már mögötte van* –, míg a *moving time* esetén megnyíló „perspektíva a múltbeli, vagyis korábbi eseményt tekinti elülsőnek”: *4 óra előtt találkozunk!, Eső után jelentkezik a szivárvány*. A vonatkoztatási pont megváltozása megfordítja a lokális–temporális egyenértékűségek irányát, az *elől–hátral* (illetve *előtt–mögött*) szópár a *múlt–jövő* szópár ellentett értékét veszi fel. A magyar kutató megismételte a fehérorosz származású amerikai Lera Boroditsky és a német Michael Ramscar egyik kísérletét. Ő is azt vizsgálta, hogy a vonatról éppen leszálló embereket mennyiben befolyásolja a kétértelmű példamondat – *Ha közlik veled, hogy „a szerdai értekezletet két nappal előbbre tették”, melyik nap lesz az értekezlet?*– megválaszolásában az utazás még friss élménye.³⁰

A vasúti utazással az érzékelés új módja jelent meg: az utasok a táj mozgásaként élték meg a szerelvény mozgását.³¹ Paul Verlaine 1870-ben így tudósított a látszat hétköznapivá válásáról: „*A táj az ablakok keretében bolondul / szalad hátrafelé*”.³² A távirírószlopok rohanása mindenkiben összekapcsolódott a vasúti utazással. Az észleléslélektan az illuzórikus vagy látszólagos mozgás számos hasonló esetét tárgyalja. Az érzékeket megcsaló, új élmény a hipallagé retorikai mondatalakzatát – „egy szintaktikai szerkezet rendezett tagjainak felcserélése”³³ – váltotta valóra. Babits Mihály *Mozgófénykép (Másképp: Amerikai Leányszóktetés – szenzációs szerelmi tragédia mozgófényképben előadva)* című verse a Nyugat beköszöntő számában jelent meg 1909 januárjában. A költő egy autós üldözésről számolt be, amelyet kedvesével látott a moziban. A titkár éppen a milliomos lányát szókteti:

*Nyargalnak az útközi fák növekedve szemünkbe: a kocsi sötét pont
nyargalnak az út jegenyéi. Kigyózik az út tova. Két kocsi két pont.*

Hetven esztendő múltán a francia Paul Virilio, a sebesség, a haditechnika, a városok és a médiumok teoretikusa már úgy vélekedett, hogy a világ változott mozivá. A sebesség tájra gyakorolt hatását dromoszkópiának nevezte. Nem is annyira hóbortos elmélete értelmében a vonat ablakán, a gépkocsi szélvédőjén és a televízió képernyőjén ugyanazt a kinematizmust figyelhetjük meg.³⁴

(„*A térré vált idő*”) Nem új keletű jelenség, hogy az idő fogalmát térbeli távolságokra is kiterjesztik. A fiatalon elhunyt XVIII. század végi erdélyi utazó, Teleki Domokos gróf szikár tényként állapította meg, hogy Sárospatak kétnapi járóföld Sziraktól.³⁵ Az emberek ma jobbra *kétórás vonat-, autó- vagy repülőútról* beszélnek. A korszerű közlekedési eszközök meghonosodása teremti meg az ilyesfajta mondatok lehetőségét: *A távolság időben a harmadára csökkent*. Az időtartam (*nap, óra, perc*) jelentésű alapszóhoz az *-i* és *-(V)s* képzők mellett a *-nyi* melléknévi mértékképző is kapcsolódhat: *kétórányi vonatút*. A továbbképzett szó a „hözzávetőleg akkora, mint az alapszóval megnevezett dolog” jelentést vesz fel: *harapásnyi, öklömnyi, tenyérnyi, mezőnyi, percnyi*.³⁶ A térbeli

távolság azonban nemcsak idővel adható meg, hanem cselekedettel is: *kőhajításnyi(ra)*. Rubruk Willelmus ferences rendi szerzetes 1255-ben a mongol Mengü kán udvarában „két számszerj-lövésnyire” pillantott meg egy kis templomot. A történések, események, folyamatok időtartama is mérhető cselekedettel. Rubruk Batu kánt is felkereste. Lesunyit, fedetlen fővel, egy *Miserere mei, Deus* (Zsolt 51, [50] 3) elmormolásához szükséges ideig szótlánul állt a kán emelvényre helyezett, aranyozott trónusa előtt, s amikor végre engedélyt kapott a szólásra, két térdre ereszkedett.³⁷ A mechanikus óra felfedezése és elterjedése előtt a földrengések időtartamát éppúgy a *Miatyánk* vagy a *Hiszekegy* akár többszöri elmondásával mérték, mint a lágytojás megfőzéséhez szükséges időt.³⁸ Rechnitz Ignác gyűjtötte fel a Hortobágyon 1895-ben, hogy „a *huja* egy oly távolság, amelyre az erős *huja haj* kiáltás elhallatszik, és oly időt is jelölhet, amelyben egy hujányi utat megteszünk”.³⁹ A *huja* polyszém, azaz egyaránt jelöli a cselekedettel (kiáltással) mért (halló)távolságot, illetve az időtartamot, amíg e távolság megtétele gyalogszerrel tart.

Az idő fogalmi megragadását a TÉRBEN MOZGÓ TÁRGY vagy MEGFIGYELŐ mellett más forrástartományok is segíthetik. Az ERŐFORRÁS vagy a TARTÁLY is ilyen, hatókörükbe az IDŐ is beletartozik. A számos nyelvben megtalálható *Az idő pénz* közmondás alighanem a Kr. e. IV–III. században működött Theophrasztoszól, Arisztotelész tanítványától származik. Diogenész Laertiosz az ő gyakran ismételtetett bölcsességei között jegyezte fel: „összes kiadásaink közül az idő a legdrágább”.⁴⁰ Az Institut de France könyvtára őrzi Leonardo da Vinci XV–XVI. század fordulóján keletkezett kéziratát, melynek egyik lapján egy elmés szerkezet rajza látható. Az óraművet azoknak szánta, akik fukarul bánnak az idővel. A tölcserből, vízzel teli tartályokból, mérlegserpenyőkből álló szerkezet a megadott időpontban magasba emelte az alvó személy lábát, hogy ne lustálkodjék tovább.⁴¹ Francis Bacon az *Esszé*kben (1597), Antoine de Courtin-fordításában Mikes Kelemen (1751) is hasonló gondolatokat fejtett ki, mint Theophrasztosz, de a közmondáshoz Benjamin Franklin (1748) megfogalmazása áll a legközelebb. Egy fiatalembernek adott tanácsot, aki az üzleti életben akart tevékenykedni: „Ne feledje, hogy az IDŐ Pénz!”⁴² Szintén AZ IDŐ (ÉRTÉKES) ERŐFORRÁS fogalmi metafora nyelvi megnyilvánulásai a következő mondatok: *Ezzel időt nyertem. Időmilliomos vagyok. Elfecsérelt / Elvesztegeti az idejét. Ne rabold az időmet!* Az ontológiai metaforák körébe sorolható AZ IDŐ EGY TARTÁLY, melyet cselekedetekkel lehet megtölteni. Néhány példa: *Belefér az időmbe, Kifutottam az időből, Jól benne van az időben, Betöltötte a nyolcvanát, Mivel töltöd az idődet?* Ywan Goll *Órák (Stunden, 1947 k.)* című költeményében a görög vázafestészetből ismert jelenet elevenedik meg. A Holtak útján vonulnak a vízhold (árnyhold) leányok, „*idővel telített / korsó fejükön*”, haladtukban alászítál a titkos permet, „*az idő meg egyre vékonyabb*”⁴³

Az idővel kapcsolatban mégis AZ IDŐ MOZGÁS Janus-arcú metaforája a legalapvetőbb. A nyelvhasználnak fel sem tűnik, hogy forrástartományként térbeli fogalmak szolgálnak az idő megragadására. Nem tartja csodás eseménynek. A bevett fordulatok – *Közeledik a karácsony, illetve Túl vagyunk a húsvéton* – senkiből sem váltanak ki csodálkozást. Holott az idő térré válása csodaként is felfogható, mint Richard Wagner utolsó operájában, a *Parsifalban* (1882). Gurnemanz Grál szent templomába kíséri Parsifalt. „*Alig megyek / s a távolság hogy nő*” – szólalt meg elképedve Parsifal. Gurnemanz így felelt: „*Fiam, ez itt / a térré vált idő.*” A szerzői utasításban ez áll: „mialatt Gurnemanz és Parsifal látszólag mendegélnek, a szín balról jobbra észrevétlenül eltolódik”,⁴⁴ azaz tapodtat sem jutnak előre, a forgószínpad pörög sebesen balról jobbra: eltűnik az erdő, a sziklafalon egy ajtó tárul fel, aztán mintha felfelé vezető folyosókon kaptatnának, végül

egy hatalmas terembe érnek. Az opera szövegekönyvében egymásba indázódik AZ IDŐ MOZGÁS fogalmi metafora két változata: a *moving time* és a *moving ego*. A megfigyelő nem mozdulatlan, de nem halad előre, helyben jár; az idő múlását tárgyak látszólagos mozgása jeleníti meg. Mivel mind a megfigyelő, mind az idő mozog, nincs viszonyítási pont. A linearitás látszatát a forgószínpad körkörössége teremti meg.

(*Lineáris és ciklikus időfelfogás*) A lineáris időfelfogás a magyar és az angol nyelvben AZ IDŐ VÍZSZINTES fogalmi metaforán nyugszik, a beszélők a bal oldalt rendszerint a múlttal, a jobb oldalt pedig a jövővel azonosítják. Mindebben meghatározó szerepet játszik az írás iránya. Ha ugyanarról a személyről különböző időpontokban készült fényképeket kell időrendbe rakni, a héber és arab nyelvet beszélők többnyire a jobbukon helyezik el a csecsemőt, és bal felé haladva jutnak el a botra támaszkodó öregemberig. Lera Boroditsky kísérletileg igazolta, hogy a mandarin kínai anyanyelvűek számos esetben AZ IDŐ FÜGGŐLEGES fogalmi metafora segítségével ragadják meg az időt.⁴⁵ Számptalan olyan tárgy van, amely egyfajta „egyenesként” vagy „vonalként” a térben való előrehaladásként jeleníti meg az időben való előrehaladást.⁴⁶ Mindenekelőtt ilyenek az időbeli művészetek lejegyzésének kéziratosa vagy nyomtatott példányai: a zeneművek partitúrái, a színdarabok szövegekönyvei, a filmek forgatókönyvei, a képregények, a táncok kinetográfiai leírásai stb. Talán legfurcsább közülük a közönséges szabócenti, ez a 150 centiméteres mérőszalag, amelyet a sorkatonák a leszerelésig hátralévő napjaik számlálására használtak. Az első centivágásnak megvolt a maga sajátos szertartása, utána minden nap újabb számjegynyivel rövidült a szalag, és a nevezetes centidarabokat (150, 100, 50) még el is temették, a következő rigmus kíséretében: *Centim, centim, mondd meg nékem, / ki lesz itt a jövő télen? / – Kis gazdám, te nem lehetsz, / én elfogyok, te elmehetsz.*⁴⁷ Az úrrakéták kilövését is visszaszámlálás előzi meg, a felnőttek letépik a naptár „lejárt” lapját, a gyerekek azt számolgatják, hányat kell még aludni karácsonyig.

A visszaszámlálás általában fogyatkozással jár együtt, de nem mindig: a táblára krétával felírt, tanítási naponként egy-egy betűvel hízó *Ó, IÓ, CIÓ, ÁCIÓ, KÁCIÓ, AKÁCIÓ, VAKÁCIÓ* sorozat a szűnődő közeledtét, szóvá teljesedve eljövetelet jelzi. A nyelvi kifejezések olykor centiméterekre, alkalomadtán négyzetcentiméterekre, sokszor köbcentiméterekre válthatók. Honoré de Balzac *A számbőr* (1831) című regénye is AZ IDŐ MENNYISÉG fogalmi metaforát járja körül. Raphael de Valentin, a fiatal márki véget akar vetni életének, mert minden pénzét elvesztette a kártyaasztalnál. Egy öreg régiségkereskedő megajándékozza egy varázserejű bőrdarabbal, melynek szanszkrit felirata elárulja új tulajdonosának, hogy üzletet kötött: bármit kívánhat, kívánsága teljesül, de élete cserében a talizmáné. A számbőr minden egyes kívánsággal zsugorodik, végül semmivé válik. A tartam megfelelője azonban nemcsak egy vonal lehet, vagy egy síkidom, hanem a mérőeszközzé tett térfogat is, mint amilyen a víz- és homokóra.⁴⁸ Az ókori Athénban a bíróságon vízórával (*κλειψόρα*) mérték a felek beszédre kiszabott idejét, az európai középkorban széles körben ismerték a homokórát. Az idő múlását fenyegető fogyatkozásként láttató homokóra gyakran bukkan fel képi ábrázolásokon és költeményekben. A különböző időmérő szerkezetek különféleképpen jelenítik meg az idő múlását a térben. Az egyes órafajtákhoz köthető állandósult szókapcsolatoknak is jellemző vonása a retorikában hipallagénak nevezett szerkezetkeveredés. A mondat egyik elemét nem ahhoz az elemhez társítják, amelyikhez tartozik, hanem egy másikhoz. A napóráról azt mondják, hogy *jár*; holott csak a látszólag moccanatlan árnyék kúszik rajta körbe. Homokórával mérve *letelik, lepereg az idő*, ingaórával (régiesen: pendelórával) mérve *lejár az idő*, a számlaposa

óra alakja miatt az hangzik el, hogy *egy órányi idő leforgása alatt*. Valójában nem az idő telt vagy pergett le, hanem a homok, nem az idő járt le, hanem a rugós mechanikus szerkezet, nem az idő forgott, hanem a mutató járt körbe a számlapon.

A leszerelés, a karácsony, a nyári szünet közeledte egy életszakasz örömteli végét jelzi, míg a számár zsugorodó bőre vagy a csontváz kezében szorongatott homokóra az életidő komor végét teszi tapinthatóvá és láthatóvá. A két nemlét között toporgó teremtmények tisztában vannak azzal, hogy életidejük megszábot, de nem tudják megmondani haláluk óráját. Az idő eredendően tagolatlan, AZ IDŐ MENNYISÉG fogalmi metafora azonban csak akkor töltheti be az emberi tájékozódásban játszott szerepét, ha az idő tagolt, részekre bontható. Az időtlenségből szakaszolással teremtődik meg az „idő”, a szakaszhatárokat a Nap, a Hold és más égitestek járása adja meg. A szakaszokra osztott idő körbejár, mint a mezőgazdasági év vagy az óra mutatói a számlapon. Mindennek az a feltétele, hogy a számtalan elmúlt hajnal, délelőtt és alkonyat egyetlen napszakként legyen felfogható. A fogalmi integráció (*blend*) „az idő végtelenségét (mint napok végtelen sorát) egyetlen nappá, vagyis egy olyan időegységgé tömöríti, amely emberi ésszel már felfogható és kezelhető”.⁴⁹ Így válik az egyes példányokból típus, és az egyes típusok ezért válhatnak ismét példánnyá, mint Richard Wagner operájának – *Az istenek alkonya* (*Götterdämmerung*, 1876) – vagy Ady Endre verses hírlapi tudósításának címében: *Az alsószoknya alkonya* (1899). Az ember leigázta a teret, de még varázslattal sem képes uralma alá hajtani az időt. Amikor eljött Faustus doktor utolsó órája, hiába próbálta megtorpanásra készíteni az időt, kérlelve, hogy az az óra tartson egy évig, egy hónapig, egy hétig vagy legalább egy napig: „*Csillag s perc meg nem áll, az óra üt majd*”.⁵⁰ A személyes idő végének fenyegető közeledte ezúttal hangként, óraütésként válik érzékelhetővé.

A keretszemantika kidolgozója, Charles J. Fillmore szerint minden szó meghatározott keretet hív elő, így például a *hétfő* szó az évet hónapokra, a hónapot hetekre, a hetet napokra felosztó naptár keretét.⁵¹ Az antropológus Edmund R. Leach úgy vélekedett, hogy a modern ember időképzete két egymásnak logikailag ellentmondó elképzelést fog egybe: a meghatározott ütem szerinti visszatérés mozzanatát, a napszakok, napok, évszakok stb. ismétlődését, illetve a soha vissza nem térés érzetét, annak tudását, hogy egyszer minden élőlény megöregszik és meghal. A két versengő elképzelést, a ciklikus és a lineáris időfelfogást manapság általában körrel, illetve egyenes vonallal szemléltetik. A visszatérés metaforái a primitív társadalmakban azonban nem geometriai hasonlatok voltak, szorosan kötődtek a mindennapi élethez, gyakran a körkörös mozgást végző eszközökhöz. Az „időt nem folyamatosnak érzékelik – fejtette ki Leach –, hanem a dolgok egymás ellentétébe fordulásának (nappal–éjszaka, tél–nyár, szárazság–árvíz, fiatalság–öregség, élet–halál) állandó ismétlődéseként”.⁵² Az animista gondolkodás összekapcsolja az ellentéteket: az idő múlása a világosság és sötétség, az élet és halál váltakozása, az újra megtestesülés révén megismétlődnek a vissza nem térő dolgok.

(*A pusztító idő*) A természethez szorosan kötődő földművesek a termékenység isteneinek kegyeit keresték, minden évben megünnepelték a növényzet újjászületését, jajgatva gyászolták pusztulását. James G. Frazer amellet érvelt, hogy Adonisz (Tammuz) gabonaszellem volt. Állítását azzal a történettel támasztotta alá, mely szerint az év felét-harmadát az alvilágban, fennmaradó részét a felvilágban töltötte. „Adonisz halála nem a növényzet természetes elsorvadása ..., hanem a gabona erőszakos elpusztítása az ember által, aki levágja a mezőn, szétapossa a szérűn, és porrá őrli a malomban”.⁵³ A görög-szír istenre ugyanaz a sors vár, mint John Burns balladájában *Árpa Jankóra*

(John Barleycorn, 1782): „két kő közt porrá zúzta egy / molnár, a fő pribék”.⁵⁴ A rituális gyilkosság áldozata ez esetben nem egy szép, ifjú isten, hanem a skót szíveknek és poharaknak olyannyira kedves gabonaféle; a XII. szonettben Shakespeare a „*kévék ravatalai*”-ról írt.⁵⁵ E konvencionális fogalmi metaforának (A NÖVÉNYEK EMBEREK) az ellentéte (AZ EMBEREK NÖVÉNYEK) sem ritka. Arany János a halála előtt fél esztendővel, 1882 márciusában vetette papírra *Sejtelem* című epigrammáját:

*Életem hatvanhatodik évébe’
Köt engem a jó Isten kévébe,
Betakarít régi rakott csűrébe,
Vet helyemre más gabonát cserébe.*

A pusztító időt a költők sokszor a körkörös vagy oda-vissza mozgást végző hétköznapi tárgyak, eszközök képében ragadták meg, mint Ady Endre – „*Kezében óriás rostával / Áll az idő és rostál egyre*” (*Az Idő rostájában*, 1913) –, Tóth Árpád – „*az Idő, a vén gyalú*” (*Erdőszél*, 1927) – vagy Jékely Zoltán: „*Jön, jön s elűt az Idő Kereke*” (*Az álmok elé*, 1937). Az idővel azonosított, megszemélyesített tárgyak működésük során készítőjük ellen fordulnak. Juhász Gyula a körben forgó lapátos tengely képében ragadta meg az idő múlását, a halál mindenkit elpusztító gépezetét *Félegyházán 1918 nyarán* című versében:

*Vén szélmalom nagy, tépett szárnya áll.
Nem élet öröl itt, de a halál.*

A malomról egykor azt hitték, hogy összekapcsolja a Földet az Éggel. A *Kalevala* malma, Szampó „tarkatetős”, azaz csillaghímes, az égi malom tengelye a Sarkcsillag (*Polaris*), amely körül az állócsillagok forognak; a magyar régiségben a Sarkcsillagot Boldogasszony matullájának is nevezték.⁵⁶

Az időt ezekben az esetekben is a tárgyak, a tárgyak és a megfigyelő helyzete, illetve a mozgás fogalmának segítségével értjük meg. A háttérben most is az a feltételezés húzódik meg, hogy a jelen idő mindig ott van, ahol a megfigyelő, de az éppen rostált, gyalult, elütött, örölt megfigyelő most együtt mozog az őt pusztító eszközzel vagy gépezettel, amely végül kirostálja, legyalulja, elcsapja vagy megőrli. A megfigyelő akkor is részese a pusztító forgásnak, ha nem malomkövek, hanem egy mohó élőlény fogai örlik. Van, aki-ami öröl, és van, aki örlődik. Az esemény független a megfigyelőtől, aki tétlen elszenvedője az eseménynek. Nem ágens, hanem patiens. Ráadásul – mivel minden mozog – még viszonyítania sincs mihez. Az Idő az, aki rág, a megfigyelő az, akit rágnak. A malom is, az emésztőszervek is felfoghatók tartályként. Az újságok főcímében gyakran olvashatunk ilyesmit: *Az ismert színész kétszer tért vissza a halál torkából*. Babits Mihály érzékletesen ábrázolta a felfalattatás élethelyzetét az ószövegségi könyvön alapuló elbeszélő költeményében: „*És így jutott a szörny-lét belsejébe / vak ringások eleven bölcséjébe*” (Babits Mihály: *Jónás könyve*, II. 1938). A XIII. század végétől adatolt *örvény* ’vízforgás’ szó 1470-től ’malom’ jelentéssel is feltűnt az írott forrásokban, és *Örvényesként* számos településnek, patakknak adott nevet a Kárpát-medencében.

Beletelik bizonyos időbe, amíg az embert ledaráló gépezetek, megemésztő szörnyek elvégzik a dolgukat. A darálás is, az emésztés is folyamat, valamettől valameddig tart. Az idő múlása az elmúlással mérhető, a ráncok szaporodásában, árokká mélyülésében, a haj, a fogak fogyatkozásában, egyebekben. Ahogy Shakespeare fogalmazott a CIV. szonettben:

*... suhan a szépség, észrevétlen,
Ahogy óralapon a mutató⁵⁷*

(*A Zord Kaszás*) Egy gabonátábla learatása időbe telik, míg egyetlen kalász levágása csak egy pillanat. A XV. század végétől a halált hagyományosan csontvázként ábrázolták, sokszor kaszával vagy sarlóval a kézben. Guyot Marchant 1485-ben, majd kibővítve 1486-ban adta ki az Aprószentekről elnevezett párizsi temető (*Le cimetière des Saints-Innocents*) egykori oszlopcsarnokában lévő haláltánc-freskóról készített fametszeteit (*La danse Macabre*). A csontvázként láttatott halál korra, nemre, rangra való tekintet nélkül mindenkit magával ragad a végzetes táncba. A pápát és a császárt, a püspököt és a nemes urat, a szerzetest és az uzorást, a plébánost és a parasztot, a felbujtót és a foglárt ábrázoló lapokon a halál kaszát tart kezében. A legrégebbi tarot kártyák a nagy arkánium XIII. lapját, A Halált csontvázként, jellemzően kaszával ábrázolják, amint éppen a földből kinyúló kezeket, lábakat, fejeket metszi le egyetlen suhintással. A halált és az időt néha nehéz megkülönböztetni egymástól, kiváltképpen akkor, ha egymás helyébe lépnek. Az időt is gyakran jelenítik meg az élet kioltására alkalmas szerszámmal, a halált pedig homokórával. Shakespeare szonettjeiben többször tűnik fel az Idő kaszával. William Blake öregemberként ábrázolta, Edward Young verses meditációjához (*The Complaint, and the Consolation, or, Night Thoughts*, 1797) készített színezett metszeteinek egyikén hosszú fehér szakálla van, a vállán átvetve méretes kasza.⁵⁸ Albrecht Dürer fametszetén a zsoldos katonát elragadó Halál jókora homokórát tart csontkezeiben (*Der Tod und der Landsknecht*, 1510), ifjabb Hans Holbein népkönyvként árusított *Haláltánc-* (*Totentanz-*) sorozatának 18. fametszetén (*Der Fürsprech*, 1538) is csontváz emeli a magasba diadalittasan. Shakespeare szonettjeiben (1609) is fel-felbukkan a homokóra, egy ízben az Idő éles vágó-arató eszközének társaként: „*Az Idő sarlója s a gyors homok*”.⁵⁹

Ha a halál és az idő felcserélhető egymással, akkor az időt éppúgy leírja az a többoldalú hálózat, amelyet Gilles Fauconnier és Mark Turner dolgozott ki a *Zord Kaszás* (*the Grim Reaper*) megragadására. A kaszával hadonászó, csontvázszerű alak metaforák és metonimák egyesítése révén keletkezik.⁶⁰ A hálózatnak lényeges alkotóeleme AZ EMBERI ÉLET EGY NÖVÉNY ÉLETCIKLUSA, illetve A HALÁL ARATÁS fogalmi metafora. Az ARATÁS és a HALÁL között a következő megfeleléseket találták: az aratómunkás → a halál; a növény → az a személy, aki meghal; a növény learatása → a halál bekövetkezése; az aratás folyamata → a halál okozása. Az Aratás és a Halál bemeneti tere azonban még nem elegendő a Kaszás magyarázatához. Két dolog miatt nem. E megfelelések szerint a halált a halál okozza, ami tautológia. A szerzőpáros ezért – bármily meglepő – a Kauzális tautológiát teszi meg a hálózat negyedik bemeneti terének. A Kaszás megöli az embereket, ami nem következik az egyes leképezésekből, ezért szükségük van egy újabb bemeneti terre, az Emberölés fogalmi terére is. Ezt követően a Kauzális tautológia bemeneti terébe tartozó halált mint okot egyesítik az Emberölés bemeneti terébe tartozó elkövetővel, és a megszemélyesítés eredményeképpen olyan lényt kapnak, aki megöli az embereket. Az egyesítést az Aratás bemeneti terével folytatják, s így végül „a halál az aratómunkással, az emberölés az aratással, az áldozat a növényvel, az emberöléshez használt eszköz a kaszával integrálódik”.⁶¹

A *Zord Kaszás* egyetlen bemeneti térhez sem tartozik, egyesített (vagy integrált) térben kel életre. Fauconnier és Turner ezt azzal magyarázta, hogy sem a halál, sem a gyilkosság tartománya nem kapcsolódik növényekhez vagy aratókhoz, vagyis a forrás-tartomány számos olyan tulajdonsággal rendelkezik, amely nem felel meg a céltartománynak. A meggyőzőnek tetsző okfejtés nem állta volna meg a helyét az egykori földművelő társadalmakban, melyekben a mag- vagy gabonaszellemek évről évre ismétlődő meggyilkolását és feltámadását szociálpszichológiai realitásként élték meg, s így a halál

és a gyilkosság is szorosan kapcsolódott a növényekhez és az aratókhoz. A szerzőtársak azonban mai fejjel okoskodva tették a következő megállapításokat: Az emberélelet (rendszerint) nem kasza oltja ki. Kaszásból sok van, de a Kaszásból csak egy. A kaszások halandók, míg a Kaszás halhatatlan. A földeken arató kaszások meggyőzhetőek, míg a Kaszás hajthatatlan. A kaszások szakadatlan végzik munkájukat, az egész táblát learatják. A Kaszás viszont csak egyszer suhint, egyetlen emberért jött. Minket is ugyanaz a Kaszás fog levágni, mint eleinket. A kaszásoknak nincs hatalma felettünk, de a Kaszásnak senki sem parancsol. A kaszások a fényes napvilágnál serénykednek, míg a Kaszás megvárja a sötétség beálltát. A kaszások nem (eleve) kegyetlenek, a Kaszást viszont mindenki kegyetlennek és kíméletlennek, a Zord Kaszásnak tartja.⁶² A magyar szakirodalomban a Kaszás elé a *Vén* állandó jelzőt illesztik, amit azzal indokolnak, hogy általában idősebbekért jön el. Külső megjelenését, csontváz mivoltát két fogalmi metonimiával hozzák kapcsolatba. Halála után az emberből idővel csak a csontváza marad meg. A kaszával arató halál csontvázként való megszemélyesítése viszont megfordítja az oksági láncolat időbeli lefolyását (HATÁS AZ OK HELYETT), és a csontok csak a vázát alkotják a testnek (RÉSZ AZ EGÉSZ HELYETT).⁶³

(*Az idő falánk szörnyeteg*) Az időre gyakran osztják a Halál segédje vagy kerítője szerepet, Shakespeare cimborának tartotta őket: „*Te korcs Idő, társa a vézes Éjnek*”.⁶⁴ Ha az Idő a Kaszás, nem a Halál, akkor a modellből egyedül a Kauzális tautológia bemeneti terét kell kiemelni. Nincs rá szükség, mert *Az idő halált okoz* kijelentés ugyan nem különösebben meglepő, de tautológiának nem tautológia. A végzetes aratás háttérében most is AZ EMBEREK NÖVÉNYEK fogalmi metafora húzódik meg, mindössze annyi változik, hogy a Zord Kaszás nem a Halált, hanem az Időt személyesíti meg. Az idővel kapcsolatban azonban sokkal gyakoribbak azok a köznyelvi vagy költői metaforák, amelyek alapjául AZ IDŐ FALÁNK SZÖRNYETEG fogalmi metafora szolgál. A megszemélyesítés az ontológiai metaforák egyik válfaja, melynek segítségével az anyagcserét nem folytató, élettelen entitásokat emberként, más élőlényként, néha valós vagy képzelt szörnyként ragadják meg fogalmilag. Az „elszörnyiesítés” eredményeképpen az EMBEREK NÖVÉNYEK metaforát szükségképpen felváltja a szélesebb terjedelmű AZ EMBEREK TÁPLÁLÉK. Izajás próféta látomásában a pokol egy ízben nem „mélységes szakadék”-ként (Iz 14,15), nem is „a pusztulás verme”-ként (Iz 38,17), nem is közönséges „sírgödör”-ként (Iz 38,18) nyílt meg, hanem félelmetes ragadozónak mutatkozott: „*Feltárja torkát az alvilág, / és végtelen szélesre nyitja a száját*” (Iz 5,14). Forrástartományként az ÉTEL vagy TÁPLÁLÉK számos fogalom megértését segíti, hatókörébe több céltartomány is beletartozik. George Lakoff és Mark Johnson a mindennapi nyelvben gyakran előforduló, konvencionális metaforikus kifejezéseket tartalmazó mondatokat – *Szellemi táplálékra vágyott; Egy nap alatt felfalta a könyvet; Még nem emésztette meg az olvasottakat; Sokáig rágódott a problémán; Az előadás után rossz szájíz maradt benne; Ez a tanulmány nyers tényekből, sületlen ötletekből és felmelegített elméletekből áll* – választott annak alátámasztására, hogy a GONDOLATOK ÉTELEK.⁶⁵ A TÁPLÁLÉK forrástartomány a SZERELEM vagy SZERETET fogalmi megragadását is szolgálhatja: *Szomjúhozza a szeretetet; ki van éhezve a szerelemre*.⁶⁶ Nők szájából gyakran hangzik el, ha ismeretségi körükben helyes csecsemőt, kisgyereket látnak: *Meg tudnám zabálni!* Vagy: *Úgy szeretlek, majd' megeszlek*.

Legalább 2500 esztendeje, Szimonidész óta éles fogat tulajdonítanak az időnek. A telhetetlen szörnyeteg és az idő között szerkezeti hasonlóság mutatkozik. Az idő, éppúgy, mint egy mohó ragadozó, mindenkibe belemar, mindent felőröl és bekebelez. Fauconnier és Turner elmélete alapján AZ IDŐ FALÁNK SZÖRNYETEG egyoldalú hálózatnak

(*single-scope network*) minősül, ami azt jelenti, hogy az egyesített fogalmi tér csupán a forrástartomány szerkezeti elemeit örökli.⁶⁷ *Az idő mindent megemész*t szólás arról tanúskodik, hogy mindenevő. A csoportosítás kereteit tápláléka szabja meg: ha természeti képződményeket pusztít el, akkor geológiai időről, ha ember alkotta tárgyakat és intézményeket, akkor archeológiai időről beszélünk, ha pedig az egyes embereket emészti el, akkor személyes időről.⁶⁸ Csúcsragadozó, nincs természetes ellensége. A fiatal Leonardo da Vinci 1480 körül ellátogatott a toszkán vidék egyik barlangjába, és a kirándulásról feljegyzést is készített. Az egyik teremben borzongva csodálta meg egy cethal csontjait, melyek hatalmas váza azt a látszatot keltette, mintha megtámasztaná a rá nehezedő hegyet.⁶⁹ Megilletődve szólította meg az időt: „Ó, Idő, minden dolgok elpusztítója, ki önmagadban hömpölygetve a létrehozott életeket, új, különböző lakást adsz nekik. Ó, Idő, te gyors fosztogatója a teremtett dolgoknak, hány királyt, hány népet pusztítottál el, mennyi változás, mennyi esemény ment végbe azóta, hogy e halkan csodálatos formája elenyészett itt”.⁷⁰

(*Kronosz és az idő*) A kaszával vagdalkozó rémalaknak és a mindenkit elemészítő szörnyetegnek egyaránt Kronosz, a legifjabb titán, Uránosz és Gaia sarja az előképe. Anyja unszolására fellázadt atyja ellen, és a Gaiától kapott acélsarlóval lenyiszálta apja nemi szervét. A hímtagot a tengerbe hajította, a véres habból Aphrodité, a szerelem és szépség istennője lépett elő.⁷¹ Kronosz lett a világ ura, apját arra kényszerítette, hogy vonuljon vissza az Égbe. Országlását aranykornak nevezték, mert a halandók duzzadtak az erőtől, nem ismerték a betegségeket, az öregséget, az adásvételt és a háborút. A föld művelés nélkül is ontotta terményeit, és mivel nem voltak még nők, viszály sem volt; az első földi asszonyt, Pandórát – Zeusz parancsára – a sánta kovács, Héphaisztosz gyúrta agyagból. Kronosz a testvérét, Rheát vette nőül, aki három leányt és három fiút szült neki. Am ahogy gyermekei az anyaméhtől anyjuk térdéig elértek, lenyelte őket, mert a jóslat szerint egyikük megfosztja majd trónjától. Rhea ezért Kréta szigetén szülte meg hatodik gyermekét, Zeust, és az újszülöttet elrejtette egy barlangban. (Hésziodosz szerint a legkisebb, Homérosz szerint a legidősebb fiú volt Zeusz.) Csalafinta módon egy gyolcspólyába tekert követ nyújtott át mit sem sejtő férjének, aki azt nyomban le is nyelte. A felserdült Zeusz fellázadt apja ellen, megfosztotta trónjától, felesége, Métisz varázsitalt adott neki, amitől Kronosz sorra kiöklendezte bekebelezett gyermekeit.⁷² Zeusz kiszabadította nemzője leláncolt bátyjait, s hadba vonult velük Kronosz és a titánok ellen, tízévnnyi küzdelem után – Hüperión kivételével – az alvilág legmélyére, Tartaroszba vetette őket.

Az Istenek születésében Hésziodosz erről tudósított, de a *Munkák és napok*ban úgy folytatta a történetet, hogy Zeusz feloldotta Kronosz bilincseit, és Ókeanosz távoli, boldog szigeteire száműzte, hogy a hősök ott lakozó árnyainak királya legyen.⁷³ A szigetekre a letűnt aranykor alkonyati visszfénye vetült: „Ott laknak, s lelkükhöz nem fér gond s szomorúság”.⁷⁴ A világ peremén évenként háromszor takarítottak be gazdag termést. A Kr. e. 750 körül meginduló görög gyarmatosítással párhuzamosan a halottak királyságával összefonódó képzeteket előbb kiszorították, majd felváltották az itáliai táj páratlan termékenységét részletező leírások. A második pun háború (Kr. e. 218–201) idejére tehető, hogy a görög istenek birtokba vették az ősi római kultuszokat, ekkortól vált általánossá az is, hogy Kronoszt Saturnusnak nevezték.⁷⁵ Vetésistent tiszteltek benne, akinek kezében a sarló a földművelés eszköze, nem a kasztrálásé. Itáliát a *Saturnia*, lakóit a *Saturnia gens* megnevezéssel illették. Vergilius himnikus szavakkal – „*Saturnus gabona- s bajnok-nevelő televénye*” – szólt e földről.⁷⁶ Az I. század elején Ovidius így idézte fel partraszállását:

hajóval „jött egykor tuszk folyamunkra
sarlós Saturnus, földnek a vándoraként.
Emlékszem, hogy Saturnust ez a föld befogadta:
égi királyságból számkivetette fia.
Egykor azért szerepelt ez a táj Saturnia néven,
új neve meg Latium, mert neki rejteke lett.”⁷⁷

Latium nevének népetimológiája (*lateo* 'elrejt') egyértelmű utalás a mítoszra. Trencsényi-Waldapfel Imre jegyezte meg ezzel kapcsolatban: „Régóta tudjuk, hogy azok az istenek, akiknek a neve elrejtésre vagy elrejtőzésre utal, valamiképpen a halállal állnak kapcsolatban: halott-istenek vagy halottak istenei, esetleg éppen valamiféle Halál-ország uralkodói.”⁷⁸

Attikában a nyár derekán tartották a Kronosz tiszteletére rendezett ünnepséget (*Κρόνια*), szentélye az Olümposz közelében, a róla nevezett hegy (*Κρόνιον*) lábánál állt, az itáliai *Saturnalia* viszont a téli napforduló idejére esett. Az elmúlt (és eljövendő) aranykor vált néhány napra jelenvalóvá: urak és rabszolgák időlegesen szerepet cseréltek, szünetelt a munka, a lakomának nem szakadt vége, féktelen volt a vidámság. Kronosz komor kultuszáról kevesebbet tudni, Krétán, Szardínián és Észak-Afrikában embereket áldoztak neki. A karthágói gyermekáldozatokról szóló beszámolók közül a legismertebb Diodorus Siculus görög történetíró művében található. A városlakók nemes származékokat áldoztak Kronosznak, de az isten elfordult tőlük, mert utóbb már titokban vásárolt gyermekek életét oltották ki a szertartás során. Amikor Agathoklész siracusai türannosz Kr. e. 307 körül ostrom alá vette a várost, jeges félelem fogta el őket. Megpróbálták kiengesztelni Kronoszt, feláldoztak kétszáz előkelő származású gyereket, háromszáz másik önként jelentkezett. „Városukban volt Kronosznak egy bronzból készült szobra: tenyerét felfelé tartotta, széttárt karjaival lefelé mutatott, úgyhogy a ráhelyezett gyerekek mindegyike legurult róla, s egy lángoló gödörbe zuhant.”⁷⁹

Talán a sokáig Arisztotelésznek tulajdonított, *A világréndről* (*Περὶ οὐρανοῦ / De Caelo et Mundo*) című értekezés szerzője volt az, aki először kapcsolta össze Kronoszt és az időt: Zeusz „Kronosz, illetve az Idő gyermekének mondják, mert határtalan korszakból korszakba lép”.⁸⁰ A mű keletkezési idejéről megoszlik – a Kr. e. IV. századtól a Kr. u. II. századig szóródik – a szaktudósok véleménye, csak annyi bizonyos, hogy a *terminus ante quem* Kr. u. 140 tájára tehető, mert Türoszi Maximosz már ismerte a művet. Az istennév (*Κρόνος*) és az idő (*χρόνος*) között nincs etimológiai kapcsolat. Az ősztönös népi szószármaztatásnak azonban nem lehet útját állni. Cicero Kr. e. 45-ben írta a görögök ősi hitéről: „Az volt az elképzelésük, hogy Saturnus az az isten, aki a dolgok menetét és rendjét térben és időben fenntartja, s akit mint istent görögül ezért neveznek *Kronosznak*, aminek értelme *kronosz*, vagyis »időtartam«; Saturnusnak pedig azért hívják, mert jóllakik (*saturatur*) az évekkel (*annis*). Azt képzelik ugyanis róla, hogy el szokta fogyasztani gyermekeit, mivel az idő fölemésztí egyes szakaszait, ám évek múltával sem tud annyira teletöltekezni, hogy elverje éhségét.”⁸¹ Százhetvenöt esztendő múltán, Kr. u. 120 körül Plutarkhosz tömören fogalmazott: „a görögök Kronoszt képletesen az időnek mondják”.⁸² Sokan tették fel a kérdést: Vajon miért Kronosz vált az idő allegóriájává? Vajon miért az ő alakjában személyesítették meg az időt?

Ég és Föld elválasztását a hurri, hettita és kanaáni theogóniák is az istennemzedékek összecsapásaként képzelték el.⁸³ Mircea Eliade úgy tartotta, hogy a Kronosz-mítosz a legkegyetlenebb mind közül, Kerényi Károly sorra vette Kronosz „szörnyeteit”.⁸⁴

A világfolyamat Ég és Föld szétválasztásával indult meg, Kronosz apja megcsontításával vetett „véget a világ mozdulatlanságát jelentő ölelkezésnek”.⁸⁵ Ég és Föld erőszakos elválasztásával a férfi és női princípium is szétvált, a tengerbe vetett fallosz keltette fénylő habokból megszületett Aphrodité. Szókratész is amellett érvelt a *Phaidón*-ban, hogy minden dolog a maga ellentétéből születik.⁸⁶ Edmund R. Leach hívta fel a figyelmet arra, hogy az idő ez esetben nem értelmezhető egyirányú, szakadatlan folytonosságként, majd különös időfogalmat vázolt fel: „Kronosz ideje egyfajta vibrálás, olyan idő, amely hol előrehalad, hol visszafelé folyik, mely megszületik, amelyet elnyelnek és újra kihánynak – egyfajta oszcillálás apa és anya, anya és apa közt és megint vissza. ... Ha az időt váltakozásként fogjuk fel, akkor a nemátalakulásokról szóló mítoszok az idő ábrázolásai.”⁸⁷ Földényi F. László szerint Kronosz mítosza nem az idő teremtéséről szól – ahogy Leach gondolta⁸⁸ –, hanem az idő bezárultáról. Önnön örökkévalóságának feltételeit teremtette meg azzal, hogy kiherélte apját, majd lenyelte saját gyermekeit. „Megölésükkel nemcsak a gyerekeit emeli ki a létezők sorából, hanem az időt (a generációk feltételét) is – s ha nincs idő, akkor nincsen többé születés, és nincsen halál sem.”⁸⁹ A jelen időt vonta meg eleitől és utódaitól, halhatatlansága időtlenség, égi királyságát (tudtával) nem fenyegeti senki. A kör bezárult. Kronosz-Saturnust gyakran ábrázolták az ősi kozmikus jelkép, a saját farkába harapó kígyó, Uroborosz társaságában. Kerényi Károly is azt vallotta, hogy a világ az olümposzi rend kibontakozásáig időtlen maradt. Miután Zeusz legyőzte a titánokat, Atlaszt arra kényszerítette, hogy tartsa a Földet, amely így szétvált az Égtől. Ezek voltak alapító tettei, melyek lehetővé tették éjszaka és nappal szétválasztását, illetve váltakozásuk szabályozását. A fogoly titánok egyszer s mindenkorra a Zeusz-világon kívül rekedtek. Ekkortól mondható, hogy „a jövőben váltakozik nappal és éjszaka. Megegyezésük elbeszélésében megjelenik a futurum, a jövő idő.”⁹⁰

(Az aranykor) Azt a kérdést is sokan feltették, hogy az emberiség aranykora miért éppen az apját kiherélő, gyerekeit felfaló, féktelen Kronosz királyságára esik. Eliade ezt azzal magyarázta, hogy az istenek és az emberek egyivásúak. Ahogy Hésziodosz fogalmazott: „Egy törzsből származnak az istenek és a halandók.”⁹¹ Az első emberek éppúgy a Földből születtek, Gaia gyermekei voltak, mint az első istenek.⁹² Az istenek aranyból készítették az első emberi nemzetséget, korszakuk Kronosz trónról való letaszításával ért véget. Értékes voltuk az isteni egyidejűségéből, az első előkelőségéből fakadt. A hanyatlást, az emberek elsatnyulását jelzi, hogy Hésziodosz az egymásra következő nemzetségeket egyre kevésbé értékes fémekkel (ezüst, réz, vas) jellemezte. Egyes fémnevekhez gyakran kapcsolódik a sorszámevekre emlékeztető rangsor. Nebukadnezár bábéli trónörökös Kr. e. 605-ben elfoglalta Jeruzsálemet. Egy éjszaka álmában hatalmas, baljós tekintetű szobrot látott, amelyet kisvártatva elpusztított egy hegyomlás. „A szobor feje tiszta aranyból volt, melle és karjai ezüstből, hasa és ágyéka bronzból, lábszárai vasból, lábai meg részben vasból, részben agyagból” (Dán 2,32–33). Dániel próféta megfejtette az álmot: négy birodalom, négy világkorszak fogja váltani egymást, mígnem eljön a Messiás országa. Hésziodosz a réz és vas korszakának nemzetségei közé a hősök rendjét illesztette. Az osztályozásától merőben idegen, fémmel nem jellemzett korszak ideiktatása biztosította Kronosz királyságának folyamatosságát. A Thébai és Trója falai alatt életüket vesztett harcosok legkiválóbbjait Zeusz a föld peremére küldte. Kronosz „királysága továbbra is fennáll: csak éppen a reá jellemző távolságban. Övé az időben távolfekvő aranykor, amely térben a boldogok távoli szigetére vonult vissza.”⁹³ Az sem véletlen, hogy a szoláris szinkretizmus korszakában, amikor az isteneket bolygókkal

azonosították, a legtávolabbi, hetedik bolygó kapta a Saturnus nevet. Az I–II. századi Rómában az asztrológusok szoros megfeleléseket állapítottak meg a bolygó és a melankólia között.⁹⁴

Kronosz ábrázolásainak túlnyomó többségén – domborműveken, vörös alakos vázákön – az a jelenet látható, amikor Rhea (Zeusz helyett) a bepólyált követ nyújtja át neki. Ám amint azonosították Saturnusszal, öreg, legalábbis meglelt, szakállas férfükként, a fején fátyollal, kezében sarlóval (*falx, harpe*) jelenítették meg. Mivel a mezei szorgoskodás istenségét tisztelték benne, gyakran tartott kezében szemekben gazdag kalászt vagy érett gyümölcstől súlyos faágat. A köztársaság korában, 135–125 között verték azt a bronzérmét, melynek előlapján szakállas feje, hátoldalán az a hajó látható, amellyel új hazájába érkezett. A korabeli ábrázolásokon a hajó volt egyik attribútuma. Szakállas, babérkoszorús feje, alatta a sarló jelzésszerű ábrázolásával, római családok érmein (*consularis* érmek) is gyakran feltűnt, mint például L. Memmius Galeria fogazott ezüstdénárján (Kr. e. 106), L. Appuleius Saturninus ezüstdénárjának hátlapján is sarlót tart kezében, és harci szekeret (*quadrigát*) hajt, melyet négy ágaskodó ló röpit előre (Kr. e. 104), M. Nonius Sufenas ezüstdénárjának előlapján a sarló alatti apró, kerekded kiemelkedés utalás a Zeusz-luppiter helyett lenyelt köre (Kr. e. 59). I. Valerianus (253–260) és fia, Gallienus (253–268) (társ)császár ezüstdénárt verettek, melynek hátlapján fátylat viselő alakként látható, a jobb kezében hosszú nyélre erősített sarlót tart.

(*Idő Atya színre lép*) Erwin Panofsky külön tanulmányt szentelt a mind a mai napig népszerű Idő Atyának. Azt a folyamatot követte nyomon, ahogy a reneszánsz és barokk korszakában egyes alakok olyan jelentésekkel telítődtek, amelyek klasszikus megfelelőikből hiányoztak, bár a klasszikus irodalom olykor megelőlegezte őket. Az „Idő ókori képei vagy a tovasuhanó gyorsaság és a bizonytalan egyensúly [Kairosz], vagy az egyetemes erő és a határtalan termékenység [Aión] szimbólumai, de nem a hanyatlás és a pusztítás jelképei”.⁹⁵ Az első esetben tovasuhanó, fiatal férfiként ábrázolták, többnyire meztelenül, vállán és sarkán szárnyakkal, később kerekkel. Kezében serpenyős mérleget tart, haja az arcába hullik, feje hátul kopasz, simára borotvált. A közmondás szerint az ábrázolásokon látható üstök az, amit meg kell ragadni; alakja a XI. századtól fokozatosan összeolvadt Fortunáéval. A Kr. e. IV. században működött görög szobrász, Lüszipposz Kairoszt ábrázoló szobra nem maradt fenn, alakját néhány domborműves másolat és a pella Poszeidipposz elégiája őrizte meg. A dialógus alakját öltő költeményből, mely a szobor és az odavetődött bémészködő párbeszéde, kiderül, hogy szárnyas bokája sebesen repítette előre, feje elől fűrtös volt, hátul tar, hogy akit elhagyott, már ne ragadhassa meg. Ám jobb kezében nem mérleget tartott, hanem borotvát (*ξυρὸν*), amit a kíváncsi idegen firtatására így válaszolt meg: „*Hadd lássa a férfi, / Nincsen csúcs, ami úgy metszene, mint ahogy én*”.⁹⁶ A második esetben az ábrázolások vagy a Mithrász-kultuszhoz (a kezében kulcsot tartó, ijesztő szárnyas alak körül oroszlánfejes, karmos kígyó tekereg), vagy a Phanésznek is nevezett orfikus istenséghez (az állatövek jelképeivel övezett szárnyas ifjút kígyó fonja körbe) kapcsolódtak. Kronosz-Saturnus és az Idő ókori ábrázolásai között alig találni közös vonást, míg Idő Atya szakasztott mása a görög-római istenségnek. Panofsky első példája egy takarékpénztár hirdetése, melyen Idő Atya azonosítását mindössze idős kora és a vállára vetett, óriási kasza segíti (a vonalas rajz a magyar kiadásból kimaradt). Idő Atya reneszánsz és barokk előképei gazdagabbak ismertetőjelekben: a többnyire meztelen, rendszerint szárnyas, néha mankóval járó idős alak sarlót vagy kaszát

tart kezében, ábrázolásain gyakran jelenik meg homokóra, saját farkába harapó kígyó vagy sárkány. A *Téli regében* Shakespeare narrátorként lépteti színre a homokórát megfordító, szárnycsászár Idő Atyát.⁹⁷

Az Idő Atyát létrehozó szintézisre – fűzte tovább gondolatait Panofsky – „Kronosz-Saturnusnak és nem magának az időnek az ikonográfiájában kell kiegészítő bizonyítékokat” keresni.⁹⁸ Az istennév (*Κρόνος*) és az idő (*χρόνος*) szó hasonlósága miatt ábrázolásai is hasonlítottak egymáshoz. A panteon egyik legidősebb tagjához az illetet, hogy időként is öregemberként személyesítsék meg, a sarló a mezőgazdaság patrónusaként, illetve a mítoszbeli kasztrálás miatt járt ki neki. A saját farkába harapó kígyó vagy sárkány – az idővel való egybefonódottság képzetét erősítve – a Kr. u. IV–V. századtól tűnt fel ábrázolásain. A X–XI. századtól az illusztrátorok a sarlót mind gyakrabban cserélték kaszára. A XV. századtól attribútumai között megjelent a homokóra, melyet emblematikus rövidítésként olykor szárnyakkal láttak el. Alakja egyre fenyegetőbbé vált, éles fogakra tett szert, mint Szimonidész töredékében, és irtóztató falánkság jellemezte, mint Ovidius költeményében. Szemléletes példa erre egy 1638-ban Rómában kiadott metszeteskönyv: *Azoknak a nemes képeknek és szobroknak darabjait, amelyek az örök város romjai közül kikerülve megmenekültek az idő fogától és irigységétől, ön-maga által készített rézmetszetekbe foglalva, örök tisztelete jeléül közli Franciscus Perrier.* A címlapon a szárnyas Idő Atya látható, amint a Belvedere-torzó karjából harap ki éppen egy darabot, bal kezében kaszát tart, a lábánál heverő szobortöredékeken Uroborosz tekereg.⁹⁹ Miután az Idő kisajátította „a halálos, kannibalisztikus, kaszát lengető Saturnus tulajdonságait, egyre közvetlenebbül hasonlóvá vált a Halálhoz, és az Idő képéből következett az, hogy a XV. század utolsó éveiben a Halál-ábrázolások kezdték kölcsönvenni a jellegzetes homokórát”.¹⁰⁰ Erwin Panofsky így összegezte a korszakokon átnyúló ikonográfiai változásokat, amelyeket éppúgy a pszeudomorfizmus (álműködés) névvel illetett, mint Oswald Spengler, aki a mineralógiából kölcsönözte a fogalmat. A víz kimossa a kőzetek rétegeibe zárt kristályokat, amelyek csak alakjukat hagyják hátra. A vulkáni tevékenység következtében izzó láva tölti fel az üregeket, s így a megszilárduló kőzet nem a rá jellemző alakot vesz fel.¹⁰¹

Kronosz-Saturnus, az Idő és a Halál egymásba mosódó és egymásból kiváló alakjai közül a XV. század végétől a Halált jelenítették meg csontvázként. Az első csontváz-ábrázolások a Kr. e. I. század derekán-végén jelentek meg. Legismertebb közülük két Augustus korabeli domborműves ezüstpohár, mindkettő Boscorealében került elő egy 1894–1896 között feltárt villából. A Vezúv lábánál fekvő települést Kr. e. 79-ben temette be a vulkáni hamu, és a 109 darabos étkészlet tulajdonosa – az egyik pohár alján a neve is szerepel: Gavia – már nem tudta biztonságos helyre menekíteni a kincset bőrzsákjában. A poharak oldalából – egymásba fonódó, szatirikus jelenetekbe rendezve – költők és filozófusok csontvázai emelkednek ki. Az egyikben a sztoikus kitioni Zénon látható, ahogy jobbajával gúnyosan Epikurosra mutat, aki az előtte álló asztalkára helyezett süteményből vesz éppen, és a lábánál ágaskodó malac is a jussát követeli. A lepény fölött felirat hirdeti: *τὸ τέλος ἡδονή*, vagyis „az élet célja a gyönyör”.¹⁰² Az epikureizmus nápolyi iskolája a Kr. u. I. században élte fénykorát. Az élet múlandóságára figyelmeztető jelenetek hétköznapi tárgyakon, agyagedényeken, lámpákon, mozaikokon is fel-felűntek. A legkülönösebb közülük egy mindig más alakot öltő, hajlítható ezüst csontváz, amely Trimalchio lakomáján a házigazda lerészegedésre buzdító szavait nyomatékosította. Középkori rokonaikkal ellentétben ezekben a csontvázakban nincs semmi háborzongató. Egyedüli rendeltetésük, hogy az eliramló élet örömeire figyelmeztessenek: „Hát ha úgy is tudjuk, hogy mindnyájan meghalunk, miért ne élvezzük az életet?”¹⁰³ A csontvázként megjelenített Halál a középkorban kapott kaszára, ekkortól Idő Atyával együtt ténykedtek.

(*Shakespeare időfelfogásáról*) William Shakespeare minduntalan kaszát, sarlót, görbe kést, kacort adott az Idő kezébe, és egy alkalommal még Idő Atya kopaszágából is gúnyt űzött.¹⁰⁴ A paraszti munka vágó-metsző eszközei az emberélet kioltására is alkalmasak. A XVI. szonettben véres zsarnoknak (*bloody tyrant*) nevezte az Időt, a LX-ban pedig azt állította, hogy „*nincs amire le ne csapna kaszája*”.¹⁰⁵ Az időt sajátos értelemben azonosította a halállal: „A halál maga nem egyetlen esemény az élet végén, hanem egy megszakítatlan folyamat.”¹⁰⁶ A kaszával hadonászó Idő abban különbözik a csontvázként suhintó Haláltól, hogy nem azonnal öl, hanem szépen lassan: nem kaszál, hanem kaszabol. Nem sorozatgyilkos, hanem kéjgyilkos. Különösen abban leli kedvét, hogy elcsúfítsa, ami szép. A költő mindhiába kérlette, hogy ne vessen ráncokat kedvese homlokára. Az első tizenhét szonettben arra buzdította szerelmét, hogy nemzzen utódot, mert „*csak gyermeked véd a kaszás Kor ellen*”.¹⁰⁷ A lírai ciklus legelső sorában – „*A gyönyörűt szaporítani vágyunk*” – a Teremtés könyvének (Ter 9,1) egyik parancsolatát esztétizálta, melynek értelmében kedvesének „szépségmintát” (*beauty's pattern*) kell továbbadnia.¹⁰⁸ A szaporodásra való felszólítások közé a nyomdászat köréből vett kifejezéseket kevert, mint amilyen a pecsét (*seal*), a nyomtatás (*print*), a másolat (*copy*), a minta (*pattern*) vagy a kiadás (*issue*).¹⁰⁹ A XI. szonettben így főmódit szerelmésére, akit a Természet „*Pecsétté vésett*”, s ezzel egyúttal teendőjét is megszabta: „*Üsd le sokszor, s ne hagyd veszni a mintát.*”¹¹⁰ Gyakran szólította meg az Időt, kárhóztatta vagy kérlette, majd hadat üzent neki, s így kérkedett: „*győzők kaszád erején*”.¹¹¹ Diadalittasan hirdette tolla hatalmát, versét emlékműnek nevezte, szerelmese emlékművének, akitnek szépségét sötét betűk, fekete tinta fogja beragyogni.¹¹²

A szonettek szolilokviális, csonka párbeszédeiből, melyekben „a költészet pokoli örvényei váltakoznak enyhén parfümözött tócsákkal”,¹¹³ az öregedő költő, az ifjú szóke lord és a fekete hölgy dramatizált története bomlik ki. Az elemzők rendre kijelentették, hogy a költemények negyedik hőse az idő. Mark van Doren azt az állítást kockáztatta meg, hogy a szonettek „egyedüli nagy témája az Idő, a gyors lábú, rettenetes Idő, amely halált ír az arcokra, romba dönti az épületeket, elhervasztja a rózsákat, telet hoz a tavaszra”,¹¹⁴ mindent és mindenkit a vég felé kormányoz. Shakespeare – éppúgy, mint Szimonidész vagy Ovidius – személyként ragadta meg a pusztító időt. Az idő ágens, cselekvőképes lény. Pontosan annyifajta pusztító tevékenységet végezhet, ahányfajta pusztító tevékenység létezik. A destruktív igékhez gyakran társul iránytárgy, hiszen a rombolás igéi csak meglévő dolgokra vonatkozhatnak. Megölni vagy lerombolni, felfalni vagy elemészteni, tönkretenni vagy elcsúfítani csak azt lehet, ami van. Az Idő keze nem kímél semmit, lerontja a büszke tornyokat, bedönti az érckapukat, semmissé teszi a királyok esküjét, a szerelmesek ígéretét (LXIV, LXV. és CXV. szonett). A szólások, közmondások és szállóigék tanúsága szerint azonban nem minden tevékenysége pusztító: begyógyítja a sebeket, mindent megold és mindenre megtanít. Mindegyikre találni példát a szonettekben. Shakespeare össze is kapcsolja teremtő és pusztító erejét, mintha az Időt tenné meg a világmindenséget vezérlő kozmikus elvnek: „*Mindent táplálsz, s mindazt legott megöled*”.¹¹⁵ Vyvyan Evans hívta fel a figyelmet arra, hogy a fogalmi metaforák végtelen változatossága – AZ IDŐ TOLVAJ, FALÁNK SZÖRNYETEG, KASZÁS GYILKOS, illetve AZ IDŐ ORVOS, NYOMOZÓ, TANÍTÓMESTER és így tovább – ellenére az ágens értelemben felfogott idő különböző válfajainak közös lexikai sajátossága, hogy láthatatlan hatalomként tényleges eseményeket okoz: lop, felfal, gyilkol, meggyógyít, kiderít, megtanít. Különleges képességű ágens, varázslóra, mágusra, csodadoktorra emlékeztet.¹¹⁶ Tevékenysége az azonosság kérdéskörét is felveti, mert akit felfaltak, az többé nem azonos emésztetlen önmagával, s akit meggyógyítottak, az éppen nem beteg.

A *moving time*-nak nevezett fogalmi metafora esetei az idő ágens mivoltának csak töredék részét ölelik fel. Az olyan kijelentések, mint amilyen a *Közeledik a karácsony* vagy az *Eljött a szüret ideje*, az egyéni sors szempontjából többnyire közömbösek. A megfigyelő akkor is nagy bajba kerülhet, ha az idő mozdulatlan. Macbeth a királyné halálhíre hallatán – közvetlenül azelőtt, mielőtt a hírnök közölte volna vele, hogy a birnami erdő megindult – mondta szárnysegédjének, Seytonnak: „*Vánszorog létünk a kimért idő / Végső szótagjáig.*”¹¹⁷ A megfigyelő és az idő egymáshoz viszonyított, nézőpontváltással megforduló mozgása vagy mozdulatlansága képzetes mozgás vagy mozdulatlanság. A kognitív nyelvészetben Leonard Talmy vizsgálta behatóan a fiktív mozgás jelenségkörét,¹¹⁸ de a képzetes mozgást nem választotta szét egyértelműen a látszólagos mozgástól. Az álló tárgyak – *Az út a fennsíkról a völgybe vezet* –, illetve az elvont fogalmak – *Rohan az idő* – mozgásként való megragadását célszerű megkülönböztetni a látszólagos mozgástól, mint amilyen a fák visszafelé nyargalása a száguldó vonat ablakából nézve. A mindent felfaló idő mozgása is fiktív mozgás, mintája az evés: a fogak őrlése, a nyeldekülés, a gyomor főregyszerű gyűrűzése. Ahogy már utaltam rá, a jelen idő most is ott van, ahol a megfigyelő, de nincs viszonyítási pont, a megfigyelő sem, az idő sem mozdulatlan. A megfigyelőt eszi az idő. Az ágensként használt *Idő* szó grammatikai jellegzetességei a tulajdonnévre emlékeztetnek. Shakespeare XIX. szonettjében a „Falánk Idő” (*Devouring Time*) elpusztítja, az oroszlánt, a tigrist, a föld teremtményeit meg elpusztíttatja, a mindig újjászülető fönixmadarat sem kíméli. Híres tanulmányában Jan Kott is óriási, falánk állkapocshoz hasonlította a shakespeare-i időt, és úgy vélte, hogy minden művének, színjátékainak is az idő a főszereplője.¹¹⁹

(*Kiszolgáltatottság az időnek*) Az ember védtelen az idővel szemben. Kiszolgáltatott helyzetét egy skálával szemléltetem, melynek egyik végpontját Tandori Dezső verssora – „*napok az embert kézről kézre adják*” (F. Gy. [Ferenc Győző] *közeledik ősze*, 2000.) –, másik végpontját Francisco Goya *Saturnus felfalja gyermekét* (1819) című festménye jeleníti meg. Az első esetben az Idő lélektelen hivatalnok módjára, lezáratlan aktaként tologatja az embert, a második esetben egy őrző, eszement óriás marcangolja szét, hogy végül „a testében lappangó sötétség egy másik testet fogad[jon] magába”.¹²⁰ Az ötvenes évektől a hetvenes évekig Párizsban működött Ábrahám Miklós–Török Mária házaspár a pszichoanalízis fenomenalista változatát képviselte. A rejtett gyászról és titkos szerelemről írott értekezésük alapfogalmi: a tudattalan fantomjai, mágikus bekebelezés, intrapszichikus sírbolt (*les phantômes de l'inconscient, l'incorporation magique, la crypte intrapsychique*).¹²¹ E sajátos lelkiállapotokkal ellentétben Shakespeare az idő párhuzamos mértékegységét testünk állapotában találta meg: „óráról órára rothadunk”.¹²² S az idő még akkor sem játszható ki, ha méréséből valaki akaratlanul kap vagy szándékosan kér részt. Az írók-költők képzeteletét megragadta, hogy milyen lehet a napóra számlapba tűzött palcájának lenni. Eötvös József báró jegyezte fel 1862–63-ban: „Minden ember napóra, melyet árnyéka megkerül.”¹²³ Száztíz esztendő múltán Utassy József is erről a tapasztalatról számolt be *Napóra* (1972) című versében: „*A tengerparton ... / homokba szúrt / a kelő nap engem: / jelöljek teret, / mutassak időt, / adjak a fénynek emberi árnyat!*” Tandori Dezső egy elégikus budai csavargásra emlékezett a nyolcvanas évek közepén: „*Mentem az Alkotáson, a Márványon, az Ugocsán, / elértem a Böszörményi utat. Mint egy vándor napóra, / mely nem tesz mást: mutat*” (*Vas Istvánnak, ötven felé*, 1985).

JEGYZETEK

- 1 Publius Ovidius Naso: *Átváltozások / Metamorphoses* (1–8 k.). Fordította Devecseri Gábor. Magyar Helikon, Budapest, 1964. (XV. 234). 448. – Az eredeti: *Tempus edax rerum*.
- 2 Szépvölgyi Kálmán: *Leányvár*. Uránia Nemzeti Almanach, 1. évf. 1828. 130.
- 3 Vahot Imre: *Irodalmi levelek Tompa Mihályhoz*. III. Pesti Divatlap, IV. évf. 1847. (június 27.) 26. sz. 812.
- 4 Pátrovics Péter: *Nyelvi időkép és idő-attitűdök*. Magyar Nyelv, 111. évf. 2015. 4. sz. (2.2) 435. 4. j.
- 5 Vö. Jenő Sándor: *A közhelyekről*. Magyar Nyelvőr, XXX. évf. 1901. XI. sz. 518.
- 6 Éri-Halász Imre: *Ki ne mondja!* Stílus Könyvkiadó, Budapest, é. n. [1944] (I) 10.
- 7 Vö. Bence István: Könyvismertetés Éri-Halász Imre *Ki ne mondja!* című könyvéről. Magyarosan, XIII. évf. 1944. 2. sz. 52.
- 8 Csiby Károly: *A nyelvromlás hatása a nyelvi közvetítésre*. In: *Medicina et linguistica VIII*. Semmelweis Egyetem, Budapest, 2001. 151–152.
- 9 Hrisztova-Gotthardt Hrisztalina–T. Litovkina Anna–Barta Péter–Vargha Katalin: *A közmondásfordítések ma: öt nyelv antiproverbiainak nyelvészeti vizsgálata*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 203. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2018. (I.4.4) 73. – A közmondások és szólások eredeti alakja: *A pénz beszél, a kutya ugat; Amelyik kutya ugat, az nem harap; Az idő vasfoga*.
- 10 Vö. Margalits Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások* (1896). Az Akadémiai Kiadó reprint sorozata. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993. 350–351.
- 11 Vö. Aurelius Augustinus: *Vallomások* (Kr. u. 397–398). Fordította Városi István. Etikai Gondolkodók. Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1982. (IV. V) 103. – „idővel a sebem is megenyhült”. – Az eredeti: *tempore lenitum est vulnus meum*.
- 12 Vö. Borbély Gábor: *Civakodó angyalok. Bevezetés a középkori filozófiába*. Participatio. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008. (16.4.1) 291–292.
- 13 Vergilius: *Georgica* (Kr. e. 29). In: Összes művei. Fordította Lakatos István. Bibliotheca Classica. Magyar Helikon, Budapest, 1973. (III. 284) 88. – „Am tovaszáll az idő, tovaszáll és fut szakadatlan”.
- 14 Ovidius: *A szerelem művészete* (Kr. e. 1 – Kr. u. 2). Fordította Bede Anna. Európa Könyvkiadó–Helikon Kiadó, Budapest, 1982. (III. 65). 57. – Az eredeti: *cito pede labitur aetas*.
- 15 Egy másik szólás is az idő fogát említi. A csipős, hideg időjárásra mondják, hogy *Foga van időnek*. Az *idő* jelentései már-már homonímiába hajló polyszemiát mutatnak.
- 16 Theodorus Bergk: *Poetae Lyrici Graeci*. Apud Reichenbachios, Williams & Norgate, Lipsiae–Londoni, MDCCCLIII. frag. 88 [66] 899. – Az eredeti: *ὁ τοι χρόνος ὀξύς ὀδόντας, / καὶ πάντα ψήξει καὶ τὰ βιαιότατα*.
- 17 Vö. Filippomaria Pontani: *The Tooth of Time: a Poetic Metaphor from Simonides to Shakespeare – and Beyond*. Classica et Mediaevalia, Vol. 51. 2000. 5–36., illetve Békés István: *Napjaink szállóigéi*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968. 160.
- 18 Nádasdy Ádám fordítástörténeti vázlatából kiderül, hogy a színmű első átültetője, Lemouton Emília 1845-ben Petőfi Sándor *Szeget szeggel* (1843) című verse nyomán választott címet. A költő a bibliai szólást (Mt 7,3; Lk 6,41) szedte rimbe: „*Más szemében ő a szálkát / Megleli, / S az övében a gerendát / Feledi*.” Vö. Nádasdy Ádám: *Shakespeare: Kettős mérce. Szemelvény egy készülő fordításból*. Látó, 25. évf. 2014. 4. sz. 8. k.
- 19 Egy-egy példa a két esetre. Greguss Ágost fordításában (1865) „az idő foga” szerepel – Shakspere: *Szeget szeggel* (1604). Shakspere minden munkái. VI. Franklin-Társulat, Budapest, 1903. (V.1) 470. –, míg Mészöly Dezső fordításában (1947) – In: Összes művei. 2. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964. (V. 1) 1130. – „századok fogával is dacolót” erényről esik szó.
- 20 Ovidius: *Átváltozások*. (XV. 234–236). 448. – Az eredeti: *tempus edax rerum, tuque, invidiosa vetustas, / omnia destruitis vitiatque dentibus aevi / paulatim lenta consumitis omnia morte!*
- 21 Kövecses Zoltán: *A metafora. Gyakorlati bevezetés a kognitív metaforaelméletbe* (2002). Fordította Várhelyi Gabriella és Kövecses Zoltán. Test és Lélek. Typotex Kiadó, Budapest, 2005. (III. 2.2) 50.
- 22 Kövecses: i. m. (XI. 4.1.3) 162.
- 23 Vö. George Lakoff: *The Contemporary Theory of Metaphor*. In: A. Ortony (ed.): *Metaphor and Thought*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993. 216. kk.
- 24 Vö. Herbert H. Clark: *Space, Time, Semantics, and the Child*. In: T. E. Moore (ed.): *Cognitive Development and the Acquisition of Language*. Academic Press, New York, 1973. 47. ssk.
- 25 Clark: i. m. 50.
- 26 Marcus Aurelius: *Elmélkedések* (170 u.). Fordította Huszti József. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1974. (IV. 43) 48. – Az eredeti: *Ποταμός τις ἐστὶ τῶν γινομένων καὶ βῆμα βίαιον ὁ αἰὼν: ἅμα τε γὰρ ὠφθῆ ἕκαστον, καὶ παρενῆκεται καὶ ἄλλο παραφέρεται, τὸ δὲ ἐνεχθήσεται*.
- 27 Vö. Ludwig Wittgenstein: *The Brown Book* (1934–35). In: *The Blue and Brown Books. Preliminary Studies for the Philosophical*

- Investigations. Basil Blackwell, Oxford, 1980. (56. §) 107–108.
- 28 Az *Arte poética* Jorge Luis Borges *El Hacedor* (1960) című kötetében jelent meg. Somlyó György fordítása. – Az eredeti: *Mirar el río hecho de tiempo y agua / y recordar que el tiempo es otro río*
- 29 Vö. Clark: i. m. 51.
- 30 Vö. Lera Boroditsky–Michael Ramscar: *The Roles of Body and Mind in Abstract Thought*. Psychological Science, Vol. 13. 2002. No. 2. 185–189, illetve Szamarasz Vera Zoé: *Az idő téri metaforái: a metaforák szerepe a feldolgozásban*. Világosság, XLVII. évf. 2006. 8–10. sz. 106. kk.
- 31 Vö. Wolfgang Schivelbusch: *A vasúti utazás története. A tér és az idő iparosodása a 19. században* (1977). Fordította Laczházi Gyula. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. (4) 70.
- 32 A *Jó dal* (*La bonne chanson*, 1870) ciklus VII. darabja. Szabó Lőrinc fordítása. – Az eredeti: *Le paysage dans le cadre des portières / Court furieusement*.
- 33 Kocsány Piroska: **Hipallagé**. In: Szathmári István (főszerk.): *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei XV. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2008. 282.
- 34 Vö. Paul Virilio–Sylvère Lotringer: *Tiszta háború* (1983). Fordította Bánki Dezső. Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám, Budapest, 1993. (7) 75.
- 35 Vö. Teleki Domokos: *Egynehány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmertetésével együtt* (1796). Régi Magyar Könyvtár. Források 3. Balassi Kiadó, Budapest, 1993. (I) 9.
- 36 Vö. Ladányi Mária: *Produktivitás és analógia a szóképésben: elvek és esetek*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2007. 242.
- 37 Vö. Rubruk útleírása 1255-ből. Fordította Gy. Ruitz Izabella. In: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései. Válogatta Györfly György. Nemzeti Könyvtár. Gondolat Kiadó, Budapest, 1965. (XXVIII. 5) 165. és (XIX. 6) 147.
- 38 Vö. Edward P. Thompson: *Az idő, a munkafegyvellem és az ipari kapitalizmus* (1967). Fordította Bojtár B. Endre. In: Gellériné Lázár Márta (vál.): *Időben élni*. Hermész Könyvek. Akadémiai Kiadó, Budapest, (II) 63.
- 39 Rechnitz Ignác: *Huja!* Magyar Nyelvőr, XXVII. évf. 1898. 8. sz. 369.
- 40 Diogenész Laertiosz: *A filozófiában jeleskedők élete és nézetei* (230 k.). 1. Fordította Rokay Zoltán. Jel Kiadó, Budapest, 2005–2007. (V. 2). 222. – Az eredeti: *Πολυτελής ἀνάλωμα εἶναι τὸν χρόνον*.
- 41 Vö. Leonardo da Vinci válogatott írásai (1492–1516). Válogatta Csorba F. László. Fordította Krivácsi Anikó. Typotex, Budapest, 2002. (I.B.20) 133.
- 42 Benjamin Franklin: *Advice to a Young Tradesman, Written by an Old One*. In: *The American Instructor: or Young Man's Best Companion*. B. Franklin and D. Hall, Philadelphia, 1748. 375. – Az eredeti: *Remember that TIME is Money*. – Az idő pénz közmondás eredetéről lásd Bárdosi Vilmos frazeológiai etimológiai szótárát: *Szólások, közmondások eredete*. A magyar nyelv kézikönyvei XXVII. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2015. 237.
- 43 A hagyatékban maradt versek egyikeként a költő posztumusz *Traumkraut* (1951) kötetében jelent meg. Fordította Csorba Győző. Az eredeti: *Auf den Köpfen wiegend / Einen Krug voll Zeit, illetve Immer geheimere Tropfen immer kargere Zeit*. – A költeményt Kocziszky Éva elemezte: *Archeológiai költészet a modernitásban*. Universitas Pannonica. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. (III. 4) 62. skk.
- 44 Richard Wagner: *Parsifal* (1882). Fordította Lányi Viktor (Kereszty István fordításának felhasználásával). Genius. [Budapest], 1923. (I.1) 38. – Az eredeti: *PARSIFAL: Ich schreite kaum, doch wähn ich mich schon weit. GURNEMANZ: Du siehst, mein Sohn, / zum Raum wird hier die Zeit, illetve während Gurnemann und Parsifal zu schreiten scheinen, verwandelt sich die Bühne, von links nach rechts hin*.
- 45 Vö. Lera Boroditsky: *Does Language Shape Thought? Mandarin and English Speakers' Conception of Time*. Cognitive Psychology 43. 2001. 1–22, illetve Kövecses Zoltán–Benczes Réka: *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010. (VIII. 2.2) 119–120.
- 46 Vö. Szamarasz: i. m. 101.
- 47 Kis Tamás: *A magyar katonai szleng szótára*. Szlengkutatás 6. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2008. **centi** szócikk 107. skk.
- 48 Lásd még Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: *Az idő szemiotikájához*. In: Balázs Géza–Minya Károly–Pölcz Ádám (szerk.): *Az idő szemiotikája*. Magyar szemiotikai tanulmányok 43–44. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 2018. (2) 28–29.
- 49 Kövecses–Benczes: i. m. (XII. 3.1) 188.
- 50 Christopher Marlowe: *Doktor Faustus tragikus históriája* (1604). Fordította András T. László. Magyar Helikon, Budapest, 1960. (XIII) 181. – Az eredeti: *The stars move still, time runs, the clock will strike*.
- 51 Vö. Charles J. Fillmore: *Frame Semantics and the Nature of Language*. In: *Annals of the New York Academy of Sciences: Conference on the Origin and Development of Language and Speech*. Vol. 280. 1976. 23. skk.
- 52 Vö. Edmund Leach: *Két tanulmány az idő szimbolikus ábrázolásához* (1971). Fordította

- Czárán Judit. In: Fejős Zoltán (szerk.): *Idő és antropológia*. Osiris Könyvtár. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. (1) 86. és 88. – Az eredeti: *time is experienced as something discontinuous, a repetition of repeated reversal, a sequence of oscillations between polar opposites: night and day, winter and summer, drought and flood, age and youth, life and death*.
- 53 James G. Frazer: *Az Aranyág* (1890). Fordította Bodrogi Tibor és Bónis György. Századvég Könyvtár. Századvég Kiadó, Budapest, 1993. (XXXII) 222–223. – Az eredeti: *the death of Adonis is not the natural decay of vegetation ... it is the violent destruction of the corn by man, who cuts it down on the field, stamps it to pieces on the threshing-floor, and grinds it to powder in the mill*.
- 54 Szabó Lőrinc fordítása. – Az eredeti: *a miller us'd him worst of all, / For he crush'd him between two stones*.
- 55 Shakespeare szonettjeit Szabó Lőrinc fordításában idézem. – Az eredetiben: *sheaves, / Borne on the bier*.
- 56 Vö. Toroczka-Wigand Ede: *Öreg csillagok*. Táltos, Budapest, 1916. 9, 26. és 34.
- 57 Az eredeti: *doth beauty, like a dial-hand, / Steal from his figure and no pace perceived*.
- 58 Vö. Földényi F. László: *Newton álma*. William Blake Newtonja. Jelenkor Kiadó, Budapest, 2021. (III) 79–80.
- 59 CXXVI szonett. – Az eredeti: *Dost hold Time's fickle glass, his sickle, hour*.
- 60 Vö. Gilles Fauconnier–Mark Turner: *The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities*. Basic Books, New York, 2002. (II. 14) 291–294.
- 61 Kövecses–Benczes: i. m. (XII. 2.5) 185. kk. – Röviden összefoglalják Fauconnier és Turner modelljét, amelyet Vén (vagy Nagy) Kaszásnak neveznek, okfejtésem során az ő gondolatmenetükre is támaszkodtam.
- 62 Vö. Fauconnier–Turner: i. m. (II. 14) 293–294.
- 63 Vö. Kövecses: i. m. (XVI. 1.1) 230, illetve Kövecses–Benczes: i. m. (XII. 2.5) 186.
- 64 William Shakespeare: *Lucretia meggyalázása* (1594). Fordította Kálnoky László. In: *Összes művei*. I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964. (925) 74. – Az eredeti: *Mis-shapen Time, copesmate of ugly Night*.
- 65 Vö. George Lakoff–Mark Johnson: *Metaphors We Live By* (1980). The University of Chicago Press, Chicago, London, 2003. (10) 46–47. – Példáik többségének pontos megfelelője van a magyarban. Bizonyáigul idemácsolom az utolsót: *All this paper has in it are raw facts, half-baked ideas, and warmed-over theories*.
- 66 Vö. Kövecses: i. m. (VII. 1.1) 93–94.
- 67 Vö. Fauconnier–Turner: i. m. (I.7) 126. kk.
- 68 Jan Kott Leonardót elemezve vezette be a hármas felosztást, majd hozzáfűzte, hogy egyszer mindből archeológiai vizsgálat tárgya lesz. Jan Kott: *Keserű Arkádia* (1964). Fordította Kerényi Grácia. In: *Kortársunk Shakespeare*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1970. (I) 280.
- 69 Vö. Kay Etheridge: *Leonardo and the Whale*. In: Constance Moffatt–Sara Tagliagalamba (eds): *Leonardo da Vinci – Nature and Architecture*. Brill, Leiden–Boston, 2019. (1) 89. skk. – Toszkána számos barlangjában találtak hasonló leleteket, többek között a Vincitől 16 kilométerre található Grotta Giustiban is.
- 70 Leonardo da Vinci: *Az ősszárkány halála* (1480 k.). Fordította Kardos Tibor. Világírodalmi antológia. II. Tankönyvkiadó, Budapest, 1952. 367. – A fordítást egy helyütt megváltoztattam. – Az eredeti: *O tempo, consumatore delle cose, in te rivolgendole dai alle tratte vite nuove e varie abitazioni. O tempo, veloce predatore delle create cose, quanti re, quanti popoli hai tu disfatti, e quante mutazioni di stati e vari casi sono seguiti, po' che la maravigliosa forma di questo pesce qui mori!* – Leonardo tükörírással készített beszámolója a British Museumban őrzött Arundel-kódexben található (Codice Arundel, f. 156r.), melyet egyik tulajdonosáról, Thomas Howardról (1585–1646), Arundel 14. grófjáról neveztek el.
- 71 Héziódosz: *Istenek születése* (Kr. e. 700 k.). In: *Istenek születése. / Munkák és napok*. Fordította Trencsényi-Waldapfel Imre. Az ókori irodalom kiskönyvtára. Magyar Helikon, h. n. [Budapest], 1976. (188–193) 12.
- 72 Vö. Héziódosz: i. m. (170–185) 12. és (459–500) 20–22., illetve Apollodórosz: *Mitológia* (Kr. e. II–I. sz.). Fordította Horváth Judit. In: *Mitológia – Kivonat Apollodórosz Mitológiájából*. Az ókori irodalom kiskönyvtára. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977. (I. II. 1) 6.
- 73 A középkori kéziratok nem tartalmazták a 169a–e sorokat, amelyeket az 1888-ban közölt genfi Naville-papirusz alapján toldottak a szöveghez. Vö. Trencsényi-Waldapfel Imre *Az aranykor-mítosz és a Boldogok Szigetei*. Héziódosz-tanulmányok. II. In: *Héziódosz / Ἡσιόδοσ: Munkák és napok / Ἔργα καὶ Ἡμέραι* (Kr. e. 700 k.). Görög és latin írók / *Scriptores Graeci et Latini*. 3. Akadémiai Kiadó, h. n. [Budapest], 1955. 122.
- 74 Héziódosz: *Munkák és napok* (Kr. e. 700 k.). In: *Istenek születése. / Munkák és napok*. Fordította Trencsényi-Waldapfel Imre. Az ókori irodalom kiskönyvtára. Magyar Helikon, h. n. [Budapest], 1976. (170) 46. – Az eredeti: *καὶ τοὶ μὲν ναῖουσιν ἀκρόατα θεμῶν ἔχοντες*.
- 75 Vö. Bernd Harald Krause: *Jupiter Optimus Maximus Saturnus. Ein Beitrag zur ikonographischen Darstellung Saturnus*. Verlag Philipp von Zabern, Mainz, 1984. 3.
- 76 Vergilius: i. m. (II. 173–174) 68. – Az eredeti: *magna parens frugum, Saturnia tellus, / magna virum*.

- 77 Publius Ovidius Naso: *Római naptár / Fasti* (17. k.). Fordította Gaál László. Prométheusz Könyvek 12. Helikon Kiadó, Budapest, é. n. [1986] (I. 233–238) 11. – Az eredeti: *Tuscum rate venit in amnem / ante pererrato falcifer orbe deus. / hac ego Saturnum memini tellure receptum / caeliitibus regnis a Iove pulsus erat. / inde diu genti mansit Saturnia nomen; / dicta quoque est Latium terra, latente deo.*
- 78 Trencsényi-Waldapfel: i. m. 129.
- 79 Diodorus Siculus: *The Library of History* (Kr. e. 60 k.). X. Translated by Russel M. Geer. Loeb Classical Library. Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts), 1954. X. (XX. 14. 6) 181–182. – Az eredeti: *ἦν δὲ παρ' αὐτοῖς ἀνδρίας Κρόνου χαλκοῦς, ἐκτετακῶς τὰς χεῖρας ὑπτίας ἐγκεκλιμένος ἐπὶ τὴν γῆν, ὥστε τὸν ἐπιτεθέντα τῶν παίδων ἀποκυλισθαι καὶ πίπτειν εἰς τι χάσμα πλήρες πυρός.*
- 80 Pseudo-Aristotelés: *A világréndről* (140 e.). Fordította Bugár István. Magyar Filozófiai Szemle, 1998. XXXII. évf. 1–3. sz. (7. 402a) 335. – Az eredeti: *Κρόνου δὲ παῖς καὶ χρόνου λέγεται, δῆκων ἐξ αἰῶνος ἀτέρμονος εἰς ἕτερον αἶθνα.* – Az istennév: *Κρόνος*, az idő: *χρόνος*.
- 81 Marcus Tullius Cicero: *Az istenek természetéről* (Kr. e. 45). Fordította Havas László. Prométheusz Könyvek 9. Helikon Kiadó, Budapest, 1985. (II. 25) 84. – Az eredeti: *Saturnum autem eum esse voluerunt qui cursum et conversionem spatiorum ac temporum contineret. qui deus Graecae id ipsum nomen habet: Κρόνος enim dicitur, qui est idem χρόνος id est spatium temporis. Saturnus autem est appellatus quod saturaretur annis; ex se enim natos comesse fingitur solitus, quia consumit aetas temporum spatia annisque praeteritis insaturabiliter expletur. vincetus autem a Iove, ne immoderatos cursus haberet, atque ut eum siderum vinculis alligaret.*
- 82 Plutarkhosz: *Iszisz és Oszirisz* (120 k.). Fordította W. Salgó Ágnes. Az ókori irodalom kis-könyvtára. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1986. (32) 35. – Az eredeti: *Ἑλληνες Κρόνον ἀλληγοροῦσι τὸν χρόνον.*
- 83 Lásd például Marót Károly: *Die Trennung von Himmel und die Erde*. Acta Antiqua (Academiae Scientiarum Hungaricae), I. 1951. 1–2. sz. 35–66.
- 84 Vö. Mircea Eliade: *Vallási hiedelmek és eszmék története* (1976). I. Fordította Saly Noémi. Osiris-Századvég Könyvtár. Osiris-Századvég, Budapest, 1994. (X. 83. §) 217, illetve Kerényi Károly: *Napleányok. Elmékedések Héliosról és görög istenökről* (1944). Fordította [Zolnay Vilmos] a klasszikus versidézeteket Devecseri Gábor. Bibliotheca, h. n. [Budapest], é. n. [1948] (I. 2) 36.
- 85 Trencsényi-Waldapfel: i. m. 112.
- 86 Vö. Platon: *Phaidón* (Kr. e. 300 k.). Fordította Kerényi Grácia. In: *Összes művei*. I. Bibliotheca Classica. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. (70e–71d) 1043–1044.
- 87 Leach: i. m. (1) 91. és 93. – Az eredeti: *Cronus's time is an oscillation, a time that flows back and forth, that is born and swallowed and vomited up, an oscillation from father to mother; mother to father and back again. ... If time be thought of as alternation, then myths about sex reversals are representations of time.*
- 88 Vö. Leach: i. m. (1) 94.
- 89 Földényi F. László: *A lélek szakadéka*. Goya Szaturnusz. Jelenkor Irodalmi és Művészeti Kiadó, Pécs, 1993. (III) 89.
- 90 Kerényi: i. m. (I. 2) 33. – Az eredeti: *in der Zukunft, wechseln Tag und Nacht. In ihrer Vereinbarung erscheint auch ein Futurum.*
- 91 Héziadosz: i. m. (108) 44. – Az eredeti: *ὡς ὁμόθεν γεγάσι θεοὶ θνητοὶ τ' ἀνθρώποι.*
- 92 Vö. Eliade: i. m. I. (X. 85. §) 221. és 229. 15. j.
- 93 Kerényi: i. m. (I. 2) 36–37. – Az eredeti: *Kronos' Königtum bestehe auch weiter: nur in der für ihn bezeichnenden Entrückung. Ihm gehört die zeitlich entfernte goldene Ewe, die sich räumlich auf die ferne Insel der Glücklichen zurückgezogen hat.*
- 94 Földényi F. László: *Melankólia* (1984). Hermész Könyvek. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. (1) 36. k.
- 95 Erwin Panofsky: *Idő Atya* (1939). Fordította Lazúr Brigitta. In: Pál József (szerk.): *Ikonológia és műértelmezés I. Az ikonológia elmélete*. JATEPress, Szeged, 1997. 300. – A fordításból kimaradt a mondat vége. – Az eredeti: *the ancient images of Time are either characterized by symbols of fleeting speed and precarious balance, or by symbols of universal power and infinite fertility, but not by symbols of decay and destruction.*
- 96 Németh Béla: *A pellai Poszeidipposz epigrammái* (Kr. e. III. sz.). Eötvös József Könyvkiadó, Budapest, 2005. (142) 158–159. – Az eredeti: *Ἀνδράσι δέγματο, ὡς ἀκιμῆς πάσης ὀξύτερος τελέθω.*
- 97 Vö. William Shakespeare: *Téli rege* (1610). Fordította Kosztolányi Dezső. In: *Összes művei*. 2. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964. (IV.1) 1348.
- 98 Panofsky: i. m. 301. – Az eredeti: *Thus it is in the iconography of Kronos-Saturn rather than in that of Time proper that we shall have to look for supplementary evidence.*
- 99 Franciscus Perriere: *Segmenta nobilium signorum et statuarum: quæ temporis dentem inuidium euasere Urbis æternæ ruinis erepta, typis aeneis ab se commissa perpetuæ uenerationis monumentum...* Rome, MDCXXXVIII. – Vö. még Panofsky: i. m. 301. és 345. lap.
- 100 Panofsky: i. m. 307. – Az eredeti: *Time, having appropriated the qualities of the deadly, cannibalistic, scythe-brandishing Saturn, became more and more intimately related to Death, and it was from the image of Time that,*

- about the last years of the fifteenth century, the representations of Death began to borrow the characteristic hourglass
- 101 Vö. Panofsky: i. m. 298, illetve Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai*. II. (1922). Fordította Simon Ferenc. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994. (III) 261.
- 102 Vö. Epikuros *Üdvözlétét küldi Menoikeusnak* (Kr. e. 310 k.). Fordította Kövendi Dénes és Sárosi Gyula. In: Legfontosabb filozófiai írásai. Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó, h. n. [Budapest] 1994. (128) 41.
- 103 Petronius: *Trimalchio lakomája / Cena Trimalchionis* (60 k.) Fordította Révay József. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1977. (34) 23. és (72) 115. – Az eredeti: *ergo ... cum sciamus nos morituros esse, quare non vivamus?*
- 104 A *scythe* 'kasza' a XII, LX, C, CXXIII, a *sickle* 'sarló' a CXXVI, a *(crooked) knife* 'kacor' a LXIII. és C. szonettekben fordul elő. – „Idő apó ragyogó kopasz feje” – William Shakespeare: *Tévedések vigiátéka* (1594). Fordította Szász Imre. In: Összes művei. I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964. (II. 2) 1034. – Az eredeti: *the plain bald pate of Father Time*.
- 105 Az eredeti: *nothing stands but for his scythe to mow*.
- 106 Frederick Turner: *Shakespeare and the Nature of Time. Moral and Philosophical Themes in Some Plays and Poems of William Shakespeare*. Clarendon Press, Oxford, 1971. (2) 8. – Az eredeti: *Death itself is not a single event at the end of a life, but a continous process*.
- 107 XII. szonett. – Az eredeti: *nothing 'gainst Time's scythe can make defence / Save breed*
- 108 I. és XIX. szonett. – Az eredeti: *From fairest creatures we desire increase. – Vö. Helen Vendler: The Art of Shakespeare's Sonnets*. The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge (Massachusetts) – London (England), 1997. (1) 46.
- 109 A nyomdászati fordulatokra Hódosy Annamária hívta fel a figyelmet: *Shakespeare metaszonettjei*. deKON-KÖNYVek 30. Gondolat Kiadó–Pompeji, Budapest–Szeged, 2004. 39. és 116–117.
- 110 Az eredeti: *She carved thee for her seal, and meant thereby / Thou shouldst print more, not let that copy die*. – A pecsét-metaphora a *Theaitétosz*ig vezethető vissza, Platón a pecsétgyűrű lenyomatának példájával tette szemléletessé a lélekben található viasztábla hasonlatát, mellyel a tudás
- és az emlékezet viszonyát akarta megvilágítani. Vö. Platón: *Theaitétosz* (Kr. e. 368 k.). Fordította Kárpáty Csilla. In: Összes művei. II. Bibliotheca Classica. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1984. (191d) 1017.
- 111 CXXIII. szonett. – Az eredeti: *despite thy scythe*.
- 112 Vö. LXXXI, LXIII. és LXV. szonett.
- 113 Szentkuthy Miklós: *Shakespeare szonettjei* (1949). In: Meghatározások és szerepek. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1969. 244.
- 114 Mark van Doren: *Shakespeare* (1939). Doubleday Anchor Books. Doubleday and Company, New York, 1953. 6. – Az eredeti: *The great single subject of the sonnets is Time, swift-footed, terrible Time that writes death on faces, roots out the work of masonry, fades roses, brings winter after spring*.
- 115 Shakespeare: *Lucretia meggyalázása*. (929) 74. – Kálnoky László fordításának felhasználásával. – Az eredeti: *Thou nursest all and murder'st all that are*.
- 116 Vö. Vyvyan Evans: *The Structure of Time. Language, Meaning and Temporal Cognition*. John Benjamins Publishing Company, Amsterdam–Philadelphia, 2005. (12.1.2) 161. kk.
- 117 William Shakespeare: *Macbeth* (1606). Fordította Szabó Lőrinc. In: Összes művei. 2. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964. (V. 5) 578. Szabó Lőrinc fordítása. – Az eredeti: *Creeps in this petty pace from day to day / To the last syllab le of recorded time*.
- 118 Vö. Leonard Talmy: *Fictive Motion in Language and 'Ception'*. In: P. Bloom–M. Peterson–L. Nadel–M. Garrett (eds): *Language and Space*. MIT Press, Cambridge (Massachusetts), 1996. 211–276.
- 119 Vö. Kott: i. m. (I) 278. k.
- 120 Földényi: *A lélek szakadéka* (III) 137.
- 121 Vö. Ábrahám Miklós–Török Mária: *Rejtett gyász és titkos szerelem* (1975). Fordította Erős Ferenc és Miklós Barbara. Thalassa, 9. évf. 1998. 2–3. sz. 131. kk.
- 122 William Shakespeare: *Ahogy tetszik* (1599). Fordította Szabó Lőrinc. In: Összes művei. 1. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1964. (II. 7) 1479. Szabó Lőrinc fordítása. – Az eredeti: *from hour to hour, we rot and rot*.
- 123 Eötvös József: *Vallomások és gondolatok* (1831–1871). Összegyűjtötte Bényei Miklós. Eötvös József művei. Magyar Helikon, h. n. [Budapest] 1977. (1627) 519.

Időskor és esztétika. Időskor és a művészetek (Esszé vázlatos áttekintéssel, példákkal)

(Alapfogalmak) Az esztétika fogalmát és magát a megnevezést is Alexander Gottlieb Baumgarten, német filozófus alkotta. Ő így definiálta: „az érzéki megismerés tudománya”, tehát egy új diszciplínát indított útjára. A szó az ógörög „aisthenomai”, érzékelni, érezni ige származéka, tehát érzékszerveink által észlelt és feldolgozott észlelet a tárgya, de nem a külső jelenség egyszerű érzékeléséről (percepció) van szó, hanem annak ránk gyakorolt hatásáról is (appercepció), pontosabban érzelmi és értelmi feldolgozásáról. Elsősorban a „tetszik – nem tetszik” megítélés tengelyén helyezük el, alapkategóriája a szépség, ami valamilyen formában minden esztétikai meghatározásban megjelenik. Kant az öröm és örömtelenség érzésére vonatkoztatja (szubjektív ízlésítélet).

Mi a szépség? Sokféle meghatározása van, mindegyikben van hozzátartozó igazság, de mindegyikből valami hiányzik, tehát minden oldalát magába foglaló definíció nincs és filozófiai fogalma szétőredezett (Heller Ágnes). Benne van az egyén sajátos ízlése, de mégis tartalmaz valami közös élményt (gyönyörködtetés, mint totális emberi hatás) és a közösben az a különös, hogy egészen különböző dolgok válthatják ki. Hegel szerint a szép az eszme érzéki látszása. Az érzékelt mögött megsejtet valami transzcendentálist, a látható-hallható közül valami láthatatlant-hallhatatlant (Szerdahelyi I.), másként megfogalmazva „a szépség meghívás valami emberen túlira”, vagy a „szent” megjelenik az emberi szépségben.

A szép megélése az idegrendszerben több rész szinkron aktivitásának kiváltása által valósul meg, tehát ez a belső, lelki folyamat több agyi terület összjátékaként leplezhető le, amit a modern, főleg MR-vizsgálatok segítségével találtunk meg, a homlok-, a halánték- és a fali lebeny egyes részeinek aktivitásfokozódása igazolja ezt (neuroesztétika, Nagy Z.).

Az emberi igények sorában megtaláljuk az esztétikai igényt. Már Platón és Kant is megfogalmazta ezt. A modern korunkban sokat megidézett maslowi igényhierarchia először kimunkált kategóriái, a közvetlen biológiai, szociálpszichológiai szükségletek között nem szerepelt. Ezt a felsorolást Maslow maga idősebb korában kiegészítette és a társ-igény és az önmegvalósítás közé iktatta az esztétikai és kognitív igényt. Tehát igényünk a pozitív, kellemes érzéki élményt megtapasztalni; keressük; ha nincs, hiányoljuk; megtapasztalva elégedettséget érzünk. Tehát nem kell megtanulni érzékelni, mert „inherens” tulajdonságunk. A premodern társadalomban a művészi megvalósítás a mindennapi élet része volt, csak a modern eredményesség-orientált világban („reductive imperativus”, E. Dissanayeke) értékelődött le, veszett el társadalmi szinten ez az igény.

A definíció azt a megközelítést egyértelműen jelzi, hogy az esztétikai észlelés, megítélés nemcsak a művészi alkotásokat érintő szellemi aktus, hanem minden minket körülvevő jelenségre, tárgyra vonatkozik, sőt saját magunkra is, tehát mindenre, aminek van kapcsolata az emberrel. Az ember mindennapi környezetét és belső világát összekötő megnyilvánulás (Szerdahelyi I.). Jelen dolgozatban ilyen értelemben használom az esztétikai jelzőt. Minden emberi cselekvés mint egységes folyamat jelenik meg, eredménye pedig mint adott produktum, új entitás. Az emberi gondolkodás, az elemző készség fejlődése bontotta különböző szempontokra az elemzést, így vizsgálható logikai, technológiai, axiológiai, etikai, szociális, ökonómiai oldalról és – mint említettem –

immanens tulajdonságot megítélő komponens az esztétikai mérce is. Természetesen az egyes vizsgálható tényezők jelentősége a különböző emberi ténykedésekben más és más, így más a domináns tényező (Fukász Gy.). Így például a kohászatban és az oktatásban jelentősen eltérő, de mindkettő az összes által vizsgálható. Az is evidens, tárgyunk szempontjából fontos, hogy a művészetekben az esztétikai a leglényegesebb.

A fenti definíció más szempontból viszont szűkítést foglal magába, ugyanis csak a látás és hallás által észlelt jelenségek tartoznak tárgykörébe. Ez a kérdés viszont kételyeket ébreszt a többi érzékszerv észleletei tekintetében. Talán már a tapintást beengedték az esztétika csarnokába: vakok számára már múzeumok is készítenek végigtapintható másolatokat. Az ízlelést és a szaglást még kívül rekesztik a parfümparnak és a gasztronómiának az érzéki élvezet magas fokát kiváltó produktumai ellenére.

Van azonban két terület a fentiekén kívül, ahol még jogos az esztétikáról beszélni: az irodalomban, annál is inkább, mert összetett, szóbeli és sejtető kifejezéstartományával a művészetek közé soroljuk és a szellemi szép világában, ahol átvitt értelemben, az összefüggések harmóniájában találunk rá a gondolatok szépségére. Ezek elemzésére jelen tanulmányban csak rövid említéseket teszlek.

(Idősödés és esztétika találkozási pontjai) Az elmondottak alapján az embert egész élete folyamán kíséri az érzéki behatások élménye, az újszülött-kortól az aggastyán-korig, még moribund állapotban is érzékel, esetleg reagál a behatásra. Ezért írja Sík Sándor, hogy: „A legszebb művészet tudod mi, / Derült szívvel megöregedni” (A legszebb művészet).

Az egészséges idősödés jelenségei változást okozhatnak az esztétikummal megvalósuló kapcsolatban, ez a megállapítás a baumgarteni értelemben vizsgálva, tehát a mindennapokra és a művészetre, mint koncentrált esztétikumra vonatkoztatva, egyaránt érvényes. Öt kapcsolati területen látom jellemzőnek a változásokat és ezeket próbálok áttekinteni. Az öt terület a következő:

1. az öregedő test esztétikuma (látvány-életkor)
2. az idős esztétikai/művészi ízlésének változása, különbség a fiatalokétól
3. az idős ábrázolása a művészetekben
4. művészek időskori művei, az idősödés jelei művészetükben
5. a művészet, esztétikai hatás öregedést gátló hatása.

Az öregedő test esztétikuma

„Minden dolog mértéke az ember”: ez az ókori alapelv (Prótagorász) az esztétika területén különösen érvényes, az emberi test szépsége a szépség fogalmának kiindulópontja. Ebben az értelemben is igaz, sőt itt igazán, a másik ókori megállapítás: „sok van, ami csodálatos, de az embernél semmi sem csodálatosabb” (Szophoklész: Antigoné). A Biblia szerint az Isten az embert a maga „képére és hasonlatosságára” alkotta, tehát ebből következik, hogy a teremtmények legszebbike. Az emberi test fiatal felnőttkorra fejlődik ki teljes lehetőségében és az élet genetikailag kódolt és koptató hatása még nem hagy rajta nyomot. Az öregedés folyamatában az emberi test külleme változik, tartó elemeiben (bőr, kötőszövet, izom, csont, ízület) az örökítő anyag időzített változásai, első sorban a rugalmasság elvesztése és az életvitel koptató hatása (ránc, görbülés, merevség) esztétikai módosulást eredményeznek, amely felszínen látható struktúrákban, a tartásban, a mozgás-gráciában nyilvánul meg. Ez azonban nem azt jelenti, hogy az öregedés jeleit viselő emberi test nem mutatná valamiféle szépség jeleit, bár a modern kor fetiszálja a fiatalságot, a fiatal test feszülő erejét (jeunizmus), ezt propagálják a médiumok,

reklámok. Az öregedés külső jeleit a társadalom, a fiatalok-középkorúak kétféleképp ítélik meg, van, aki a fiatalos szépség elvesztését, ebben esetleg csúffá válást, van, aki egy új érték megjelenését veszi észre rajta, sőt van, aki ambivalensen ítéli meg látva mind a kétfajta változást egyszerre. Bölcs megállapítást fogalmaz meg a kínai mondás: „a fiatalok szépségét rögtön meglátjuk, az idősök szépségét meg kell tanulni meglátni.” Csaknem ugyanezt fejezi ki Weöres Sándor maximája: „Az öreg arc, szilárd formával, a ráncok egyenletes formáival: nem csábító, önmagában-való, fenséges, nyugodt szépség. Az öreg arc hatalmas szépségéhez kevésnek van szeme.” Juhász Gyula meg kifejezetten azt hirdeti, hogy „az ember sokszor megszépül, ha eljő az öregség” (Az öregségről). A nagy amerikai költő, Walt Whitman is azt vallja, hogy az idősök szépsége nem alacsonyabb rendű, mint a fiataloké:

Ifjúság, te nagy, izmos, szerelmes – ifjúság
tele bájjal, erővel, bűvölettel,
tudod-e, hogy az öregkor jöhet utánad
egyenlő bájjal, erővel, bűvölettel?

Ez a pozitív megközelítés elsősorban azáltal valós, hogy az ember külső megjelenése belső, lelki világból is sokat megjelenít, a pszichoszomatika a valóság fogalma, nem csak a patológia, az orvoslás területén találjuk meg a test-lélek-kapcsolódást, a test megjelenésében mindenkor kifejeződik. Ennek a tényezőnek tudatos elemzése található meg az integratív esztétika tudományában. A test az identitás, az önazonosság része, az én-t, a self-et hordozza és aktuálisan általa valósul meg az önreprezentáció (Marton L. Magda). Ezért igen fontos az öregedés megélésében, hogy hogyan éljük meg a morfológiai változásokat, vajon én-ünk változásaként fogjuk-e fel, elfogadjuk-e vagy elutasítjuk, én-idegen jelenségeként ránk törő behatásnak tartjuk-e. Az öregedés egyénenként más ütemben (heterokinetikus), más jelenségek előtérbe kerülésével (heterotop) zajlik. Egészeben elmondható: mindenki másként öregszik (diverzitás), ezért kell elkülöníteni a kalendáriumi és a biológiai életkort, utóbbinak az esztétikumban megnyilvánuló jelei a látvány-életkor fogalmában összegződnek: van, aki fiatalabbnak, van, aki idősebbnek látszik az átlagot kifejező kalendáriumi kornál. Lényeges lehet az is, hogy környezetünk miként reagál az idősödés jeleire, ezt az érintett személy sokszor metakommunikatív módon észleli, „dekódolja” és ez is befolyásolja önmegítélését és kompenzáló törekvéseit (tükör-identitás, looking glass identity). Mindezt erősen meghatározza, hogy az adott egyén életében küllemének mennyire volt szerepe, illetve ő mennyire sorolta a lényeges karakterisztikumok közé. A különböző típusok bemutatására alkalmasnak tűnik szép színésznők eseteinek ismertetése:

1. nehezen viseli el az öregedés jeleit, szinte elbújik a külvilág elől: Greta Garbo,
2. mindent megtesz, hogy fiatalnak, rugalmasnak látszódjék: Sophia Loren,
3. nem törődik az öregedés jeleivel, nem rejti, nem tesz ellene semmit, más köti le figyelmét: Brigitte Bardot,
4. fiatalkori szépségét elhagyva a korosodás sajátos szépségében ugyanannyi örömet talál: Törőcsik Mari. Ide tartozik Emmanulle Riva, francia színésznő is, hasonlítsuk össze két filmjét: Szerelmem, Hirosima (1959) és Szerelmem (2014), a két filmben megtalálható a fiatal és az idős nő sajátos bája. Ez a fajta magatartás tűnik a legelfogadhatóbbnak: megtalálni az időskor szépségét magunkban és azt méltósággal viselni.

Gyakori reakciója a test öregedésének az a gondolati feldolgozás, hogy belső lényünk az évtizedek elmúlása után is változatlan, de most már egy megváltozott burok tartalmazza, amelytől bizonyos távolságot tartok. Ennek leghívebb kifejezése írók megfogalmazásában,

költők verseiben található meg. „Az öregség csupán jelmez a külvilág előtt, igazi, valódi ÉN-em kortalan” (M. Cowlby). „A szívem fiatal maradt, szerepet játszom, a 70 éves szerepét” (André Gide).

Rákos Sándor ezt írja: „egy csupa-ránc-arcú vén ember / él vissza csúful a nevemmel.” – Orbán Ottó „A rejtőző rokon” című versében így fogalmaz: „Egy öreg ember ül a szokott helyemen, / az asztalnál, a fotelben, a székben, / az ő haja őszül a fejemen.”

Mіндеzen gondolatok mellett a legfontosabb öregkori esztétikai megnyilvánulásnak azt tartom, hogy az arcon, a testtartásban kifejeződik az egész élet tapasztalatának lenyomata, a siker és veszteség egyaránt, a megharcolt életcsaták, a jó szándékkal, szeretetben vagy keserűséggel elért időskor. Az „adott” arcunkból „csinált” arc lesz, a „mimika perpetuum mobiléje számtalan arcot hoz létre” és ezek summázott eredője a „karaktermaszk” (H. Belting), amelynek öregkorra alakul ki végső formája. Itt főleg az életnehézségeket legyőző és a másoknak áldozatot hozó ember képmásait említem. Ez a láthatatlan a láthatón keresztül, szinte transzcendentálisan kifejeződik, a már idézett Szerdahelyi megállapítás igazán időskorban, az élet összegzésénél érhető tetten. „Az időskor ajándéka, hogy feltárja a dolgok láthatatlan értelmét” (J. Chittister). Albert Schweitzer időskori arcában benne van mindaz a tudás, szellemi elmerülés és főleg az az altruizmus, amit élete történetéből tudunk.

Az idős ember testének esztétikai képét igen nagy mértékben befolyásolja a gondozottság, a tisztán tartás. Ennek egészség megőrző hatása is van, kevésbé érik el külső ártalmak, fertőzés az egyént, ezért használják ilyen értelemben a geriátriai esztétika kifejezést. A tervezett mozgásformák, a bőr és a fogak rendben tartása a öregség anatómiája mellett is elősegíti a kellemes benyomás megtartását. Emellett a jól megválasztott öltözködés járul hozzá a külső pozitív megítéléséhez. Sem a sötét színek, előnytelen szabás, sem a fiatalok divatjának utánzása nem segíti ezt elő. A kozmetikai, rejuvenációs beavatkozások, műtétek kérdését csak a teljesség igénye miatt említem, megítélését nem tárgyalom.

Az időskori ízlés

Alapvető kérdés: van-e korcsoportokhoz kapcsolható ízlés-dominancia, azaz van-e például a jelen időseinél különösen kedvelt esztétikai formavilág, vagy művészi irányzat? Az ízlés egyedi, ahogy a latin közmondás is tartja: „De gustibus non est disputandum”, de a fiatalok behatások, azok elfogadása és az évtizedek alatt esetleg bekövetkező változások befolyásolhatják ezt, mint egy-egy időszak egész kohortjainak ízlését. Ennek alapján komoly eltérések lehetnek az 1945 előtt születettek és a már mostanra időssé váló baby-boomer (1945–1960) generáció esztétikai kedvelésében. Vannak örök értékű jelentő, így mindenki számára művészi vonzalmat kiváltó alkotások képzőművészetben, építészetben és zenében, de – természetesen – lényeges az adott személy érdeklődése, igénye az adott vonatkozásban. A jungi személyiség-típusok eltérnek ebben a tekintetben, de mind az introvertált, mind az extrovertált csoportban van olyan alitípus, amelynél a környezet, benne a művészi alkotások esztétikai hatása lényeges. Tehát a reneszánsz, a barokk, a klasszicizmus, az impresszionizmus alkotásai ezek számára, kortól függetlenül élvezetet okozhatnak. Van ennél általánosabb pozitív esztétikai effektus. Johannes Itten a Bauhaus szín-esztétája mutatta ki, hogy a látványban a három alapszín, a piros, a sárga és a kék megfelelő aránya szükséges ahhoz, hogy bennünk a pszichofiziológiai egyensúly kialakuljon. Ezért kedvelik az idősek is Mondrian vagy Vasarely műveit modernségük ellenére.

A 20. század a környezetesztétikában, a művészi irányzatokban igen sok változást és változatot hozott felszínre. A klasszikust megismerő, tapasztaló, az arról tanuló akkori idős számára ezek felborították az esztétikusról kialakított elképzeléseket, olykor felháborodást is váltottak ki. Az absztrakt festészet máig sokak számára nem elfogadható, magasabb végzettségűek és nők nagyobb aránya kedveli. Egy részük kiállta az idők próbáját és az akkori fiatalok kánonjába beépültek és évtizedek alatt klasszikussá váltak, a ma idősei, a volt fiatalok és a mostani fiatalok már odasorolják. A legismertebbeket idézem: zenében a Beatles, a festészetben a kubizmus, építészetben az Eiffel-torony. A ma, idősök számára diszharmonikusnak ható alkotásai is át fognak menni ezen a szelektáló hatáson, ahogy már észlelhető a Louvre közepébe épített üvegpíramis kezdődő befogadása kapcsán.

Az idősök ezen gondolatok mellett is általában a klasszikus műveket kedvelik, úgy tűnik, ebben fiatalkori kedvelésüktől is némileg eltérnek. Főleg a nyugalmat kifejező művek dominálnak, saját megfigyelésem, hogy például Markó Károly tájképei, Canaletto városképei sugallják ezt számukra. Wikström 166 65 és 89 év közötti idős körében végzett vizsgálatot, tánc, zene, irodalom, festmények jelentettek számukra művészi élményt, kiváltképp a fotóalbumok és természeti képek váltottak ki vonzódást.

A modern építészet némely alkotása ellenérzést vált ki még most is (párizsi Pompidou Központ), viszont néhány markáns épület meglepő effektusaival sokszor az idősök számára is izgalmas esztétikai élményt jelent, például a grazi kultúrház (Kunsthau).

Az egyes művészi irányzatok társadalmi megítélése gyakran változik, ez is befolyásolja a hosszú életet megélő idős esztétikai preferenciáját. Két példa erre: a barokkot a múlt század közepéig egyértelműen a szépség megjelenítőjeként tartották számon, de fokozatosan a túlzottan dús ornamentikájával, túlcsoordult mozgalmasságával kiesett az én-közeli, vonzó körből. A másik példa a szecessziót érinti, a múlt század elejének kedvelt formái a század második felében a giccses jellegű megítélés közelébe kerültek, majd az utóbbi évtizedekben a szépség megjelenítésének sajátos, reprezentatív értékeiként kerültek vissza a kedvelt művészeti alkotások fő áramába.

A zene pozitív szerepe az idős ember életében talán a legkiterjedtebb és a kedveltségi sorrend tekintetében a legjobban vizsgált művészi terület. Kodály szerint a léleknek vannak olyan régiói, ahová csak a zene világít be. Ezért érthető, hogy az életét összegző idős számára sokat jelent a zenei hatás, emlékeztet, érzelmi és vegetatív idegrendszeri hatása is van. Vannak vizsgálatok, melyek szerint bizonyos zeneszerzők, vagy zeneművek kiemelt szerepet tölthetnek be ebben a vonatkozásban, például Mozart (Mozart-effektus: D-dúr szonáta 2 zongorára: elvont gondolkodás javul), vagy Pachelbel (D-dúr Canon), de most az a szakvélemény, hogy egyéne válogatja, mert az élet folyamán kialakult kedvelt zenei műfaj a meghatározó. A vizsgálatok statisztikai adatokat szolgáltatnak arról, hogy egy adott közösségben hogyan oszlanak meg a különböző műfajt kedvelők. Néhány példa. R. S. Moore több mint 500 65 év feletti időst kérdezett meg. Általánosan kiderült, hogy a lassabb, moderált, a hazafias, populáris és a himnikus zenét, a húros hangszert kedvelik. J. L. Jonas 63 idősénél (átlagéletkor: 82,5 év) a következő sorrendet találta: countryzene, hagyományos, dzsessz, klasszikus, populáris zene. Több szerző mutatta ki, hogy az idősök között több olyan van, aki több műfajt kedvel („mindenevő”, „omnivorus”), mint a fiatalok között.

Az idős ábrázolása a művészetekben

Ebben a kérdéskörben az egyes művészeti ágak elemzése külön tanulmányokat igényelne, ezért jellemző alkotások bemutatásával csak felvillantok valamit a gazdag művészeti tárházból. Egyrészt azt elemzem, hogy az öregedés morfológiai jelei mennyire reálisan jelennek meg ezekben, másrészt azt, hogy az idősödés szellemi többlete kifejeződik-e.

A szobrászattal kezdem, mivel az ókorból főleg az idős filozófusok, írók, orvosok, államférfiak szobrai maradtak fenn, sokszor későbbi, de még ókori másolatban, így görög tudósok szobrai római másolatban. Jellemző példa erre Hérodotosz New Yorkban őrzött szobra (Metropolitan Museum), amely a híres történetíró Kr. e. 4. században készült görög szobrának a Kr. u. 2. században készült római másolata. A tipikus magas homlok, a homlokráncok, a körszakáll és az arc kifejezi a korosodást, tekintete a bölcsesség jellegét kölcsönzi az arcnak.

A reneszánsz szobrai közül témánk szempontjából Michelangelo Mózes szobrát kell említeni elsősorban. A dús hajzat, körszakáll, hosszú állszakáll keretezi az arcot, amelyen az egyenetlenség, enyhe dudorosság jelzi, hogy idősebb emberről van szó. Mérges tekintetét az aranyborjút imádó nép váltotta ki. Karjának kidolgozott izomzata középkorú kétékezi munkát végző emberre jellemző, amelyet még a düh miatt megfeszít.

Bernini „Aeneas apját, Anchisest kimenekíti az égő Trójából” című szobra azért érdemes elemzésre, mert az Aeneas vállán ülő apa fedetlen dereka, lába márványból kidolgozva hitelesen mutatja az idős bőr, bőr alatti kötőszövet rugalmatlan, ráncos, laza jellegét, ami különösen a fiú feszes combjához viszonyítva meggyőző.

Rodin szobrai közül kettőt említek. Budapesten, a Szépművészeti Múzeumban őrzik Férfi mellszobrát; kiemelem itt is a homlok és arc egyenetlenségét és távolba néző szemeit. A Calais-i polgárok halálba induló szoborcsoportjában az élet teljes súlyát viselő, az étellel leszámoló idős polgármester alakja – tartásával, arcával – megrendítő megjelenítése a nehéz múlt és a kikerülhetetlen halál találkozásának.

Az oslói szoborpark Gustav Vigeland szobrainak ad helyet. A sok szobor az emberi életet kíséri végig, kisgyerekkortól aggkorig, mindegyik valamilyen cselekvés közben mutatja be az embert. Így például: idős férfi ápol egy másikat. A fő csoport egyik szélén egy nagyon idős asszony egyik kezét ajkai elé helyezi: vagy rejtí ráncait, vagy meglepődik látva világunk mozgalmas sokszínűségét, szeme messze néz, talán már egy másik világ felé.

A festmények ismertetését az idősödő festők önarcképeivel kezdem. Különösen érdekes a gerontológus szemzőgéből is Rembrandt önarckép-sorozata, amelyen követhetjük az idősödés jeleinek kialakulását. A híres festők öregkori önarcképein érdemes kutatni az önmegfigyelő készséget, az önkritikát: a távolságot a valódi és a festett én között, a személybe sűrített élettapasztalatot. További kiemelkedő alkotások ebből a szempontból Tizian 70 és 82 éves korában készült önarcképei.

Caravaggio Szent Jeromos képén a festő fedetlen felső testű öreg, talán már agg személyként jeleníti meg a szentet. Az egész testkép egy jellegzetes sovány öreg ember testét mutatja be, kopasz, szakállas, sorvadtak karizmai, hasán, oldalán a vékony bőr többszörös ráncokba szedődik.

Magyar festőket is említenünk kell, így Rippl-Rónai képét szüleiéről, amelyen a szeretetteljes odafordulás is tetten érhető. Csontváry Öreg halász képén a macskakövesség cserződött homlok és a sötétlen körülövezett szemek mögött érződnek a hosszú évtizedek harcai az elemekkel.

Ismerünk az idősödés negatív személyes jelenségeinek képi ábrázolását is, így Cranach képpárját a szerelmet pénzért megvásárló öreg nőről és férfiről, Tintoretto képét a „Zsuzsanna és a vének” témában.

A zenei műalkotásokban is találunk idős személy jellemzésére használt motívumokat. Kodály Zoltán Weöres Sándor versére írt, Öregek című kórusműve az öregedést, az élettől való búcsúzást zeneileg is érzékelteti. Két operai példát említek: az apa fiát féltő áriája Puccini Traviatájában, és az idős ember nevetségessé váló szerelmi megnyilvánulásai Verdi Falstaff-jában.

Az időst bemutató irodalmi műveknek, irodalmi részleteknek se szeri, se száma, Ezekből is csak néhányat említek. Az irodalmi esztétikában nemcsak az idős ember külső leírását kell megfigyeljük, hanem az egész öregedési folyamat szóbeli megjelenítését is. Itt is hitelesek a saját öregedést leíró művek, ezek között is fontosak a költemények. Az öregedés tüneteinek jelentkezése az emberben – így a költőben is – a betegség megnyilvánulásaihoz hasonlít, ezért gyakran a régi mondást támasztja alá a versek tartalma (senectus ipsa morbus, Terentius): „Halálos nyavalyába estem... ez az ősbaj az öregség...” (Ilyés Gyula: Menedék), a küllem úgy változik, mint a ráknál, a vérbajnál. Másnál az öregkor kettős hozama fogalmazódik meg: a testi hanyatlás és a tapasztalat gazdagodása: „Egyre sötétebb alagút, de egyre fényesebbek a lámpák” (Rónay György: Öregkor).

Prózában az írók elég kegyetlenül írják le az öregedés tüneteit a testen, főleg az arcon. Az arc változásait részletezi Ilyés Gyula esszé-regényében (Kháron ladikján): „torzító műveletek... melyeket megkérdésünk nélkül arcborunkön az elmúlás végez...” „Miért öregszik vajon legkorábban épp az arc?” – kérdezi és rögtön válaszol: „A külvilággal való küzdelemben az kapja a legtöbb ütést és próbát. Nemcsak a széltől, a fagytól s a jégveréstől. A többi élőlény tekintetétől is, azaz lelki nyilatól; valamint az eseményektől, a kis és nagy történelem nyilaitól.” Nagy Endre hosszas esszéjében azt írja, hogy a „pöre emberi szépség ... örök legyőzetésre ítélt gladiátorként harcol könyörtelen ellenségével, az idővel”, azután részletezi a fiatal által rúttnak ítélt testi változásokat. Déry Tibor „Kedves, bópeer...!” című kisregényében szubjektív vonulatként írja le öregedését, nem a küllemre koncentrálnak, de olykor megjelennek a testi jelek, például lábikrájának „vízrajzi térképpé” alakulása. Balzac „Goriot apó”-ja a 19. század öreg polgárának képét jeleníti meg, az író külsejét is esztétikai szempontból elképzelhetővé teszi. Goriot 69 éves, „jól termett öregember”, „rendesen öltözködött”, „kétfelé fésült hajzatát... naponta rizsporozta” és „attól eltekintve, hogy szemhéja kifordult, megduzzadt, és lefittyedt, úgy, hogy elég gyakran kellett törülgetnie, az özvegy kelleme, jó külsejű embernek tartotta”.

A művészek időskori művei, az idősödés jelei művészetükben

A pszichológiai tesztek alapján az a tudományos vélemény, hogy a kreativitás csúcsa a pubertás és a 35. év közé esik, bár egyesek véleménye valamennyivel későbbre helyezi, konkrétan 35 és 40 év közé. Mindkettővel ellentétben sok híres alkotó, tudós vagy művész, idős korában alkotta meg legnagyobb művét, vagy azok közül többet. Két dolog azonban fontos ahhoz, hogy megvalósuljon az alkotás: meg kell legyen az ihlet, a motiváció és meg kell maradjon a képesség a létrehozáshoz. Rosenmayr osztrák gerontológus szerint az időskor a kései szabadság ideje, amit szellemi értékekkel lehet megtölteni és ez érvényes az átlagemberre is. Picasso azt tartotta, hogy „az öregség a felfedezések kora, nekünk kell rájönni, hogy mié”, tehát – szerinte – nem elég a megtartás, meg kell újulni a teremtéshez. Ismerünk időseket, akik nyugdíjazásuk után kezdtek művészi munkát végezni, például festeni.

Néhány kiragadott példa a híres későn alkotók közül, a folyamatosság mellett rájuk is érvényes Picasso megállapítása. Goethe a Wilhelm Meister vándorévei-t 72, a Faust II. részét 83 éves korában írta. Tolsztoj 61 és 71 éves kora közt írta a Feltámadás című regényét. Cervantes a Don Quijote második részét 68 éves korában vetette papírra, Szophoklész 89 éves korában az Oidiposz Kolonoszban című drámáját. Victor Hugo A nyomorultakat 60, a Kilencvenhárom című regényt 71 éves korában, de azt mondta még idősebb korában, hogy még sok minden van benne, amit meg kellene írni. Tizián 80 éves korában még jelentős festmények alkotója volt (pl. Pietà, Krisztus töviskoronázása). Frans

Hals több arcképe 80. éve körül keletkezett. Picasso 89 éves korában még szokásos stílusában festett (A matador és a nő). Az Operaházat tervező Ybl Miklós 74 éves koráig irányította az építkezést.

Zeneszerzőknél különösen jellemző az időskori aktivitás, főműveik egy része ekkor keletkezik. Händel oratóriumait 56 és 67 éves kora közt írta. Bach 62 évesen a „Musikalisches Opfer”-t, 64 évesen a „Kunst der Fuge”-t. Haydn 65 éves, amikor a Teremtést komponálja, Verdi 70 éves korában az Otellót, 75 évesen a Falstaffot. Schütz 80 éves kora körül három passiót ír. A zene elvisz a transzcendentális közelébe, először azt, akiben megszületik és papírra veti, érthető, hogy az idős alkotó otthon van ebben a közegben.

Vizsgálendő kérdés, hogy a stílus, a kivitelezés változik-e az évtizedek során és ha igen, miben. Tizian időskori vonalvezetésében találtak változást a fiatalkori műveivel összehasonlítva: nyújtottabb vonalakat használt. Frans Hals több képet készített a haarlemli aggok menhelyének vezetőiről, az utolsó közös képen (84 éves, amikor készíti) egyértelműen látszik a korból fakadó ecsetkezelési hiányosság, nem tiszták a vonalak. Az idős zeneszerzők műveire azt tartják jellemzőnek, hogy kifejeznek valamit az univerzalitásból, a művek egyszerűek, lényegükre egyszerűsödtek, tömörek, „tiszták” (luciditás). Liszt „zarándokéveiben” öregkori műveiben is tisztább zenei hangzást észlelünk, ahogy elemzők mondják: megszabadul a csillogástól, a külsődleges motívumoktól. Ide sorolják többek között a következőket: „Sunt lacrimae rerum” (61 éves), A „Villa d’Este szökőkútjai” (66 éves).

Az előadóművészek stílusa változik az évtizedek folyamán, a kivitelezés egyszerűsödése, olykor szinte absztraktabbá válása figyelhető meg, ilyen tapasztaltunk Fischer Annie zongorajátékában. Rubinstein egy vele készített interjúban elmondta, hogy időskorában hogyan készült egy nehezebb darab bemutatására. Módoúsában ráismerünk a német Baltes házaspár által kidolgozott, idősek számára javasolt felkészülési módszer gyakorlati alkalmazására (SOC: szelekcio, optimalizáció, kompenzáció). A kiváló művész elmondta, hogy amikor egy darab előadására készül, más darabokkal nem vagy alig foglalkozik (szelekcio), az adott darabot gyakrabban gyakorolja, mint ifjú korában, életmódját logikusan, de kellemesen változtatja (optimalizáció), és bizonyos taktikát dolgoz ki: a gyors rész előtt lassít és így a következő rész szubjektíve gyorsabbnak tűnik (kompenzáció, ez az ún. „impression management”). A karmesterekkel folytatva a sort Pierre Boulez-t kell említeni, aki Abbadoval szemben gyakran mozgását spórolva csak kézfejből dirigál.

Az esztétika, a művészetek öregedést gátló hatása

Az idő előrehaladtával az ember egyre inkább meditatív lesz, egyre többet gondolkodik, főleg az élet értelméről, ez alapszemélyiségétől függetlenül bekövetkezik. Ezért mondja egy tudós (H. R. Moody), hogy az öregkor természetes kolostor. Ebben az állapotban az esztétikai hatások vagy erőteljesebben hatnak érzékeikre, vagy ellenkezőleg, tompulnak, ez részben lelki típusától (I. Jung), másrészt az őt – akár élete folyamán, akár aktuálisan – ért testi, lelki hatásoktól függ.

Korunk vezető paradigmája az aktív időskori életvitel javaslata (EVSz: 2002, ENSZ, UNESCO), amely tudományosan alátámasztott vezérelv és amely elvezethet a sikeres öregedés (P. Baltes) állapotához. Az aktivitás fogalma itt mind a testi, mind a szellemi tevékenységet magába foglalja, sőt a közösségit is. Az *aktív időskori életvitel* elősegíti az öregedési folyamatok lassítását, ezáltal a jobb testi-lelki állapot fenntartását és a várható élettartamot is meghosszabbítja. A szellemi területhez a művészetek nagyban

hozzájárulhatnak, itt többségében nem a teremtő művészi ténykedésre gondolok, bár annak kiemelkedő szerepe lehet adott személyeknél (festészet), hanem az esztétikai élvezet megszólító, érdeklődést fenntartó, megújító, fenntartó hatására. A vizuális esztétika területén a környezet hatása kiemelten fontos. Bár a megszokott belső környezet elengedhetetlen életviteli tényező, a kopott, elhanyagolt, és kiváltképp a leromlott bútorokkal teli otthon képe lehangoló, elősegíti a depresszió kialakulását. Lényeges lenne a lakásban is, hogy bizonyos látványváltásokat eszközöljünk, akár virág, egy új bútor, szép küllemű ajándéktárgyak betölthetik ezt a szerepet. Mindennek különös jelentősége van azoknál, akik idősek otthonában élnek. Itt az összes helyiség küllemének, ahol az idős közlekedik, vonzó, kellemes jellege kell legyen.

A vizuális művészetek tudatos felhasználása a szellemi aktivitás fokozása érdekében a múzeumok által valósulhat meg. A múzeumgerontagógia a közelmúltban kifejlődő szakterület, amely nemcsak a festmények, szobrok passzív szemlélése által járul hozzá a célhoz, hanem interaktív módszerekkel még fokozhatja a hatást. A szellemi hanyatlás gátlását meghaladóan a demencia korai stádiumában a mindennapi élet funkcionális javításához is hozzájárulhat. A festmények gyönyörködtető, érzelmi hatásának előnye is tapasztalható: a megjelenített történet az idős ember gondolatát, a pillanat megélését elviszi a maga világába és így időtlenné, idő felettivé teszi a nézőt, adott esetben eltávolítja az öregség, a kóros tünetek okozta szenvedéstől.

A szenior akadémiák előadásainak programjaiban is gyakran szerepel képzőművészeti téma, például a reneszánszról. Egy sok példával illusztrált előadás a hasonló művek keresésének megindítója lehet.

A zenei hatás értékelésénél és alkalmazásánál figyelembe kell venni, amit az ízlésről szóló fejezetben említettem: egyéni különbségek vannak a kedvelés és ezáltal a pozitív befolyásolás vonatkozásában. Wikström már említett vizsgálatában a tánc és zene jelentős vonzását és hatását is tapasztalta, egyrészt javította a személyek közötti interakciókat, másrészt elősegítette – a többi művészi behatással együtt – az időtlenség érzését és kiszabadított a helyhez kötöttség érzéséből. Egy hazai felmérést is említek, amely idősek otthonában készült (Vértes L.) és ezért úgy vélem, hogy nem csupán a kedvenc műfajra utalnak, hanem a zenei effektus alkalmazására is. A szerző a következő sorrendet találta az átlagot meghaladó iskolázottságú idős egyéneknél: romantikus, bécsi klasszikus, barokk, népzene; a zeneszerzők köre igen vegyes volt, Bachtól Verdiig terjedt. Vértes is említi a zene sajátos hatását, mint írja: „segít felülemelkedni az öregedéssel járó nehézségeken”. A táncterápiának különös, több szinten megnyilvánuló hatását kell kiemelni ebben a tárgykörben: zene, mozgás, ritmus, egyensúlyérzék és interperszonális kapcsolat előnyös hatásait egyesíti.

(Zárógondolat) Az esztétikai élvezet a mindennapi jelenségekben és különösen a művészetekben az ember életének minőségét nagymértékben meghatározó tényező, ez az egyik képesség, amely emberré tesz minket. Az idősödés folyamatában megéljük az esztétikum változásait magunkban és körülöttünk, de megérezzük e folyamat mögött is az örök értékeket, ami ekkor válik egyértelművé.

Devecseri Gábor, a kiváló költő-író súlyos betegségben, pár héttel halála előtt róttá papírra:

„...ha a szépre nézve, hozzátenni
semmit sem áhítsz, csak belemerülni
mint lelked otthonába:
már nem éltél hiába.”

IRODALOM, FORRÁSOK

- ANDERSON, Frances E., 1976, *The arts and the elderly: an assessment of interest and attitudes*. Studies in Art Education, 18(1), 61–71.
- BALTES, P. B., BALTES, M. M., 1990, Psychological perspectives on successful aging: The model of selective optimization with compensation. In: BALTES, P. B., BALTES, M. M. (szerk.), *Successful Aging: Perspectives from the Behavioral Sciences*. Cambridge University Press, New York, 1–34.
- BAUMGARTEN, Alexander Gottlieb, 1999 (1701), *Estztika*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- BEAUVOIRE, Simone de, 1972, *Az öregség*. Európa Könyvkiadó, Budapest
- BELTING, Hans, 2018, *Faces. Az arc története*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- BUDAI Aurél, 2004, *Környezetesztétika, elmélet és gyakorlat*. Építészügyi Tájékoztatói Központ, Budapest
- CHITTISTER, Joan, 2011, *Az évek ajándéka. Méltósággal megöregedni*. Ursus Libri, Budapest
- DISSANAYEKE, Ellen, 1995, *Homo aestheticus. Where art comes from and why?* University Washington Press, Washington
- FEATHERSTONE, M., HEPWORTH, M., 1997, Az öregedés maszkja és a posztmodern életút. (ford. Erdei Pálma) In: uók, TURNER, B. S.: *A test. Társadalmi fejlődés, kulturális teória*. Jászöveg Műhely Kiadó, Budapest
- FUKÁSZ György, 1980, *A munka esztétikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- HELLER Ágnes, 1998, *A szép fogalma*. Osiris Kiadó Kft., Budapest
- HERPAINÉ LAKÓ Judit, 2010, Gerontológiai adalékok a gerontológiai és múzeumgerontológiai tevékenység segítéséhez. In: KURTA Mihály, PATÓ Mária (szerk.): *Múzeumandragógia*. Az I. Országos Múzeumandragógiai Konferencia válogatott anyaga. Hermann Ottó Múzeum, Miskolc
- ILLYÉS Gyula, 1968, *Kháron ladikján*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest
- NAGY Endre, 2000, *Öregek kalauza*. Noran kiadó. Budapest
- NAGY Zoltán, 2019, *A csodálatos agy*. Semmelweis Kiadó, Budapest
- O'NEIL, Alison, 2009, *Geriatric aesthetics*. Aging well 2(3), 10
- REMENYIK Éva, HERÉDI Emese, 2011, Az öregedő bőr és betegségei. In: BOGA Bálint, SAMU Antal: *Klinikum és farmakoterápia időskorban*. Vox Medica Kiadó, Budapest, 429–444.
- RÉVÉSZ Géza, 1953, *Introduction to the Psychology of Music*. AbeBooks
- SMALL, B. W., 2000, *Esthetic and functional reconstruction of geriatric patient*. Gen. Dent., 48(5), 506–508.
- SZERDAHELYI ISTVÁN, 1974, *A mindennapi élet esztétikája*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest
- VÉRTES László, 2010, *A gerorehabilitációban alkalmazott zeneterápia*. Rehabilitáció. 20(2), 90–95.
- WEÖRES Sándor, 2015 (1945), *A teljesség felé*. Helikon, Budapest
- WIKSTRÖM, Britt-Maj, 2004, *Older adults and the arts: The importance of aesthetic forms of expression of later life*. J. Geront. Nurs. 30(9), 30–36.

Most mi lesz?

Kortárs magyar építészet 2010–2020

(*Felhívás*) 2015-ben kezdte meg működését a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet. A munkatársak ezt a fél évtizedet részben a tudományos keretek kijelölésével, részben pedig azok kitöltésével töltötték, a korszakot – amennyiben nem túlzás azt annak nevezni – egyfajta diszciplináris építkezés határozta meg. Míg öt év egy hasonló, de száz éve működő intézmény esetében, pláne a tudomány- és művészettörténet időléptékében már-már értelmezhetetlenül szűk időintervallum, egy újonnan alakult intézmény esetében viszont megfelelő alkalom arra, hogy reflektáljon egyfelől saját működésére, másfelől pedig értékelje azokat a folyamatokat, amelyek ez idő alatt zajlottak akár a művészet, akár a tudomány területén. A 2020-ban *Most mi lesz? – Művészetelméleti pillanatfelvételek 2020 végén* címmel megrendezésre került kétnapos konferencia célja az volt, hogy részben az MMA MMKI működését tengelybe helyezve, részben pedig attól eltávolodva végezze el azt a – Páfalusi Zsolttal szólva – „problématörténeti rekonstrukciót”, amely segíthet választ találni arra a kérdésre, hogy mi is történt az elmúlt (fél) évtizedben a magyarországi művészet(tudomány) területén.

Heidegger szerint „a tudományok tulajdonképpeni »mozgása« saját alapfogalmaik többé-kevésbé radikális és tudatos revíziója. Egy tudomány színvonalát az határozza meg, hogy mennyire képes saját alapfogalmait válságba hozni”. A konferencia ezért – a harmadik tematikus szálát is megjelölve – arra is kísérletet tett, hogy egyfajta élveboncolást végezve rákérdezzen a tudományos és művészeti intézményrendszer mint olyan mindenkori szerepére, jelenkori struktúrájára, továbbá – a posztdiszciplináris kutatásokban rejlő lehetőségeket felvázolva – arra, hol is rejtezhet még a művészet elmélete, milyen lehet még annak módszertana.

(*Absztrakt*) Értekezésem erős állítása, hogy az elmúlt évtized építészeti termelését leginkább meghatározó esemény a 2010-es kormányváltás volt. Szimbolikus és gazdasági értelemben is kiemelt pozícióba került az építés és ezzel együtt az építészet is, amely egyszerre alakította át szinte a teljes vertikumot. Annak érdekében, hogy kiaknázható legyen az építésben rejlő gazdasági potenciál, átalakult a műemlékvédelem, egyszerűsödtek a hatósági eljárások, a szimbolikus építészeti gesztusok rendszere pedig új erőterembe helyezte a rekonstrukciókat. Mindez természetesen nem hagyta érintetlenül az építészeti kritikát, illetve új kihívásokat teremtett az oktatásban. Az építészetkritika politikai nézetek eszközévé vált, az oktatáson belül pedig érni látszik a racionalista-utílistarista tervezésmetodikák korrekciója egy olyan irányba, amely a történeti építészet példáiból kiindulva a térosztás szempontjából is reziliensebb házakat eredményez. A rendeltetések szempontjából az elmúlt évtizedeket előbb a templomok és a borászatok, majd a stadionok és a fürdők határozták meg, miközben sajnos elmaradt az a kritikai reflexió, amely a csendben zajló iskolaépítési hullámmal is feldolgozhatta volna. Meggyőződésem, hogy az elmúlt öt (tíz) év építésze ugyanakkor korábban nem látott minőséget és mennyiséget hozott, és kényszerűségből kell megállapítani, hogy ez a minőség némiképp nivellált: hiányzanak belőle a meglepetések, az igazán korszakos házak. Kettő azért adódik: az

itt tárgyalt korszak szimbolikus hataraként tekinthető a négyes metró és a MOME új kampusza. A kortárs magyar építészet előtt álló kihívás és lehetőség ugyanarról a töről fakad: Makovecz Imre és Janáky István halálával eltűntek azok az egyéniségek, akik felfestették a pályát, miközben sejlének, de még nem látszanak azok a szereplők, akik konceptuális értelemben is megadhatnák az új kereteket.¹

(*A kormányváltás*) Amennyiben komolyan vesszük e konferencia célját és elvégezzük azt a problématorténeti rekonstrukciót, amely segíthet választ találni arra a kérdésre, hogy mi is történt az elmúlt (fél) évtizedben a magyarországi építészetben², vagyis megpróbáljuk számba venni, melyek voltak azok a komplex kulturális, adminisztratív, oktatási és szakmaszociológiai tényezők, amelyek formálták és meghatározták a közelmúlt építészeti eseményeit, akkor legfontosabbként a 2010-es kormányváltást kell említenünk.

A 2010-es kormányváltás nem pusztán a politikai gondolkodásban és a gazdasági eszközökben jelentett változást, amely az élet legtöbb területén, így az építészetben is nyomott hagyott, hanem az építészet eleve e változások középpontjában állt, több esetben pedig katalizátoraként működött. Jól elkülönülő mintázatokat ad ugyanis, ahogy a mindenkori hazai jobb- és baloldali viszonyul az építéshez, aminek eredménye éppily szembeszökő volt már a 1998-tól 2002-ig tartó időszakban, mint ahogy nyilvánvaló lett 2010 után is. Az első korszakot kétségtelenül a nemzeti színház építéstörténete határozta meg, ami egyben esztétikai bélyeget is sütött az akkori kormányzópártra, mintegy epitheton ornansá téve a „giccses”, a „vidéki” és az „operettszerű” dehonesztáló fordulatait. Miközben ennek igazolására tényleg könnyen lehetett idézni a Nemzeti Színházat, a bírálatok szinte rendre elsiklottak afelett, hogy a korszak egyéb beruházásai: a MÜPA, a Millenáris Park, az Aréna, vagy a Terror háza úgyszintén a kormányzathoz kötődő építkezések voltak. Különösen ekkor, a felhevített építési kedv színpala előtt vált nyilvánvalóvá az is, hogy a baloldali alakulatok kevéssé értik, vagy merik érteni az építés szimbolikáját, annak kommunikatív, közösség-szervező erejét; tartózkodnak attól a metaforikus és nagyon is valós konfliktustól, amellyel egy ház építése jár. Egy bon mot szerint Budapesten a rendszerváltásnak sokáig egyetlen nyoma a Combino volt, jellemző továbbá, hogy az utolsó kollektív budapesti erőfeszítés, egyben a kortárs építészetünk máig meghatározó – tárgyunk szempontjából pedig korszakhatárnak is tekinthető – darabja, a metró éppígy a föld alá került. A baloldali kormányzatok elutasították a szimbolikus építési akciókat: lemondták az expót, opponálták az olimpiát, s két szimbolikusnak szánt beruházásuk is – amelyek egyébként a mai napig az építészeti eszközökkel kontúrozott demokrácia-élményünkhöz szolgálhatott volna adalékkal – kudarcosnak bizonyult. A Kormányzati Negyed ügye éppígy bedőlt, mint ahogy a Budapesti Városháza bővítése is csak terven maradt. Létében máig kérdéses a Kas Oosterhuis által tervezett Bálna, amely bonvivánt műromkocsmaként tökéletesen működik a korzó és a park felé, felül viszont kong az ürességtől.

Kézenfekvő lenne a budapesti urbanisztikai gondolkodásrend változásait is a kormányváltással magyarázni, ez azonban csak intézményesített egy olyan fordulatot, amely kissé korábban indul el Bojár Iván András és Z. Halmágyi Judit 2006-os megjelenésével. Ez a változás egy modelcserével írható le, amelynek során a városvíziók kommunikálhatósága felváltani látszott az absztrakt üzemeltetési szempontokat. Sok oka volt annak, hogy ez a fordulat végül nem következett be: a hazai közvélemény magasház-elleneségén túl a hitelválság sem kedvezett a nagyívű, ikonikus fejlesztéseknek, a Jan Gehl³

által körvonalazott élhető város koncepciójának – párosulva a helyi jellegzetességek hangsúlyozásával –, ráadásul bebizonyította, hogy horribilis beruházások nélkül is kelendőképpen vonzó turisztikai központtá válhat Budapest.

A korábbi „Budapest-modell”⁴, az alkukra, racionalitás és a józan beruházások támogatásának gyűjtőfogalmává vált. Miközben a városvezetés elutasította a szimbolikus városátalakítási akciókat – felhőkarcolók tilalma, Madách-sétány feladása –, Schneller István főépítész egy átfogó zöldfelületi programmal támogatta a „jó helyek” rendszerét, és ezt egy olyan, jellemzően modernista urbanisztikai paradigmák szerint képzett várostervező-garnitúra segítségével tette, amelyik – szakmai műveltségének fundamentumaként – a közművek és közterek rendbetételét tartotta a városfejlesztés kulcsának. A baloldali kormányzatok szakértelemmel párosított politikai önképébe tehát szervesen illeszkedtek az infrastruktúra-építések: Megyeri híd, autópályák, a Metró és a Combino – és éppily okszerűen nem tudtak mit kezdeni az építészet szimbolikus-kommunikatív erejével. Ennek oka a baloldal saját politikatörténeti örökségében keresendő, amelyben szükségképp korrumpálódtak a víziók, az ikonok, a szlogenek és a jelképek.

Összefoglalva: azok kormányzatok, amelyek fontosnak tartják a szimbolikus kommunikációt, értékmegfogalmazást, azok szükségképp és könnyedén találják meg az építést, amelyek azonban lemondanak az ikonokról és akár a terhes történelmi múlt okán – akár egyéb szempontok által vezérelve elutasítják a kommunikatív szimbólumokat –, az építést is infrastruktúráként fogják kezelni⁵.

(Gazdaság és műemlékvédelem) Nemcsak szimbolikus értelemben helyeződött hát a 2010-es kormányváltással magasabb polcra az építés – és ezzel szükségképp az építészet is –, hanem olyan gazdaságpolitikai húzóeszközzé is vált egyben, amelynek úgyszintén messze ható következményei lettek úgy a szerzői jogok, mint a műemlékvédelem, úgy a rekonstrukciók, mint az építészetkritika területén is. Az államigazgatás ugyanis a forrás-lehívásokra optimalizálható alkatrészekként kezdett tekinteni a kultúra bizonyos, majd – és ez napjainkra érett be – általában a kreatívipari szektor legtöbb területére.

Ebben a rendszerben a műemlékek sem maradhattak érintetlenül. Hosszabban idézve egy már megjelent tanulmányomat⁶, szerte Európában a felzárkóztatási pénzek komoly hányadát fordítják a jellemzően jó karban lévő kisvárosok csinosítására és műemléki vonzerejének növelésére. Személyes kedvencem a Prvić Luka-i Faust Vrančić-emlékmúzeum, ez a lehetetlen izé egy kies adriai szigeten. A magyar állam tulajdonában lévő irdatlan mennyiségű romos vagy felújításra szoruló kastély is remek alapötletet jelentett a pályázati pénzek megszerzéséhez, ami egyszerre játszott szerepet a gazdaság stabilizálásában és a hazai bázisú tőke felhalmozásában, mint ahogy az épületrestaurátor szakma újjáélesztésében és a valóban romos épületállomány revitalizálásában, ekként a környezetkultúra fejlesztésében. Szükségképp szerveződtek meg az örökségvédelmen belül is azok a beruházói osztályok, amelyek a lehető legnagyobb hatékonysággal igyekeztek átnyomni az egyes felújítási terveket.

A közelmúlt építésügyi történései ráadásul beleillenek abba a kormányzati lépéssorba, amely a forint leértékelésével és a belvárosi közterek plázásításával felnőttjátzóteret csináltak Budapestből, amely ezzel az egyik legfontosabb kulturális portékánk lett. A fokozódó turistaáradatot az áfacsökkentéssel és a CSOK-kal felpörgetett lakásépítési boom szívta fel, ez viszont tovább fűtötte az idegenforgalmat: az európai viszonylatban még így is olcsó szállások újabb látogatókat vonzottak. Akik nem a modern, hanem a történelmi Budapestért, illetve nem a kultúráért, hanem a kocsimákért látogattak ide. Ha mondjuk

az uniós támogatások és általában a pénzügyi környezetet érintő döntések keveredése adta a benzint, akkor az építőipar lett a motor, csakhogy a járgányon, amit hajtott, behúzva maradt a kézfék: az építési engedélyezési eljárások rendszere. Műemlékestül és régészesztül, szalamandrától és szakhatóságostul. Amikor a kecskeméti Mercedes-gyár ürügyén egyetlen tollvonással megszűnt az intézményes örökségvédelem, az szervesen illeszkedett abba az egy ideje már gyűrt elképzelésbe, amely en bloc akarta gördülékenyebbé tenni az építkezések adminisztrációját. Tűnhet ez a családi ezüst elherdálásának, a közterek kiárusításának, örökségünk elkótyavetyelésének, de nem szabad elfeledni, hogy – jöjjenek akár a holland adófizetőktől, akár a magánszállásokat üzemeltetők közterheiből – az ekként befolyt forintok tették lehetővé azt, hogy ez szöveg megszülethetett.

Az egyes városok turisztikai vonzerejében mindig is kiemelt szerepet játszott az egyedi hangulat és a jókarban tartott történelmi épületállomány. Magyarországon bizonyos európai, elsősorban berlini és drezdai példákat követve szervesült ehhez az elképzelés, hogy a történelmi térszövet elsímítható gyűrődésének tekintsék a szocialista modernizmus épületelemkeit, befoltozható fesslésnek a háború pusztításait, máig érvényes vezérelvnek a száz évvel ezelőtti urbanisztikai ideákat. Az örökségvédelemmel kapcsolatos kihívásokat – az intézményi struktúra széthullása mellett – csak fokozzák az újjáépítésekkel kapcsolatos ellentmondások. Egy megjelenés előtt álló cikket idézve: jelen sorok írásakor még nem lehet tudni, hogy a megépült rekonstrukciók (Kossuth tér, Budai Vár) elhozzák-e *en masse* a hazai kortárs építészet poszthistorikus fordulatát. Mondjuk, talán nem, de ha mégis, az komoly fejlődést okozna nemcsak az építés, de a megfelelő fogalmi keretek hiányában bizonytalan építészetkritika és örökségvédelem számára is. Először is, nincs jelenleg olyan szakember az országban, aki efféle házakat sérőből tudna tervezni, de olyan se nagyon, aki ezeket értékelhetné. Az építészetoktatás nem az arányokra, a történelmi tagozatok logikájára koncentráló beaux arts-os alapokon szerveződik még a művészeti képzésekben sem, ennek okán a teória és a praxis is híján van azoknak az eszközöknek, amelyekkel közelíteni tudna ehhez a formakincshez. De erről még lesz szó.

Másfelől: az örökségvédelemmel foglalkozó művészettörténészek éppily tanácstalanul szemlélik, hogy adott esetben egy kompozíciós elképzelés, egy már vagy még nem létező, de ideaként azért zárt urbanisztikai egység válik rekonstrukció tárgyává, mint ahogy ezt történt a Kossuth téren, történik a Várban, és voltaképp történhetett volna a Madách-sétány esetében is. A helyzetet csak bonyolítja, hogy túlzottan közel még a posztmodern átszövő értékrelativitás és kétértelműség: a gyakorlat, amely „gondolatként”, „koncepcióként” adta el a viszonylagosságot (Nemzeti Színház) és a trehánytságot (Lehel téri piac). Akármerre fordul is a jövőbeli rekonstrukciók gyakorlata, termékeny tanulságként lehet rögzíteni, hogy az általuk keltett hatás – csakhogy eldurantsak egy fájdalmas közhelyet – elválaszthatatlan az építéstől, hisz olyan formákat, részleteket fog hadra, amelyek kialakulása is abból, vagyis az építés logikájából eredt. Ez az építés jól sikerült a Várban (Stöckl-lépcső), kevésbé jól a Kossuth téren (Országgyűlési Hivatal Irodaháza)⁷, és nyitott kérdés még a nagyobb nyilvánosságot sem kapott újjáépítési tervek esetén (Honvéd Főparancsnokság, Külügyminisztérium). Mindennek talán legsúlyosabb következményeként azonban eltűnik majd a modern által vont cezúra, a vizuális kapaszkodó, amely képes volt tájékoztatni új és régi közötti különbségről. Mihelyst megszűnik a szemmel észrevehető különbség műemlék és mű emlék között, a kreativitás és a talentum közötti különbség is értelmét veszíti. Csak a dogmák maradnak, amelyek szükségképp vonzzák a középzsért, de legalább is a középszerű megoldásokat.

Miközben az építészeti közélet tehát felettebb zavarban van az átalakítások kapcsán – amennyiben elfogadjuk Cságyoly Ferenc egyre értékesebbnek tűnő, Hajnóczy Gábortól vett megállapítását, hogy a műemléki újjáépítések esetében a hihetőség éppoly fontos szempont, mint a hitelesség⁸ –, történelmi léptékét tekintve nem tűnik indokolatlannak a tervekkel bőséggel dokumentált Népszínház újjáépítése. A Ferdinand Fellner és Hermann Helmer tervei szerint épült teátrum 1875-ben nyitotta meg kapuit: építésekor – kis túlzással – még Nagykörút sem volt. 1965-ös felrobbantása – egy történelmi városmagon belül levevényelt pusztítás szimbolikus és kéjelgő infernaliája – maga a gyalázat. Olyan építészeti, várostervezési és mérnöki rémtett, amely viszont kikopni látszik a kollektív emlékezetből. A ház újjáépítése egyrészt kreatívan foghatná hadra azt az épület-szobrászati tudást, amely szerencsésen szerveződött újjá a Steindl Imre- és Nemzeti Várprogram ürügyén, de éppígy feledtethetné azt az építészeti közbotrányt, amelyet az új nemzeti beruházása jelentett az Észak-Pesti rakparton. Urbanisztikai jótéteménye úgyszintén vitathatatlan: nemcsak a Blaha Lujza teret rendezné, evvel pedig segítené egy új pesti városközpont kialakulását, hanem némi forgalomcsillapítással a bulinegyed kulturális újrapozicionálását, a Teréz- és Józsefváros kapcsolódását is segítené.

(Kritika) Az újrekonstrukciók elemi szinten érintik az építészeti kritika műfaját, művelhetőségét, amelyet nem csak a kortárs építészetben belül sejthető poszthistorikus fordulat irányából értek kihívások. Annak okán, hogy az építés egyszerre lett gazdasági és szimbolikus eszköz, a végeredményét sem valós értékei, hanem a kormánnyal kapcsolatos alapvélekedések mentén kezdték bírálni. Az építészet(kritika) politikai polarizációja során a műfaj a politikai ellen- és rokonszenvek instrumentumává vált, amelynek során például a Liget legrokonszenvesebb beruházásairól szóló vita – hasonlóképp a Puskás Ferenc Aréna fogadtatástörténetéhez – az építészeti írás ideológémájába csomagolt politikai állásfoglalássá vált, és ez alól az olyan közművek sem bizonyultak kivételnek, mint amilyen a Galvani-híd nyertes javaslata volt⁹. Az építészeti termelés operacionalizációja, teleologicitása és reinstitucionalizációja – egyetlen szóban: instrumentalizációja – pedig szükségképp korlátozta műfaji autonómiáját, ami beszűkítette a kritika mozgásterét is, megbízókritikává változtatva az építészeti¹⁰. Mindez természetesen érinti az építészet és a hatalom kapcsolatát is, amelyről kissé részletesebben a későbbiekben még lesz szó.

(Adminisztráció) Annak érdekében, hogy kellő gördülékenységgel lehessen hadra fogni az építésben rejlő potenciált, mindenképpen hozzá kellett nyúlni az építésügyi eljárások rendszeréhez. A kiemelt beruházások rendszere azokat a városképileg meghatározó nagyépítkezéseket támogatta, amelyek elvérezhettek volna a helyi politika csatamezején, az építési engedélyeztetések egyszerűsítése – megismételve egy korábbi gondolatot: műemlékestül és régészestül, szalamandrástul és szakhatóságostul – leginkább a családirház-építészetben enyhítette az ügyintézési kötelmeket, miközben azonban a gyepőlőt is a lovak közé dobta. Egyfelől, valóban tarthatatlan állapot volt, hogy kötetlen dokumentációt kellett készíteni akár egyetlen ablak homlokzatba vágásához, azzal azonban, hogy háromszáz négyzetméteres házak épülhetnek fel előzetes engedélyek nélkül, pusztán a bejelentési kötelezettséget követve, megszűntek bizonyos kontrollok is. Egyrészt olyan törvényközi állapot jött létre, amelyben nincs hivatalos pecsét a dokumentációkon, bizonyítandó azt, hogy az adott dolog megfelel az előírásoknak, hogy bontásokra, korrekciókra nem utóbb kerül sor. Ez a törvénykezési vadnyugat kiszolgáltatta az építetetőt a szomszédnak és viszont: egyikük abban nem lehetett biztos, hogy nem

fogják-e elépíteni a kilátását, a másikuk pedig abban, nem kényszerül-e bontásra azért, mert a hatóság utóbb máshogy értelmezi az építési helyet. Avval ugyanis, hogy a hatóság kivonult a törvények és rendeletek előzetes értelmezéséből, bizonytalanná tette a tilos és a lehetséges közötti határokat. A jogalkotó szándékával ellentétben az új rendszer eleinte ráadásul megnövekedett terheket rótt úgy az építészekre, mint a megrendelőkre. Hiába lehetett ugyanis megúszni az engedélyezési eljárásokkal járó macerát, avval, hogy eleinte részletesebb – már-már kiviteli terveket kértek feltölteni az úgynevezett ÉTDR-be (a dallamos nevű Építésügyi hatósági engedélyezési eljárásokat Támogató elektronikus Dokumentációs Rendszer), az építés első lépése vált drágábbá. Egy szakmai bon mot szerint ugyanis kivitelezési tervre még, asztalosra pedig már nincs pénze a legtöbb építetőnek. Másfelől pedig: a legjobb szándékokkal együtt most úgy tűnik, hogy településképi kontroll nélkül maradt a családi házak műfaja, elbizonytalanítva egyben azokat a fiatalokat is, akik a zsánere az önkifejezés és a kísérletezés terepeként is tekinthettek. Az érem másik oldalán viszont elvithatatlán vonzerővel körvonalazódik az önkifejezési szabadság, amelytől persze elválaszthatatlan tervező és kliens harmonikus együttműködése. Az engedélyezési eljárások egyszerűsödésével ugyanis megszűnt az a helyzet, hogy akár egy zsűri, akár egy előadó ízlésítéleti alapokon tagadjon meg engedélyt egy olyan darabtól, amelynek minden részlete tükröz megbízói szándékot is.

A felmerült településképi aggályokat a Település Arculati Kézikönyvek kívánják kezelni úgy, hogy a helyi építészeti értékeket csokorba gyűjtve kezdtek ajánlásokat megfogalmazni a helységben illendő építészetről. Ugyancsak ezt segítik az időről időre felbukkanó típustervpályázatok, ajánlások, ám ezek nem emelkedtek az egyes településeken rendelté. Ehelyütt elengedhetetlen egy pillantást vetni a településarculati kézikönyvek komplex – ámbátor dokumentálatlan fogadtatástörténetére. Egyfelől hasznosak, mert ezek hiányában fel sem tűnnének azok a szépségek, identifikáló tényezők, amelyek meghatároznak egy kisvárost, amelyek – valamiféle bédekkerként dokumentálják az adott vidék felettes építészeti enjét. A TAK-ok ráadásul kézzelfogható helyszíni példákon keresztül teremtenek kapcsolatot bizonyos múltbéli megoldások és a kortárs építészeti között anélkül, hogy historizmusokba bonyolódni. Ajánlásaik elveket rögzítenek, és ennek gravitativ erejét remekül lehet illusztrálni például a Balaton-felvidék építészetét bemutató könyvvel¹¹, amely közvetlen inspiráció volt ahhoz, hogy elkészüljön a székelyföldi építészeti kalauz is. Utóbbi már elemi erővel mutatott fel egy új, ököregionalista építészetet Csíkbán és Gyergyóban. Az arculati kézikönyvek ambivalenciája azonban épp abban áll, hogy a rendkívüli teljesítményeket hívja segítségül annak érdekében, hogy kiküszöbölje az átlagon és az alatt bekövetkező, akár kalkulálható építészeti torzulásokat. Ezért szükségképp nivellálja a különlegest és az egyedit, a rendhagyót és – megengedem, nagy szó – zseniálist.

(Minőség) Az institutionális keretek áttekintése után vessünk egy pillantást a minőségre is!

A korábban már említett újrekonstrukciós hullámhoz tükörszimmetrikus ikeralakzatként illeszkedik az a bizalmatlanság, amely a szocialista modernizmus példáit fogadja és amely előszeretettel cserél le akár kulcsfontosságú darabokat – Virág Csaba vári villamos teherelosztójára gondolva – historikus műemlékekre. Kulcsfontosságú lenne választ találni arra, ez a jelenség vajon a szocialista modernizmus recepcionális válsága-e, vagy ha nem is feltétlenül, kritika-e arra a modernista tervezésgyakorlatra, amely tetszik vagy sem, a hasznosságra és a racionalitásra való hivatkozással olyannyira kicsontozta a tereket és a szerkezeteket, hogy azzal felszámolta az építészet rezilienciáját

is. Magyarán: a hatvanas és nyolcvanas évek között épített házaknak esélyük sincs arra, hogy komoly tér- és szintvesztés nélkül megfeleljenek a klímaváltozás és a technológiai zöldépítészet teremtette kihívásoknak, miközben ezek a – Jan Vansinával¹² és Jan Assmannal¹³ szólva – a kultúra „sodródó szakadékába”¹⁴ hulló házak azért változtatlanul a magyarországi idea- és építészeti topográfia történet létező darabjai lennének. Strukturális kihívás tehát, hogy miközben a kormányzathoz kötődő beruházások java része stílusfüggetlennek tekinthetők – és ez igaz az organikus építészet későbbiekben kifejtett látszólagos proliferációja ellenére is –, ugyanezen kormányzat elutasítani lát-szik a kortárs építészetet, amikor történeti helyszíneken kerül(ne) sor saját önképviselésére. Kritikus kérdés, hogy emögött (i) általános (köz)ízlés, (ii) tudatos reprezentáció, vagy olyas-fajta (iii) kritika áll, amely eleve alkalmatlannak ítéli a közelmúlt építészetét – legyen az akármilyen is – erre a szerepre.

Kezdjük az elsővel. A közízlést alakítani csakis tudatos közoktatással, vizuális környezeti neveléssel lehetséges. Távolról sem ideális itt a helyzet, de történetek lépések úgy az alap-, mint a felsőoktatás területén, az MMA Ösztöndíjpályázata pedig támogat is ilyen kutatásokat, workshopokat. A második pontra térve: egy kormányzat vizuális önképviselési politikájához legfeljebb tanács adható. Ez ugyanis – hangsúlyozom – stratégia, nem pedig ízlés kérdése. Az a bizalmatlanság – és ezzel áttérnénk a harmadik pontra –, amely szemmel láthatóan ugyanakkor kevésbé ítéli alkalmasnak a közelmúlt építészetét bizonyos szimbolikus rendeltetések befogadására és bizonyos szimbolikus helyszínek elfoglalására, persze úgyszintén lehet ízlésítélet. Felette meggyőződésem ugyanakkor, hogy ízlésminősítések helyett szakmai szempontból is jobban járunk, ha némiképp korrigáljuk a modernista-funkcionalista tervezésmódszereket, ami viszont érinti a szűken vett építészmérnöki képzést is. Mihelyst ugyanis használati értelemben is teherbíró házakat kívánunk tervezni – látva, funkcionálisan és technológiailag is mily sérülékennyé vált a nyolcvanas évek emlékműve –, akkor lehet, hogy a történeti építészetből ismert lazább, univerzálisabb téroktatások (oktatása) mellett kell szavazzunk. Ezek a térszervezők – az utilitarista-racionalista, patikamérlegesen porciózott helyiségsorokkal ellentétben – esetleg kedvezőbb alternatívát kínálnak a jövő generációja számára az átalakításra, mint a bontásra. Olyan térszervezőkre gondolok, amelyek egy Andrassy úti bérpalota mintájára engedik azt, hogy a dologból előbb nyilas-, majd ávos pokol válhasson, hogy végül jellegtelen irodafunkciók után az emlékezés tereit foglalhassa magába. Felvetésem nem a modern kritikája, hisz annak nincs alternatívája, pusztán a dizájnmetódusok afféle korrekciója, amelyet egyébként is aktuálissá tesz a kortárs építészet és „premodern-neorealista” részfordulatát kiegészítő műemlékvédelmi újhistorizmus.

(Szalonok) A felfokozott építési kedv szükségképp hozza magával a minőség emelkedését is, erre különösképpen a második építészeti szalon kiállítása szolgált példával. Mely szalon mint rendszer a fogantatásának pillanatától rendkívül komolyan megosztotta a képzőművészeti szcénát, árokká mélyítve a repedést, amely az MMA köztestületévé válásával támadt korábban kollegiális viszonyban lévő alkotók között. Mindez csak háttérként szükséges ahhoz, hogy megállapíthassuk: a szalonrendszer ugyanakkor csak jót tett az építészet hazai recepciójának. A léptékében jóval kisebb és parciálisabb szakmai események mellett ugyanis ez az egyetlen olyan országos szinten is értelmezhető fórum, ahol a nagyközönség egy művészeti intézmény által strukturált rendszerben találkozhat az építészetel, ahol a dolog önértéken került vissza a művészetek közé, egyértelműsít azokat a kereteket, amelyek felettébb bizonytalanok az építészet sajtószerszerűsége, mérnök- és művészetjellege

okán. Az MMA építőművészeti tagozata pedig valóban a szakma legjobbjait tömöríti, amennyiben elfogadjuk, hogy a minőség stílusfüggetlen: nem címkézhető organikus-ként, de modernistaként sem.

A szalonrendszer bevezetése tehát kulcsfontosságú volt abban, hogy kiszámítható időközönként ne csak ambientális-environmentális környezetben, esetleg politikai botrányok során találkozzanak városlakók építészettel, hanem érintkezzenek azzal művészeti kontextusban is.

Csakhogy amikor 2014 őszén bezárt az első építészeti szalon, sokakban – így bennem is – felmerült, jó-jó, de mi lesz öt év múlva? Akkor a 2000-es évek merítéséből lehetett válogatni, és válság ide, válság oda, a nullás évek voltak annyira gazdagok, hogy az a kiállítás Szegő György kurátorságával felvállalhatta bizonyos tipológiák rögzítését is. Öt év viszont összehasonlíthatatlanul szűkebb horizont: a matéria rendszerezése, a folyamatok kitapintása, klasszifikálása abban az esetben is kihívásos lett volna, amennyiben van miből válogatni, de 2014-ben viszont épp azt nem lehetett tudni, lesz-e elegendő alapanyag a következő szalonra. A szakma ugyanis a legmélyebb válságát élte. 2016-elejen a kiemelt beruházásokat tervező néhány nagyot leszámítva az építészirodák még mindig a túlélésért küszködtek: elindult egy masszív szakmai elvándorlás, ám a helyzet megváltozott 2017 elejére: kis túlzással az örületig fokozódott az építési kedv, a lakásáfa-törvény és az engedélyezési eljárások már említett egyszerűsítése berántotta az egész vertikumot.

(Hatalom) Amennyiben elfogadjuk e rövid beszámoló kulcsállítását, amely szerint az építészetben lezajló legfontosabb esemény a 2010-es kormányváltás volt, akkor elengedhetetlen vetnünk egy pillantást az építészet és a hatalom kapcsolatára.

Nos. Az építészet kormánypárti. Keresi és feltételezi a központosított döntéseket, eleve feltételezi a hatalmat, amelynek a modernista, világokat döntő és városokat emelő építész – Le Corbusier-vel a pannó középpontjában – csak legfelismerhetőbb alakja. Mi több, a tervezés mint olyan már önmagában hatalom, a döntés hatalma. Nincs az a kontrollált beruházás, amelynek során ne adódna legalább egy kilincs, egy lámpa vagy egy burkolatrészlet, amely átjutva a voluntarizmusok hálóján ne válhatna személyes tervezői döntés részévé. A környezetalakítás ezen hatalma – hogy a dolog nem csak úgy lett, hanem valaki eldöntötte –, az építészet által generált térbeli konfliktus, az alakításával és szervezésével járó lehetőség pedig a hatalom maga. Építészeti anekdoták tucatjai szólnak arról, ahogy Frank Lloyd Wright kontrollálni kívánta a legapróbb részleteket is családi házaiban, ahogy Henry van de Velde még a köntöst is megtervezte felesége számára, hogy illeszkedjen a Villa Bloemenwerf enteriőréhez. Ráadásul a magyarországi építészet – akárcsak Danilo Kiš interjúja szerint a próza – akár a krumpli: a földből nő¹⁵. Legjelesebb darabjai abból a helyi kontextusból nőttek ki, amelynek térbeli és kulturális alkotóelemei szükségképp magyarországiak, és fordítva: nem tudunk olyan jeles házat idézni az elmúlt tíz évből, amelyről ki ne derülne, hogy elválaszthatatlan lenne akár a legszűkebb fizikai környezetétől: a tereplejtéstől és a tájolástól. A nyolcvanas évek második felétől egyre markánsabban jelenlévő regionalizmusok ráadásul olyan identitás-teremtő energiát tulajdonítottak a helynek és szellemének, amelynek építészeti eredményeit is rendkívül nagyra kezdték értékelni. Olyasfajta kultúrkampf, mint amilyennel az irodalom, vagy a képzőművészet területén találkozhatunk, egész egyszerűen nincs, nem létezhet az építészetben. Ennek egyik oka az, hogy nincsenek elfeledett művek, pláne elfeledett életművek. Elfeledett képek persze dögvél, épp ezért elválaszthatatlan a legfitalabb generáció brutalizmus-vonzalmától az ezüstselymes képanyag, amelyeken ezek

a házak először megjelentek és mely képanyag a valósággal szembeni önálló realitást alakítva oly távol esik az Instagram- és Pinterest-kultúrától. De elfeledett házak nincsenek¹⁶, legalább is nem abban az értelemben, hogy újrafelfedezésükkel elérhetnők, hogy egy város többi házát ne nézzük, hogy maradék épületeit kicseréljük. Vagy ha mégis, az a városi szöveg végleges és helyrehozhatatlan pusztításával jár, mint ahogy erről a lakótelepek, vagy a megszüntetett városközpontok tanúskodnak.

Az építészeti kánonváltás veszélyét relativizáló újabb indok, hogy az itt tárgyalt és mindenkori hatalom-gravitátságával együtt is az építészet: *piacfüggő*. A nagyberuházók és az általuk foglalkoztatott építészirodák szoros kapcsolata ellenére az építészek változatlanul a piacról élnek. Lakossági szinten abból, hogy a megbízóik örömet szolgáló házakat terveznek, a középületek szintjén pedig abból, hogy racionálisan megépíthető, műszakilag megfelelő tervecsomagot adnak ki. Az építészeti relatív piacfüggőségének következtében ezért fel sem merülnek az olyan, például az irodalmi közéletet feszítő kérdések, hogy kit fordítsanak le, az építészeti műleírások jobbára ugyanis oly primitívek, hogy azokból már egyszerű algoritmusokkal is varázsolható akár shakespeareianus szonett. Nyitottak a digitális publikációs terek: nincs az a mennyiség, amit az internet ne szívna fel, továbbá éppily bejárhatónak tekinthetők a nyomtatott termékek, igaz, ezek legfelsőbb, nemzetközi relevanciával bíró szintjére (El Croquis, The Architectural Review, Birkhäuser-monográfiák) már csak meghívással vagy rendkívül komoly háttérmunkával lehet eljutni.

Felmerülhet persze a kérdés – és az erre adott válaszban egy újabb, a kánonváltást relativizáló érvre bukkanhatunk –, hogy mennyiben tekinthető kritikusként az építészeti, ekként mennyiben lehetne művelőit mint ideológusokat csatarendbe állítani. Messzire vezető kérdés ez, de megengedhető tömörséggel annyi azért megállapítható, hogy az építészeti részéről alapvetően idegen a kritikák formulálása, és épp ezért oly jelentős az a néhány megvalósult példa¹⁷, amelyik mégiscsak képes erre. Egy kritikai építészeti lehetősége – pontosabban lehetetlensége – csakis a lassúság és a Münchhausen-paradigma által feszített horizonton válik igazán nyilvánvalóvá. Gyakorta megválaszolatlanul ugyanis a kérdés, képes-e érvényes kritikai megállapításokra az adott ház, amennyiben akár egy évtizedig húzódhat építése, illetve képes-e egyáltalán annak a rendszernek a bírálata, amely az adott művet az első helyen létrehozta. Egy elképzelt kritikai építészeti ezért Münchhausen báróként a saját hajánál fogva kellene kiemelnie magát abból a gödörből, amelybe a születését segítő körülmények lökik szükségképp és rendszerszinten. A legkritikusabb tett éppen ezért *nem építés*, a megbízás visszaadása lenne, amely viszont nem opció az építészetszociológiában: valaki ugyanis mindenképp elvállalja az adott megbízást. Az építészettörténet rengeteg példát ismer papíron maradt házakról, amelyeket építészeik meg akartak, de valamiért nem voltak képesek megépíteni. Nem ismerünk olyan házakat, amelyek az építészek ellenállásán hiúsultak volna meg. Ahogy erről már szó volt: az építés és az építészeti ugyanis szükségképp hatalompárti.

Ezért aztán úgy vélem, az elmúlt öt évre nemcsak az építészetszociológiai páratlanul termékeny időszakaként fogunk emlékezni, hanem egy olyan, szakmaszociológiailag meghatározó periódusként is, amelyben befejeződött és teljessé vált a 2010-ben elindult szerkezet- és generációváltás.

(Szerkezetváltás – Organikus építészet és építészeti termelés) A 2010-ben elindult szerkezet- és generációváltás egyik látványos eleme az organikus építészet újrapozicionálása, amely a magyarországi kortárs építészet kulturális reprezentációjában kapott kiemelt

szerepet. A Makovecz Imre körül kialakult iskola ugyanis – a hazai *nem organikus* építésztszocializmus berzenkedése ellenére – rendkívül alkalmas arra, hogy a nemzetközi szinten óriásplakátra nyomtatható választ adjon a mi a magyar, milyen a magyar építész? kérdésre. Az organikus mozgalom építészeti képviselői eszközként történő pozicionálása voltaképp az 1990 és 1994 közötti kulturális tendenciák folytatása. Ebben az időszakban ugyanis a legtöbb nemzetközi fórumon az iskola munkáival szerepeltünk: 1991-ben a velencei biennálén, a rákövetkező évben pedig Sevillában a Makovecz-oeuvre második szakaszhatárának tekinthető pavilonnal. 2010 voltaképp a húsz évvel ezelőtti korszak restitúciója, amelynek során – és ezt rendkívül fontos leszögezni – kevéssé arról van szó, hogy az organikus építészet hivatalos stílussá vált volna, mint inkább arról, szimbolikus pozíciókat és megbízásokat nyertek az iskola képviselői. Joggal tűnhetett úgy, hogy beérkezik végre a magyarországi szerves építészet. Hogy megszűnik az a politikai-érzelmi és építészeti-művészeti exilium, ahová az organikus építészet részben önként¹⁸, részben pedig a nem organikus építészeti ízlésítéletek által száműzetett.¹⁹ Az elnyomottság, az *értékek nem kezelésének* érzete meghatározó – és reális – élmény volt Makovecz követői számára, amely összefonódott a kiaknázatlan lehetőségek mítoszával. Ezt a mítoszt éppúgy táplálja a *Szettek és kárhozottak* fel nem épült temploma Budán, mint az a topográfiai aránytalanság, amely csak elvétve adott lehetőséget arra, hogy az organikusok nagyvárosi környezetben is bizonyítsanak. Ezt a helyzetet volt hivatott ellensúlyozni úgy az MMA tagfelvételének első hulláma, mint azok a döntések, amelyekkel látványosan helyzetbe hozták az organikus építészeti képviselőit a tizedes évek első felében. Nagy Ervin 2011-ben lett Országos Főépítész, Sáros László 2012-től elnök négy évig a Magyar Építőművészek Szövetsége élén, Turi Attila pedig – mindhárman Makovecz Imre kiváló tanítványai – a Pest Megyei Építész Kamara elnökségi tagja. Hasonlóképp jelzésértékű, hogy Turi Attila vezényletével zajlott 2011-ben a devecesteri-olontári vörösiszap-tragédiát követő újjáépítés, az ócsai adósfalura kiírt tervpályázat győztes tervét pedig a Kvadrum Építésziroda jegyezte. Az organikus építészet formavilágához illeszkedik az ugyancsak Makovecz-tanítvány Ertsey Attila közreműködésével tervezett Alakor a milánói expóra, mint ahogy a képviselő-politika mintázatához illeszkedik az is, hogy Lőrincz Ferenc tervezte a 2020-as dubaji világkiállítás magyar pavilonját.

A méltányosság miatt is rendkívül fontos rögzíteni: távolról sem arról van szó, hogy mindent az organikusok vittek volna, a változó építészeti politikát viszont igenis illusztrálta az, hogy rövid idő alatt megbízások és pozíciók kontúros csoportja kezdett kötődni az iskolához és egyébként kiváló építészetihez.

Az organikus építészeti legnagyobb próbatétel elé Makovecz Imre halála állította. Megjegyzendő, hogy a vele régóta duális oppozíciót képviselő Janáky István botrányos Árkádia-szövege voltaképp határozott és egyértelmű bejelentkezés volt a vátesz frissen megüresedett szerepére, amelyet Janáky alig egy évig sem tölthetett be²⁰. Akárhogy is: a Mester halála óta a hazai organikus építészet egyszerre küzd szellemi és építészeti kihívásokkal, hiányzik a színről ugyanis az a figura, aki mindkét tekintetben örökös lehetne. Ekler Dezső alkalmas lenne erre a szerepre, de őt kilökte magából a „közösség”. Meggyőződésem, hogy Turi Attila tán még jobban is, de az ő habitusából azonban már hiányzik a váteszekre jellemző bölcselkedés. A „táborban” pár éve még talán leglátványosabban filozofáló Ertsey Attilának viszont nincs fajsúlyos életműve, amely eleve belépő erre a szerepre. Peres ügye Kalmár Lászlóval, aki tényleg indokolatlanul bántó megjegyzésekkel illette a milánói világkiállításra tervezett

Alakort, amelynek Ertsey Attila „csak” konstruktöre volt, hiába zárult Ertsey javára, azzal, hogy sérelmét bíróság elé vitte, áthágott egy íratlan szabályt. Ez a szabály pedig az organikusokra jellemző férfias kiállásra vonatkozott, arra, hogy ebben a világban a vitás kérdéseket, a beszólásokat egy pofonnal, majd rituális lerészegedéssel intézik el. Hogy a szavaknak, tetteknek és az arra érkezett ütéseknek a lelkeket sziklaként húzó következményei vannak, amelyet Janáky István és Makovecz Imre már-már mitologikus, antagonisztikus ellentétére utalva, utóbbi esetében néma, előbbiében pedig folyvást fecsegett, de vérszó sebként hordanak az érintettek. Azzal, hogy Ertsey perre vitte Kalmár László indokolatlanul bántó megjegyzéseit, megnyerhette a jogot, de felrúgta az organikus becsületkódexet.

Makovecz Imre és Janáky István halála érintette a teljes szcénát; a hiányérzet, amely a lehetőségek és az eredmények aránya láttán merül fel, az sem kizárólag az organikus iskolára, mint inkább a teljes építészeti termelésre vonatkozik.

Az itt tárgyalt szerkezetváltás másik fontos, stilisztikai következménnyel nem járó, viszont ugyancsak régi-új eleme, hogy a kivitelezővállalatok – és beruházók – nem mindig hivatalos együttműködésként, de állandó építészirodákkal kezdtek dolgozni, jelezve némiképp, hogy az építés gördülékenysége és a takarékoság legalább annyira fontos tervezési szempont, mint a térképzés és a funkcionalitás. Ez az együttműködés tervező és kivitelező között természetesen nem új keletű. Akár a Skanska és az Építész Stúdió közös munkára gondolva a kétezres évek első évtizedéből, akár az Óbuda Group által alapított és remek tervekkel jelentkező Óbuda Építész Stúdió Kft.-t idézve egy olyan rendszer részleges újjászerveződésének lehetünk tanúi, amely meghatározó volt a szocialista építésztermelésben. Mindennek pozitív következménye lehet az, hogy létrejöhetnek olyasfajta új szellemi műhelyek is, amelyek olyannyira meghatározók voltak a tervezővállalatok idején. Az elvitathatatlan kulturális jótétemények lehetőségét hordozó szakmaszociológiai félfordulat ugyanakkor nem kedvez a pályázatok rendszerének. Előbbi ugyanis a kiszámíthatóságról és kontrollról, utóbbi pedig a kísérletekről és az adott esetben igencsak drága kudarcokról is szólhat.²¹

(A pályázatok rendszere) Azzal, hogy az építés egyszerre vált szimbolikus és költségvetési elemmé, szükségképp maradt el a pályázatok, ezzel pedig szükségkép nivelálódott a házak színvonala is. Mely színvonal, hangsúlyozom, átlagértékén rendkívül magas, csak épp meglepetésekkel, kiemelkedő csúcsteljesítményekkel nem szolgál. Márpedig ez, a meglepetés, a nem várt kreatív túlbuggyanás a tervpályázatok igazi hozadéka. Ez éppúgy igaz Ferencz Marcel Néprajzi Múzeumára, mint Skardelli György nyertes-kizárt Puskás Aréna-tervére, esetleg a Magyar Zene Házára Fudzsimoto Szutól, amelyek úgyszintén – adott esetben – nemzetközi megmérettetésben születtek. Ráadásul, a megbízással nem fenyegető, tét nélküli pályázatok mindig is a legkiválóbb alkalmaknak bizonyultak arra, hogy új szereplők lépjenek a színre, a régiékek pedig újrapozícionálják magukat. Így történt ez az MCXVI és a Spenóház átalakítására kiírt pályázat esetén; de hasonló debütálással vált „szakmai” tényezővé Paulinyi Gergely és Reith András a József Attila színház felújítási pályamunkájával, majd a Kormányzati Negyedre tett javaslatukkal.

Ma viszont nincs ez a surranópálya, így meglepetések sincsenek igazán. Miközben a tervpályázatok lebonyolítása folyamatos „macera” és „kiszámíthatatlanság” úgy az építetők, mint az építészek számára, mégiscsak egy olyan helyzet, melyben a szerzők úgy hozzák ki legjobbat magukból, hogy némiképp legitimációs védelmet is kapnak az építés során jelentkező beruházói önkénnyel szemben. Egy tervpályázat ráadásul

megteremtí azt a kommunikációs erőteret, kulturális közeget, amely felette szükséges ahhoz, hogy egy közösség – akár szélsőséges véleményének képviselőjével együtt is – idővel a magáénak érezhesse az adott beruházást.

Miközben majd minden építész keserűen állapítja meg, hogy – jelen sorok írásának pillanatában épp tényleg nincsenek pályázatok –, gyakran ők maguk verik a szeget a rendszer koporsójába²². Folyamatosan zajlanak ugyanis a rendszer korrumpáltságáról szóló informális diskurzusok. Közismert tény, hogy Makovecz Imre – rendkívül kevés kivételtől eltekintve – nem volt hajlandó pályázatokon indulni, részben művészi öntudatból, részben pedig azért, mert színjátéknak vélte a rendszert.²³ Mint ahogy erre Vámos Dominika tanulmányosorozata rámutatott, már a két világháború közötti időszakban is ismert volt annak gyakorlata, hogy a különböző asztaltársaságokon belül leginkább a Kisrablók egyeztették a lehetséges nyerteseket a zsűrielnökökkel.²⁴

A fent említett anomáliákkal együtt is meg kell viszont állapítanunk, hogy nincs ugyanakkor jobb módszer a minőség emelésére, a határteljesítmények leadására. Jelen tanulmányhoz folytatott háttérbeszélgetések során több kollégám is elismerte, jobb teljesítményre sarkallja őket a versenyhelyzet, és ez még akkor is így van, ha úgy tűnik, élvez egy-egy terv informális támogatottságot. Ugyanis még a kedvezményezettek sem engedhették meg maguknak azt a luxust, hogy az adott mezőnyben a tervük ne a legjobb legyen, ez ugyanis viszonylag szűk szakmai elit előtt lenne képviselhetetlen. Csakhogy, miképp ebből a szövegből is kiderül: épp az elit cserélődött le az elmúlt évtizedben.

(Egyéniségek hiánya) Az építészeti generációváltással, továbbá Makovecz Imre és Janáky István már tárgyalt halálával – nem is említve az elmúlt két év veszteségeit – eltűntek azok a karizmatikus, nagy egyéniségek, akiket lehetett imádni, követni, gyűlölni vagy elutasítani. Eltűntek azok, akik felfestették a pályát, nemcsak hogy szabályokat adtak, de azt a játékot is meghatározták, amelyet építészetnek nevezünk. Kettejükkel eltűnt az a dinamika, amely megengedem, húsbavágón, de termékenyen tartotta mozgásban a duális oppozíciókban elvesző építészeti közéletet. Ma már nem szól be Ekler Dezső a feketegarbós mesteriskolás elitnek, mert már elit sincs igazán, nem lesz ideges Kapitány József, amikor kijönnek az erdőből az organikusok, mert már ők sincsenek igazán²⁵. Akik maradtunk: a Makovecz-árvák és a Janáky-özvegyek. Miközben a 2015 és 2020 közötti fél évtized az építészeti mennyiség és minőség ritkán látott szárnyalását hozta, kényszerűn kell megállapítsuk, ma viszont nincsenek igazán „nagy” házak sem. Meglehető, korszakos alkotás a MOME és a négyes metró, de jelentőségében bőven felülmúlta ezek hatását a paksi templom Makovecz Imrétől, vagy a Lepkeház terve Janáky Istvántól.

Csábító lenne azt gondolni, az egyéniségek kora lejárt: ez szerencsére nincs így. Rendkívül fontos lenne úgy ápolni ezt a szakmai mezőt, hogy azon ismét megjelenjenek a markáns karakterek. Ferencz Marcel, Gutowsky Róbert, a Paradigma Ariadné, az AUV: már sejtlenek, de még nem látszanak.

Miközben ugyanis a kortárs magyar építészet 2010 óta sikerrel illeszkedik a nemzetközi digitális sajtó által bemutatott minőséghez – miképp is lehetne ez másképp, ha legfőbb inspirációit az itt megjelenő képekből meríti – ez a besimulás éppúgy örömdetes, mint ahogy figyelmeztető: még mindig adósak vagyunk annak megválaszolásával, hogy létezik-e a nemzetközi szintéren is kontúros alternatíva az organikus mellett a *milyen, illetve mitől is magyar a magyar építészlet?* kérdésre. Elképzelhető, hogy válasszal a legfiatalabb generáció fog jelentkezni, ezért is kell különös figyelmet fordítani a termékeny tévelygések és a maradékgyakorlatok irányába, olyan praxisokat bátorítva,

amelyek legtöbbször csak pályázatokon keresztül juthatnának nagyobb megbízásokhoz, és amelyeknek egy válság éppúgy nem kedvez, mint ahogy a jelen sorok írásának pillanatában még épp tartó építési örület sem.

Miközben tehát megemelkedett az építészeti átlagteljesítmény – ezzel párhuzamosan lezajlott egyfajta nivellálódás is, amely leginkább a kiemelkedő, akár termékeny tévedések hiányával jellemezhető. Ezt igazolni látszik az MMA alkotóművészeti pályázata, amelyen évente nyolc-tíz fiatal építésznek adna három-öt éves ösztöndíjat, viszont meglepően kevés ezek között az igazán kreatív kísérlet. Mintha a legfiatalabb generációt valamiféle megélhetési vágy, a konjunktúra ígérete, semmint az építészet kiaknázatlan medialitása vonzaná a szakmához.

Olybá tűnik, mintha Pinterest-építészet váltotta volna a végiggondoltságot, az Instagram-építészet pedig egy olyan általánosan unalmas magas szintű banalításokat eredményez, amelyeknek igazán nincs tétje, miközben elengedhetetlenek a környezetkultúra alakítása szempontjából. A mindent lehet érzete persze relativizálja a kreativitást, amely egyszerre hoz passzivitást, elégedetlenséget és információs jólétet, egy kissé tunya attitűdöt, amin egyedül talán a művészeti oktatással lehetne rést ütni. Tasnádi Józsefet idézve ugyanis „*az iskolában kinél előbb, kinél utóbb jelentkezik a felismerés, miszerint az »othonról« hozott rutinok csak részben érvényesek. Az a felismerés, hogy az információ, mint lehetőséghordozó – még nem tudás, hogy az inspirálódás nem egyenlő az alkotással, hogy a túlzott tájékozódás akár bénultsághoz, bizonyos alkotói impotenciához, egyfajta technológiai nihilizmushoz vezet, hogy a létező nem feltétlenül elérhető, hogy az egyenlőség lehetősége nem azonos magával a valós egyenlőséggel, hogy a technológia használata nem egyenlő a kreativitással, hogy a művészet nem egy könnyen elérhető katarzis stb...*

Az iskola tulajdonképpen egy olyan rés a jólét szerkezetében, ahol az említett felismerések rávezetik a hallgatót a reflexív, kritikus és önkritikus gondolkodásra, ahol rászokhat a lemondás és az erőfeszítés élvezetére, rést ütve ezzel saját passzivitásán és elégedetlenségén. És végül – csak az iskolában derülhet ki az is, hogy az iskola önmagában nem garantálhatja a sikert.”²⁶

(Az oktatás) Mindez jó ürügy arra, hogy újfent egy pár szóval érintsük az építészeti oktatás helyzetét. Ma Magyarországon két úton lehet építészdiplomát, ezzel pedig jogosultságot szerezni. Az egyik a művészeti, a másik pedig a műszaki képzés. Ez a kettősség jól jellemzi az építészet sokak által megénekelte kettősségét, művészi-műszaki ambivalenciáját, amely voltaképp a görögség óta olyasfajta státuszbizonytalanságot kölcsönzött a műfajnak, amit egy rövid időre sikerült csak megszüntetni akkor, amikor Charles Batteaux azt a szépművészetek közé sorolja. Az építőművészeti oktatást a mai napig értetlenkedés, bizonytalanság fogadja az idősebb, mérnökképzésű kollégák részéről, amely a művészet mibenlétével kapcsolatos zavarokra vezethető vissza. A művészet az építészet kontextusában ugyanis nem valami alanyi jogon létező valami, ami lehet jó, rossz, érdektelen, hanem egyfajta sensus communisként megjelenő álláspont arról, hogy okkal inkább bizonyos minőségi és/vagy mennyiségi fokozat, egyfajta díj, amelyet az ember kiérdemel, amellyé esetleg válik, de semmiképp sem olyasvalami, ami diplomával szerezhető. Ez az értelmezési bizonytalanság azonban eltereli a figyelmet arról a tényről, hogy a művészeti és mérnökképzésekben nem pozíciók vetélkednek egymással, hanem eltérő pedagógiák mentén van szerencsénk – és ez tényleg szerencse – oktatni eltérő alapképességű hallgatókat. Mely hallgatók később ugyanazt a típusú tervezői

jogosultságot megkapva kollégákká válnak és remekül egészítik ki egymást éles építészirodai munkákban, legyen elég itt Média Építészeti Díjait rendszeresen besöpör Archikonra gondolni.

Miközben tehát az építészet művészeti oktatását a mai napig fogadja értetlenkedés különösképp az idősebb mérnök-építészek részéről, öröndetes tényként kell lejegyeznünk azt, hogy a különböző egyetemi művészeti és művészetközvetítői képzéseknek és általában a felsőoktatás expanziójának köszönhetően is megjelent egy olyan jól képzett, a szépre érzékeny szakmai réteg, amelyik ugyan házakat nem feltétlenül tervez, de igenis van arról fogalma, mi az a szép. Miközben ez persze nem pótolhatja egy jól felépített vizuális környezeti nevelés alapfokú bevezetését, évi hetven végzett építész helyett ma nyolcszáz tervező jelenik meg a piacon, akik ha nem is helyezkednek el a szakmában, elkezdtek megteremteni azt az átmenetet, amely korábban egyáltalán nem létezett hivatásosok és szakmán kívüliek között. Szakmai féltékenység, kizárólagosságtudat helyett kellene megszületnie annak a felismerésnek, hogy mindenkinek csak jót teszünk avval, amennyiben növelnénk a képzési helyek számát. Az építészet eme kettőssége – mondjuk úgy, hogy a mérnöktudományok csúcsaként, a képzőművészetek alapjaként – arra is alkalmassá teszi, hogy köré olyan designegyetek szerveződjenek, amelyekre hazai autógyártás okán az iparnak egyébként is szüksége lenne. Ez éppúgy igaz Győrre, mint igaz Kecskemétre és Debrecenre. Ha már itt tartunk, más irányból, de hasonlóképp égető szükség lenne építészoktatásra Szegeden. A stilisztikailag is egyre inkább elkülönülő hazai regionalizmusok önszerveződésében ugyanis elválaszthatatlan a helyi felsőoktatás pusztaságától. A térségre pillantva is hiányzik délről egy olyan építészeti központ, amely vonzáskörzetét a Vajdaságra is kiterjesztve segítené, hogy megjelenjen egy beazonosítható viharsarki építészet.

Ugyancsak az oktatást érinti, hogy lezajlott benne egy részleges paradigmaváltás, amelyet leginkább a közösségi fordulattal lehet meghatározni. Nagyjából 2010-ig az jellemezte a hazai képzéseket, hogy kellő kitartással a legtehetségesebbek eljuthatnak oda, hogy tervezhetnek egy foghíjat a Várba. Ez a Középülettervezési Tanszék és a MOME elődjeként az Iparművészeti Főiskolát egyszerre jellemző oktatási koncepció – visszautalva az örökségvédelem kapcsán tett korábbi megállapításomra – állította fel azt a hierarchiát, amelynek csúcsán a műemlékvédelem állt. Vagyis: csak az tud(ott) jól a műemlékekhez nyúlni, aki egyébként is tud(ott) jó házat csinálni és fordítva, a világháború ütötte sebek befoltozása után már nem szerveződtek külön kasztba a „műemlékesek”, hisz éppily sikerrel vettek részt új megbízások teljesítésében. E képesség alapja a kortárs építészeti attitűdjeinket máig meghatározó környezetérzékenység, amely – függetlenül attól, hogy a megbízás folyópartra, műemléki környezetbe vagy a rozsdadóvetetbe szólt – helyszíni beleérzéseken és rendkívül alapos kutatásokon keresztül tette fogékonnyá az építészeti elitet és az oda vágyókat egyszerre a kortárs építészet és az örökségvédelem szempontjaira is. Ez igaz volt Reimholz Péterre éppúgy, mint Virág Csabára. Az előbbi posztmodern kontextualizmussal, az utóbbi – egy generációval korábban – a hagyomány gyökeres átértelmezésével kereste az illeszkedés lehetőségeit. Csakhogy időközben – képzatosan és konkrétan is – elfogytak a vári foghíjak és maradtak a kistérségi szegregátumok, az aprócska, szociális beavatkozások, amelyre a MOME-n, a Középülettervezési- és Ipari Épület Tervezési tanszékeken indított kurzusokkal szinte egyszerre reagáltak 2010 környékén. Ez a jelenség persze szervesen illeszkedett a világtrendekhez, amelytől viszont elválaszthatatlan volt a 2008-as hitelválság. Rendkívül magasán képzett fiatal építészek szorultak a perifériákra, hogy múzeumok, koncerttermek és emlékművek helyett közösségi könyvtárakat, piacokat

és pop-up színházakat tervezzenek. A beavatkozások helyszíne legtöbbször a városi tér lett, ami – az egyes műfajok közötti határok elmosásával párhuzamosan – feloldotta két diszciplína, az építészet és az urbanisztika merev elkülönböződését is. Külön tanulmányt érdemelne ennek kifejtése, de a megfigyelési urbanisztika és az élhető város ideájának előretörése nem hagyta érintetlenül a várostervező szerepét sem. Az építészek fejedelmét felváltotta a hipszter urbanista, aki a várost egyetlen kontinuos interfészként felfogva segített abban, hogy a kiemelt közterek felnőttjátzóterré válhassanak, befogadva ezzel azokat az apró de, szerethető projekteket, mint a Szabi-híd, vagy az Ivócsap volt.

2010-zel azonban nemcsak az építészet szociális fordulata lett nyilvánvaló, hanem – többek között – David Chipperfield, vagy a Caruso St. John megjelenésével az ornamentika és a hagyományos építészeti elemekből (fal, ablak, tető, kémény) szerveződő premodern újjáéledés is, amely, miközben a kortárs építészet irányából kezdett illeszkedni a nagy európai új-rekonstrukciókhoz, mégsem illelhető sommásan a „velünk élő posztmodern” fordulataival. Több helyütt, így Magyarországon mindez kiegészül az újhistorizmus jelenségével, amelyről, ha azt akarjuk, hogy – Ritoók Pál szavával – progresszív irányba álljon, akkor oktatási kurrikulumot is kell mögé rendelni. Megismételve egy korábban tett megállítást, nincs olyan szakember ugyanis, aki jelenleg készségi szinten értené – pláne tervezné a történeti formakincset. A kihívás érinti természetesen az építészettörténet oktatását – mint ahogy írását is. Egyrészt – ahogy erről már úgyszintén volt szó – a tervezésmethodikák aktív elemévé kellene emelni a történeti építészetből ismert műfogásokat, másfelől – csak a megjelenés előtt álló kéziratokra gondolva, továbbá Déry Attila szélmalomharcát²⁷ és Rozsnyai József előadásait ismerve is²⁸ – egyértelmű: nem tartható az a modernista teleologicitás, amely a két világháború közötti építészetet en bloc nemzeti neobarokknak tartja és érdemi tárgyalását Molnár Farkasék színrelépésével kezdi.²⁹ Az újrekonstrukciók „szakmai” fogadtatása során jelentkező értetlenkedés ugyanis olyasfajta paradigmán nyugszik, amely az építészettörténet oktatásában gyökerezik. A modern építészet célelvűsége, végállapotjellege, Francis Fukuyamára utalva építészettörténeti betetőzöttsége illegitimé tesz bármilyen egyéb lehetőséget, amely a modernen kívül létezne, miközben épp ez az alternatíva nélküli alternatíva kezd a szemünk láttára testet ölteni bizonyos épületeken keresztül. Ehelyütt elengedhetetlen visszautalni az építészet és a kánon kapcsolatára. Épp a fentiek okán látható be ugyanis az, hogy megfelelően adatolt és a gyakorlattal is igazolt építészettörténetek hiányában lehetetlen olyasfajta kánonváltást levezéni, amely bizonyos stilisztikai kérdéseken túl a gondolkodásrendben is változást jelentene. Ugyanis – történet és elmélet hiányában – épp az a „rend” hiányzik, amely az új „gondolkodást” szabályozná.

Ezen túlmenően ugyanakkor – utalva egy harmadik korábban felvetett gondolatra is – meggyőződésem, hogy tényleg érdemes lenne elvégezni a modernista-funkcionalista tervezésmethodikák korrekcióját. Amennyiben ugyanis használati értelemben is teherbíró házakat kívánunk tervezni, lehet, fel kell hagyni adni a diagrammá szikkasztott, kicsontozott helyiségosztásokkal.

Raadásul nem az újrekonstrukciók mostanra bőven tárgyalt jelensége képezi az egyetlen szakadékot, amely elválasztja az építészeti képzéseket azoktól a képességektől, amelyeket a gyakorlat egyre inkább megkövetel a pályán maradóktól. A másik az építészetcsinálás afféle – egyébként a rendszerváltás óta jelenlévő – praxisa, amely nem hagy időt arra, hogy a piacról élő tervezők nem hogy fél, de adott esetben egy teljes éven át babusgassanak egy-egy tervet, mint ahogy ez történik egy-egy diploma ürügyén. Míg az egyetemi közeg – saját koordinátarendszerén belül nagyon helyesen –

arra biztatja a hallgatókat, hogy elmélyült munkával, akár transzcendens felismeréseket követően adjanak megoldást egy aprócska feladatra – kilátó, futókör, pop-up installáció, jógafürdő, hogy az elmúlt évek divatos diplomaterveire utaljak –, addig a tervezőirodai munkák során gyakran csak a hétvége áll rendelkezésre, hogy egy-egy lakópark vázlattervei elkészüljenek. Írnám, hogy ez az elmélyült bibelődés segíti ugyanakkor a kézműves és szociális gyakorlatokat, csakhogy különösen az utóbbi esetében úgyszintén elsődleges, hogy gyors, azonnali válaszok szülessenek a gyakran építészeti formában jelentkező nem építészeti kérdésekre.³⁰

(Funkciók) Amennyiben feltesszük a kérdést, mi épült az elmúlt tíz évben, és a válaszhoz kissé tágabbra nyitjuk a horizontot, akkor azon önálló jelenségként körvonalazódik az elmúlt negyven év magyarországi templomépítészete. A minőségében és számosságában is rendkívüli jelentős épületállomány a hazai szaksajtó és könyvkiadás gazdagon dokumentálta; a funkció felé irányuló kitüntetett figyelem pedig a mai napig megmaradt annak ellenére, hogy az egyházak és a lelki élet restaurációjával mára elcsendesedett a „nagy” templomépítési hullám. Török Ferenc edelényi görögkatolikus templomának 1983-as felszentelése óta nagyságrendjét tekintve közel négyszázharminc templom épült.³¹ Ennek jelentősége kevéssé a számokban, mint inkább a rendeltetés különlegességében áll: egy iskolával vagy fürdővel összevetve egy templom „egyszerű” funkció. Szerkezeteit nem érik speciális fizikai terhek, a rendeltetés pedig egyszerű helyiségkapcsolatokkal, adott esetben egyetlen csarnoktérrel is kiszolgálható. Könnyen válhatott ezért bizonyos részletek és anyagok kísérleti terepévé, mint ahogy – evvel szoros összefüggésben – kötődik is legkiválóbb darabjaihoz a posztmodern építészet korszaka Magyarországon. A jobban sikerült templomok egyszerre lettek – a hazai kontextusban – formálási laboratóriumok, mint ahogy váltak az elitet szervező szakmaszociológiai argumentummá is.

Hasonlóképp kontúros épülecsoportként jelennek meg a kilencvenes évek elejével a borászatok, amelyek formavilága a tízes évek során már lassan elfordul az archetípussá emelt pincemolokzatok variálásától és az új Sauska pincészet terveire gondolva Bordás Pétertől azt is jelzik: a ipari technológiák váltják az építésben a korábbi kézműves gyakorlatokat. A borászatok és a templomok sikere – közös szakmai recepciója – voltaképp kéz a kézben járt egymással. A rendeltetések között a kapcsolatot a bor, a tér és a funkció szakralitása teremtette meg.³²

Meg kell jegyeznünk, hogy hasonló, ha nem nagyobb kubatúrában épültek iskolák és fürdők is, ám ezek fogadtatása – leginkább az iskolákra gondolva – elmaradt attól a felfokozott érdeklődéstől, amely egy-egy új borászat vagy templom híre keltett.

Az elmúlt tíz év legbeazonosíthatóbb funkcionális eseménye a stadionépítési hullám volt, amelynek kritikai recepciója úgyszintén elmaradt. Köszönhető ez részben az építészetkritika már említett politikai torzultságának, részben pedig a stadion mint funkció kettős természetének. Miközben ugyanis hatalmasnak tűnő épületről van szó – fizikai jelenléte vitathatatlan –, ez voltaképp egy olcsó rendeltetés. Egy nyitott, masszív szerkezet, amelyben persze vannak öltözők, meg vízeshelyiségek, de leginkább elképesztő méretek, fajlagos négyzetméterára mégsem említhető egy lapon egy uszodáéval. Csábíthatna – csábít is – olyasfajta építészeti kísérletekre, mint amit a felcsúti stadion esetén látunk Makovecz Imrétől és Dobrosi Tamástól, vagy ami felépült Pottyondi Péter jegyzésében a diósgyőri stadion ürügyén, de ezek a kísérletek kevéssé a részletekben, mint inkább a szerkezetben jelentkeznek. Egy olyan területen, amelyen egy kritikus szükségképp mozog bizonytalanul. Egy stadion ráadásul par excellence

közösségi építmény, megítélésétől elválaszthatatlan a benne zajló esemény sikeressége. Míg egy könyvtár építészeti értékéből semmit sem von le az, ha esetleg túl sok ponyvát tart, addig tényleg csak korlátozottan lehet szeretni egy olyan stadiont, amely vagy az ürességtől kong, vagy csapata veszít folyvást, vagy pedig látogatóközönsége áll huligánokból. Némiképp érthető, hogy nem került sor igazi építészeti diskurzusra a stadionok kapcsán, ráadásul a funkció afféle kulturális beágyazása is elmaradt, mint ami megtörtént a borászatok ürügyén. Miközben utóbbiak sikerrel váltak bizonyos passzusok illusztrációivá a Bor filozófiájához Hamvas Bélától, a stadionok kulturális meggyökereztetése azonban annak ellenére tűnik a mai napig kihívásosnak, hogy még a legfrissebb sportsikereink is megtalálták a maguk narratív formáit. A futballtörténelmünk ráadásul – sokak között Spiró György és Esterházy Péter műveire is gondolva – nem pusztán irodalmi toposz, hanem mítosz, kontrafaktuális történetek alapja is egyben.³³ Amennyiben pedig felidézzük azt az önfeledt és békés fiesztát, amit a nagyvárosainkban műveltünk 2016-ban az Eb-sikerek után, akkor nem tűnik ördögtől valónak ehhez az ünnephez építészeti kereteket, díszleteket rendelni. Hofi Gézával szólva, a bútorokat mindenesetre már kicserélték.

(Házak, helyek és stílusok) Amennyiben házakat akarunk rendelni ehhez a korszakhoz, akkor egyik végén a metró áll, a másikon pedig a MOME új beruházása.

Kezdjük a Metróval. A rendszerváltás óta él a hazai építészekritika résztvevőiben az a – Herbert Muchamp által a Bilbao-Guggenheim kapcsán megfogalmazott³⁴ – vágy, hogy úgy írjanak egy házról, mint ír Norman Mailer Marilyn Monroe-ról, ahogy Márai Sándor az Eszterben egy mindent elsöprő, önfel számoló és megsemmisítő szerelmi kötelékről. Oly erős vágy volt házokról így írni, hogy kritikusok alkalmanként³⁵ – és ez bizonyosan rám is igaz³⁶ – nem is igen tudták türtőztetni magukat. Pedig kevés olyan ház épült az elmúlt huszonöt évben, amelyik – akár minősége, akár szerepe okán – indokoltá tette volna azt a hevületet, amely kétségbeesetten próbált szavakból hidat verni a kortárs építészet és a „nép” között. Ha vannak ilyen házak Magyarországon, akkor a Metró – ékköveként a Fővám és Gellért téri állomásokkal – feltétlenül az. Mely beteljesíteni látszik mindazokat a vágyakat, amelyeket nemcsak a kritikusok, de építészek is tápláltak járókelők felé. Hogy kulturális evidenciaként, identitásalakító büszkeséggel viszonyuljanak a kortárs építészethez. Ki gondolta volna, hogy egy alapvetően bűnbán fogant, ostoba és pazarló tett juttatja el ide a budapestieket, akik élvezettel ámulják ezt a földalatti köztérláncot, akik unokástul, barátnőstül, fejet felszegve fényképezkednek, finoman utasítva rokonukat: Józsikám ide állj, innét sokkal szebb. Egy korszak emlékműve lett a metró: földalatti ikon, a rendszerváltás szimbóluma. Egy darab Európa. Az Andrassy út underground kistestvére, amely – akár csak a bátyja –, értelmes kezdet és vég nélküli. Inkább a várostestbe implantált monumentális urbanisztikai szobor, semmint plazuibilis válasz egy létező közlekedési problémára.

Hasonló jelentőségű a MOME új campusa. Miközben persze felette bizonytalan vagyok abban, hogy alkalmas-e ez a mai kor arra, hogy építészeti határkőről beszéljünk bármely beruházás kapcsán is, azért szeretném, ha lehetne. Egy párhuzam azért adódik: Szendrői Jenő 1938-at jelöli meg a modern építészeti állami emancipációjaként. Az évszám több szempontból is igazolható: ekkor tartják Budapesten az Eucharisztikus Világkongresszust, amelyre – a Szent István-emlékével erősítve – rengeteg templom épült, ám az épületállomány komoly hányada ekkorra már elfordult a Horthy-korszakot Szekfű Gyula-san leíró neobarokktól. Rimanóczy Gyula Dob utcai posta-

épülete, illetve a Nyíri–Lauber alkotópáros pénzintézeti központja közösségi épületként, állami beruházásként, elnyert pályázattal viszi sikerre a modernizmus – szűkebben pedig a Marcello Piacentini-féle stile littorio ügyét.³⁷

A modern építészet 1938-as állami fordulatával kívánczok párhuzamba a MOME-campus építészetét, amely Csillag Katalin és Gunther Zsolt főműve. A kortár építészetünk szempontjából pedig azért határkő, mert nincs, nem találunk olyan középületet, amely a nagyközönség számára is értelmezhető, bejárható, jól sikerülten és ily kevés kompromisszummal jelenítette volna meg a késő modernizmus ideáját, amely evidenciává is tett egy stílust, amelynek jelenlétéről a Szép Házak magazin már bőséggel tudósított. A MOME által képviselt szikárabb megjelenés mellett – áttérve ezzel a stilisztikai kérdésekre – egy szobrászibb interpretációval találkozunk Zoboki Gábor vagy Finta József műveiben. Mindemellert tapintható egy nagyon erős neovernakularitás, amely változatlanul az anyaghasználati érzékenységen keresztül csatlakozik a 2008-ig csaknem kizárólagos hagyományként jelentkező téglaeépítészethez – azt a lécre cserélve. Szembetűnő az is, ahogy az organikus építészet mintha két irányba fejlődne tovább: egyik ága megejtően közel került a regionalizmusokhoz, amit például Krizsán András, Turi Attila és Sajtos Gábor munkáinak sajátos párhuzama illusztrál, míg másik ága – Ferencz Marcel és Csernyus Lőrinc házaira gondolva – egyre termékenyebb hajtásokat hoz a transzcendens expresszionizmus irányába.

Az egyes regionalizmusok mellett megjelent egy térképen egy olyan építészeti hely, amely azonban mégsem illeszthető zökkenőmentesen a regionalizmusok diskurzusába. Lassan harminc éve fejlődik önálló trajektóriák mentén a pannonhalmi apátság építészetét olyasfajta zárt kertet, hortus conclusus alakítva önmaga körül, amelyik a magyarországi realitásoknak hátat fordítva, voltaképp felette áll mindannak, amiről ez a tanulmány szól. Pannonhalma ugyanis kivonult a hazai szakmai hétköznapiokból: helyette önálló gondolkodási rend, mondhatni, az építészeti elitoktatás új ígérete. Elfogyhattak ugyan a foghíjak a Várban, de az előkelőség beléptetőkapuja, az új presztízs egy pannonhalmi építés lehetősége lett.³⁸

(És végül) Képzelnék el egy filmet! Amelyet eleinte talán nem is értettünk, majd sokadszor újranézve egyszer csak megszerettünk. Amelyet rendszeresen beteszünk az erre szervezett házibulik alkalmával, és végig is nézünk, ki tudja hányadszorra, mígnem az összes dialógusát kívülről fűjük. Ám egyszer csak ez a film eltűnik. Nem lesz többé. Nem lelnék a YouTube-on, de az archívumokban sem, letörlődik a videószalagokról és olvashatatlaná válnak a fájlok a merevlemezen. És ez a film nincs sehol, nem láthatjuk, egy-egy jelenetfotó maradna csak emlékül néhány filmes magazin fekete-fehér illusztrációjaként.

Vagy képzelnék el kedvenc versünket. Amely oly sokat nyújtott életünk válságos pillanataiban, a kamaszkor, a válás, vagy szerettünk halála felett érzett gyötrelmek során. Amelynek egy-egy sora annyit, de annyit jelentett, hogy úgy érezzük, talán túl sem éltünk volna anélkül. És hirtelen: ez a vers sincs többé. Nem lelnék a könyvtárakban, hiányzana a kötetekből, egyszerűen: megszűnne. Soha többé nem olvashatnánk, hangoskönyvben nem hallgathatnánk. Eltűnne a térből, az időből, lassan pedig az emlékeinkből is. Nem maradna örökül más utána, csak a fájdalom, hogy hiányával a világ egy picit rosszabb hely lett.

Képzelnék el egy könyvet! Amit esetleg tájékozva vágunk oda a századik oldalnál, fel nem fogva, mit is szerethettek azon mások, pláne az irodalmárok. Majd évek telnek, öregsünk, változunk, egy barátunk pedig újra szóba hozza a könyvet, úgy mesélve arról,

hogy kedvünk támad próbát tenni: még egyszer beleolvasni, esetleg megszeretni. De az a könyv sincs. Bezúrták az utolsó példányát is. Letörölték a Digitális Akadémiáról, eltűnt még a legkisebb könyvtárból is. Mi pedig faljuk a recenziókat, az egykori kritikákat, az egyre homályosabb emlékiratokat, de a múltól örökre megfosztattunk. És meglehet utáltuk, esténként mégis azzal a kellemetlen érzéssel hajtjuk álomra a fejünket, hogy valami megbocsáthatatlan történt.

Ez történik akkor, ha egy házat, egy jelentős házat elbontunk. Egyszer és mindenkorra megfosztjuk magunkat a múltunktól, de a jövőnktől is. Megszüntetjük még az elvi lehetőségét is annak, hogy megismerjük. Hogy kíváncsiságunkat az egykor esetleg utált falakba helyezve felfedezhessünk magunknak valamit, amit esetleg nem is kerestünk. De a ház nincs, mert leromboltuk és ezzel együtt vesztettünk el valami mély tudást önmagunkról és a kultúránkról is.

Megvan ez az érzés? A veszteség visszavonhatatlan, egyértelmű és megmásíthatatlan élménye? Ezért nem lett volna szabad elbontani Virág Csaba vári teherelosztóját. Ezért kellene újjáépíteni a Népszínházat.

A cikk a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet által Most mi lesz? – Művészetelméleti pillanatfelvételek 2020 végén címmel rendezett konferencia egyik előadásából született tanulmány. A konferenciát 2020. november 3-án tartották az MMA székházában, a Pesti Vigadóban. Vö. <https://www.mma-mmki.hu/rendezvenyek/most-mi-lesz-muveszetelméleti-pillanatfelvételek-2020-vegen-konferencia/>

IRODALOMJEGYZÉK

- ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet, Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 2018.
- BENEDEK Anna – ÁRVAI András: *Folyamatosan önarcképet rajzolunk – Interjú Cságoty Ferenc építésszel a BME Középülettervezési Tanszékén = prae.hu*, 2010. december 14., <https://www.prae.hu/article/3087-folyamatosan-onarckepet-rajzolunk-interju-csagoly-ferenc-epitesszel/> (utolsó letöltés 2020. 08. 10.).
- BENEDICT, Mark A. – McMAHON, Edward T.: *Green infrastructure. Linking Landscapes and Communities. The Fund*. Island Press, Washington, 2006.
- CSÁGOLY Ferenc: *A műemlékvédelem bizonytalanságai = DÉVÉNYI Sándor – SÜLYOK Miklós (szerk.): Élő műemlék, Rekonstrukció, de hogyan? A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei, szeptember 6–7., Bp., MMA Kiadó, 2019, 19–29.*
- CSILLAG Péter: *Ady stoplisban. Klasszikus magyar írók a futballról*. Bp., Jaffa, 2019.
- DARVASI László: *A titokzatos világválogatott*. Bp., Magvető, 2006.
- DÉRY Attila: *Modern építészetünk elfeledett oldala. Modern építészetünk két forrása, avagy történetírásunk egyoldalúsága*, előadásjegyzet, http://www.attiladery.hu/download/modern_ep.pdf (utolsó letöltés, 2020. 08. 05.).
- ESTERHÁZY Péter: *Utazás a tizenhatos mélyére*. Bp., Magvető, 2006.
- FERKAI András – SIMON Mariann et al.: *Családi házak / Family houses – Kortárs magyar építészet / Contemporary Hungarian Architecture*. Terc Kft., 2009.
- FÜRDŐS Zsanett: *Egy párbeszéd alapú város víziója – Interjú Bardóczi Sándorral, a főváros új főtérépítésével = epiteszforum.hu*, 2020. 01. 23., <https://epiteszforum.hu/egy-parbeszed-alapu-varos-vizioja-interju-bardoczi-sandorral> (utolsó letöltés: 2020. 08. 05.)
- GEHL, Jan – SVARRE, Birgitte: *How to Study Public Life*. Washington, Island Press, 2013.
- GEHL, Jan: *Cities for People*. Washington, Island Press, 2010; uő: *Life Between Buildings. Using Public Space*. Washington, Island Press, 2011.
- GERLE János (szerk.): *Makovecz Imre, tervek, épületek, írások 1–2*. Bp., epl Kiadó, 2015.
- HAJÓS-BAKU Eszter Judit: *A két világháború közötti protestáns templomok centralizáló formái Magyarországon*. Bp., Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2018, kézirat.

- HAMVAS Béla: *A bor filozófiája*. Medio, 1997, 2010.
- JAKAB Albert Zsolt: *Emlékállítási és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012.
- JANÁKY István: *Levelek Árkádiából = epiteszforum.hu*, 2011. november 5., <http://epiteszforum.hu/levelek-arkadiabol> (utolsó letöltés: 2017. 01. 28.).
- JANESCH Péter: *Önsajnálata és megvetés = epiteszforum.hu*, 2014. június 19., <https://epiteszforum.hu/onsajnalat-es-megvetes> (utolsó letöltés: 2020. 08. 07.).
- KOVÁCS Dániel: *Az ígéretek földje, Magyar építészet 2010 után = Magyar Narancs*, 2014, 51. sz. (12. 18.), <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/az-igeretek-foldje-93046> (utolsó letöltés: 2020. 08. 05.).
- KRÄHLING János – VUKOSZÁVLYEV Zorán: *Új evangélikus templomok*. Bp., Luther Kiadó, 2008.
- KRIZSÁN András: *Balaton-felvidéki építészeti útmutató*. Nemzeti Agrárszaktanácsadási Intézet, Modum Kft., 2013.
- LŐRINCZ Zoltán: *„Ne hagyjátok a templomot...” – Új református templomok 1990–1999*. Bp., Kálvin Kiadó, 2000; RÉV Ilona: *Templomépítészetiünk ma*. Bp., Corvina, 1987.
- MAKOVECZ Imre: *Bak, faluház = GERLE János (szerk.): Makovecz Imre, tervek, épületek, írárok 1–2*. Bp., epl Kiadó, 2015.
- MAKOVECZ Imre: *Sevilla, a magyar pavilon = GERLE János (szerk.): Makovecz Imre, tervek, épületek, írárok 1–2*. Bp., epl Kiadó, 2015.
- MARTINKÓ József: *Miért szép? Lehel téri vásárcsarnok = OCGTOGON Architecture & Design*, 2002, 16. évf., 1. sz., 78–81.
- MARTINKÓ József: *Zabszem. MŰBÍRÁLAT – ÉPÍTÉSZET = ÉS*, 54. évf., 27. sz., 2010. július 9.
- MASZNYIK Csaba: *Janáky István nem „hazudik”, legfeljebb téved = epiteszforum.hu*, 2011. december 5., <https://epiteszforum.hu/masznyik-csaba-janaky-istvan-nem-hazudik-legfeljebb-teved> (utolsó letöltés: 2010. 08. 06.).
- MORAVÁNSZKY Ákos: *Ligetii Pál és a korszakok hullámverése*. Velencei építészeti Biennálé, 2004, <http://biennale04.hu/> (utolsó letöltés: 2020. 08. 10.).
- MUSCHAMP, Herbert: *The Miracle In Bilbao = The New York Times Magazine*, 1997. szeptember 7., <http://www.nytimes.com/1997/09/07/magazine/the-miracle-in-bilbao.html?pagewanted=print&src=pm> (utolsó letöltés: 2014. május 2.).
- ONGRÁDI Melinda: *A túlélésért küzdenek a magyar építésszek = hg.hu*, 2010. február 6, <http://hg.hu/cikkek/varos/8504-a-tulelesert-kuzdenek-a-magyar-epiteszek> (utolsó letöltés: 2020. 07. 29.).
- PALLAI Katalin (szerk.): *A Budapest modell*. Bp., 2003.
- ROZSNYAI József: *A magyarországi historizmus építészeti alkotásainak előképeiről, különös tekintettel neobarokk építészeti stíluskapcsolataira = SZENTESI Edit – MENTÉNYI Klára – SIMON Anna (szerk.): Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Vince Kiadó, 2013, 303–322.
- SOMLYÓDY Nóra: *A méreg zöldje – A Spenótház átépítése = Magyar Narancs*, 2005, 50. sz. (december 15.).
- SPIRÓ György: *Apámmal a meccsen = Álmodtam neked*. Bp., Szépirodalmi, 1987, bővített kiadás: *Álmodtam neked, Régi és új novellák*. Bp., Scolar, 2000.
- SU, Rong – ROUNDS, James – ARMSTRONG, Patrick Ian: *Men and things, women and people: a meta-analysis of sex differences in interests = Psychological Bulletin*, 2009. november, 135. évf., 6. sz., 859–884, DOI: 10.1037/a0017364.
- SZÉPLAKY Gerda (szerk.): *A zsarnokság szépsége. Tanulmányok a totalitarizmus művészetéről*. Bp., Kalligram, 2008.
- TOLNAI Ottó: *Költő disznósírból*. Pozsony, Kalligram, 2004, 309.
- URBÁN Erzsébet: *A kettős Szentév építészeti vonatkozásai, Az 1938. évi Szent István jubileum és a 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet*, 2018, kézirat.
- VÁMOS Dominika: *Elhallgatott epizódok a magyar építésszek 20. századi történetéből 3. = epiteszforum.hu*, 2014. március 13., <https://epiteszforum.hu/elhallgatott-epizodok-a-magyar-epiteszek-20-szazadi-tortenetbol-3#ll> (utolsó letöltés: 2020. 07. 31.).
- VÁMOS Dominika: *Keresni a semmiből, keresni a lényegét. Részletek Ivánka Andrásal készült beszélgetésekből = VÁMOS Dominika (szerk.): Egy megtalált ház, arc 4⁺, Az Új Magyar Építőművészet melléklete*, Bp., Gyorsjelentés Kiadó, 1999.
- VANSINA, Jan: *Oral Tradition as History*. London, James Curre, 1985.
- WESSELÉNYI-GARAY Andor (szerk.): *A mindenség modellje – Kortárs magyar templomépítészet / The Model of the Universe – Contemporary Hungarian Church Architecture*. Debreceni MODEM. 2009. március 21 – 2009. június 28. (ex. cat.) 2nd, Enlarged edition, Debrecen, 2010.
- WESSELÉNYI-GARAY Andor: *A medve bőrére. A Spenótház szubjektív tervezéstörténete = Alaprajz*, 2005. szeptember-október, 12. évf., 5. sz., 14–16.

- WESSELÉNYI-GARAY Andor: *A műemléktől a mű emlékéig, Lábjegyzetek múltunk jövőjéhez = Országút, 1. évf., 3. sz., 42–44.*
- WESSELÉNYI-GARAY Andor: *Méltani vagy hasba szúrni? Az építészeti kritika színeváltozása = Magyar Művészet, 2020, 1. sz., 24–29.*
- WESSELÉNYI-GARAY Andor: *Szövegmontázs egy sarokházzól, Szabad György Országgyűlési Irodaház, Kossuth tér 6–8. = METSZET, 2019. november/december, 32–37.*
- WESSELÉNYI-GARAY, Andor: *Nem számít, Háromlakásos társasház, Törökvezs = Alaprajz, 2000. október, 7. évf., 7. sz., 40–41.*

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány elkészítéséhez pótolhatatlan segítséget nyújtott Bordás Péter, Eplényi Anna, Erhardt Gábor, Eltér István, Fonyódi Mariann, Kovács Dániel, Kalmár 'Cicu' Miklós, Martinkó József, Nagy Iván, Radványi Gábor, Reith András, Szemerey Samu, akinek, ezúton is szeretném kifejezni köszönetem.
- 2 Nem ennek a tanulmánynak a témája, de érinti az építészet helyzetét, hogy 2010-zel önálló kulturális tényezőként jelenik meg a tájépítészet Magyarországon. Ekkor rendezik meg először a Tájéduesszeia kiállítást, amelyet 2015-ben megismételnek, és ekkor katalógussal is illusztrálják; 2011-től adják át az Év Tájépítésze Díjat, 2019-ben pedig az MM_C Mőcsényi Mihály-emlékév alkalmából megalapítják a Mőcsényi-díjat, amelyet az építészeknek adott Ybl Miklós-díj mintájára a szakma legrangosabb elismerésének számnak. A tájépítészet intézményes elismerésének, továbbá önszerveződésének legutóbbi lépése, hogy 2020 elejével Bardóczy Sándor személyében jelölik ki – az egykori főkeretszi, főépítészzi pozíciók mintájára – Budapest Főtájépítészt.
- 3 GEHL, Jan: *Cities for People*. Washington, Island Press, 2010; uő: *Life Between Buildings. Using Public Space*. Washington, Island Press, 2011; uő – SVARRE, Birgitte: *How to Study Public Life*. Washington, Island Press, 2013. Megjegyzendő, hogy Gehl az első könyvét már 1987-ben megjelentette a közterek fontosságáról, ám nézetei csak 2000 után terjednek el, ami jól nyomon követhető a publikációinak számában is.
- 4 PALLAI Katalin (szerk.): *A Budapest modell*. Bp., 2003, 414.
- 5 Rendkívül összetett kérdés, mennyiben lehet a fenti tézist erősítő példaként citálni Bardóczy Sándort, aki Budapest Főtájépítészeként úgyszintén (zöld) infrastruktúráként kezeli a fasorokat, parkokat, zöldfelületeket. FÜRDŐS Zsanett: *Egy párbeszéd alapú város víziója – Interjú Bardóczy Sándorral, a főváros új főtájépítészéval = epitesforum.hu, 2020. 01. 23., https://epitesforum.hu/egy-parbeszed-alapu-avaras-vizioja-interju-bardoczy-sandorral (utolsó letöltés: 2020. 08. 05.)*. A témában a meghatározó mű: BENEDICT, Mark A. – McMAHON, Edward T.: *Green Infrastructure. Linking Landscapes and Communities*. The Fund. Island Press, Washington, 2006. A terminológia egy 1999-ben szervezett workshopra született, amelyet több rövid jegyzet, monográfia kísért. A hazai szakmai diskurzusokban a zöld infrastruktúra gondolata 2010 környékével jelenik meg, elterjedésében pedig rendkívül fontos szerepet játszik egy kiadványsorozat, a *Zöld infrastruktúra füzetek* 1–6. A koncepció lényege, hogy a zöldfelületek rendszerét a közművekhez hasonlóan védjék törvényekkel, tervezését pedig kontrollálják jogszabályokkal.
- 6 WESSELÉNYI-GARAY Andor: *A műemléktől a mű emlékéig, Lábjegyzetek múltunk jövőjéhez = Országút, 1. évf., 3. sz., 42–44.*
- 7 WESSELÉNYI-GARAY Andor: *Szövegmontázs egy sarokházzól, Szabad György Országgyűlési Irodaház, Kossuth tér 6–8. = METSZET, 2019. november/december, 32–37.*
- 8 CSÁGOLY Ferenc: *A műemlékvédelem bizonytalanságai = DÉVÉNYI Sándor – SÜLYOK Miklós (szerk.): Élő műemlék, Rekonstrukció, de hogyan? A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei, szeptember 6–7., Bp., MMA Kiadó, 2019, 19–29.*
- 9 WESSELÉNYI-GARAY Andor: *Méltani vagy hasba szúrni? Az építészeti kritika színeváltozása = Magyar Művészet, 2020, 1. sz., 24–29.*
- 10 Erről éles nyelven lásd: KOVÁCS Dániel: *Az ígéretek földje, Magyar építészet 2010 után = Magyar Narancs, 2014, 51. sz. (12. 18.)*, <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/az-igeretek-foldje-93046> (utolsó letöltés: 2020. 08. 05.) „...a magyar építészetkritikus jellemzően elvonatkoztat a megvalósulás körülményeitől: mintha úgy csodálnánk a kínai nagy fal évezredek formáinak férfias patosát, hogy nem veszünk tudomást a kötömbök mögött fekvő több ezer hulláról”.
- 11 KRIZSÁN András: *Balaton-felvidéki építészeti útmutató*. Nemzeti Agrárszaktanácsadási Intézet, Modum Kft., 2013.
- 12 VANSINA, Jan: *Oral Tradition as History*. London, James Curre, 1985.
- 13 ASSMANN, Jan: *A kulturális emlékezet, Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Bp., Atlantisz Könyvkiadó, 2018, 53–54.

- 14 Egyik remek interpretációjaként lásd: JAKAB Albert Zsolt: *Emlékkállítás és emlékezési gyakorlat. A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012, 31–32.
- 15 Danilo Kiš egyik interjújában a jó prózát illetően a tárgyviasságot tartja legfontosabbnak: „Mert a próza földi teremtmény, a próza a talajon nő. A földben, mint a krumpli.” Idézi: TOLNAI Ottó: *Költő disznósírból*. Pozsony, Kalligram, 2004, 309.
- 16 VÁMOS Dominika: *Keresni a semmiből, keresni a lényegét. Részletek Ivánka Andrásral készült beszélgetésekből* = VÁMOS Dominika (szerk.): *Egy megtalált ház*, arc 4', Az Új Magyar Építőművészet melléklete, Bp., Gyorsjelentés Kiadó, 1999, 4. A kötet éppenséggel valóban felfedezte Ivánka András remekművét, a győri orvosi klubházat. Figyelemre méltó megtapasztalni, miképp értékelődnek fel bizonyos stilisztikai törekvések átlagosan negyven-ötven év elteltével. A kétezres évek elején különleges figyelem fordult a szocialista realizmus felé. A Debreceni MODEM-ben szervezett kiállítás, illetve az azt követő konferencia és kötet SZÉPLAKY Gerda (szerk.): *A zsarnokság szépsége. Tanulmányok a totalitarizmus művészetéről*. Bp., Kalligram, 2008 éppúgy igazolta ezt, mint a Kortárs Építészeti Központ által szervezett *Problémás örökség. Nemzetközi műemléki szimpózium*, 2008. március 28–29. is. Az elmúlt évtizedben a fókusz a hetvenes évek épületállománya felé fordult, amit pontosan illusztrál Kovács Dániel művészettörténész kurátorságával a 2020-es velencei biennáléra tervezett magyar kiállítás tematikája, az OTHERNITY, amelyik tizenkét korabeli épületet helyez a középpontba. Rendkívül érdekes lenne az akupunktúra jellegű kiemelkedő teljesítményekkel jelentkező, egyszeri alkotók bemutatása, ekként került sor például Zalotay Elemér reneszánszára, kinek rajzaiból 2019-ben a FUGA Budapesti Építészeti Központ által száz példányban kiadott rajzmappa. Hasonlóképp képzelhető el, hogy az utókor felfedez magának egy ismeretlen remekművet, Miklós Balázs adyligeti családi házat is.
- 17 MAKOVECZ Imre: *Bak, faluház* = GERLE János (szerk.): *Makovecz Imre, tervek, épületek, írások 1–2*. Bp., epl Kiadó, 2015, 165., 1. kötet: „*Ennek a háznak az alaprajza egy kiterjesztett szárnyú madárházhoz hasonlít, a lefedése pedig tollakhoz hasonló. Állt ugyanis előtte egy I. világháborús emlékmű, amilyen mindenütt volt az országban: a tetjén egy turulmadár ült, de 49 környékén jöttek a Lenin-fiúk, és leverték. Én egy nagyon nagy madarat rajzoltam művelődési ház helyett, mondván, na ezt verjétek le, ha tudjátok...*”
- 18 ONGRÁDI Melinda: *A túlélésért küzdenek a magyar építések* = hg.hu, 2010. február 6., [http://hg.hu/cikkek/varos/8504-a-tulelesert-kuzdenek-a-](http://hg.hu/cikkek/varos/8504-a-tulelesert-kuzdenek-a-magyar-epiteszek) magyar-epiteszek (utolsó letöltés: 2020. 07. 29.). Makovecz Imre Makonája 2010 februárjában zárt be, mert nem tudta egy kiállított és ki nem fizetett számla által jelentett áfa-kötelezettségét befizetni. A lépést az akkori kormányzat egyértelmű gazdaságpolitikai kritikájaként lehetett értelmezni.
- 19 Ennek ékes bizonyítékaként lásd: FERKAI András – SIMON Mariann et al.: *Családi házak / Family houses – Kortárs magyar építészet / Contemporary Hungarian Architecture*. Terc Kft., 2009, a kötetbe ugyanis egyetlen, a Makovecz-iskolához sorolható épületet sem válogattak be.
- 20 JANÁKY István: *Levelek Árkádiából = epiteszforum.hu*, 2011. november 5., <http://epiteszforum.hu/levelek-arkadiabol> (utolsó letöltés: 2017. 01. 28.). Az első szövegváltozat 2011. július 6-án keletkezett, három hónappal Makovecz Imre halála előtt, ám felolvasásra először az október 14-én, Debrecenben megtartott, Babel és/vagy Árkádia témájában meghirdetett konferencián került sor, alig pár nappal Makovecz Imre halála után. A szöveg – az izléstelen időzítésen túl – azért is lehetett volna alkalmas arra, hogy szerzőjét kánonformáló pozícióba emelje, mert az organikus építészet annullálásán megelőlte a huszadik század értékalakító alkotásait is, amelyre tudtommal gyakorló építész eddig programszerűen nem vállalkozott. Janáky magánkánonja „egy finom, előkelő, választékos, árnyaltos stilisztikai szűlettség” tagjának látta a mester aranykorában született dobogókő síházát, de az önkéntelen építész remekeit is, melyek közül számosat már publikált *Az építészeti szépség rejtekei* című gyűjteményében. A szöveg első hatásához hozzájárult, hogy arra celebratív-ceremoniális körülmények között került sor. Amikor utolsó előadóként Janáky kapott szót, már alkonyodott, világitást nem kaptak, a szöveget már teljes sötétségben fejezte be, sorait a háttérben futó vetítésről verődő reflexfényeknél olvasta. A „diszletépítészek” elleni kirohanása után közzétett épületlista kapcsán a kérdés egyre inkább az volt, mi kerül bele és ki marad ki. Remek épületek sorjázta valamiféle bizarr építészeti haláltáncot lejtve, amelynek hatása alól a hallgatóság, de a konferenciát szervező Puhl Antal sem vonhatta ki magát. Előbbi hosszú vastappsal fogadta a szöveg végét, utóbbi pedig – aki egy házzal szintén szerepelt a Janáky-listán – könnyektől elfülő hangon zárta a konferenciát. (Az Árkádia-level rendkívül higgadt kritikája olvasható MASZNYIK Csaba: *Janáky István nem „hazudik”, legfeljebb téved* = *epiteszforum.hu*, 2011. december 5., <https://epiteszforum.hu/masznyik-csaba-janaky-istvan-nem-hazudik-legfeljebb-teved> (utolsó letöltés: 2010. 08. 06.). Igazán akkor vált egyértelművé, hogy Janáky István voltaképp a vatesz megüresedett szerepére jelentkezett be, amikor 2011. november 24-én a FUGA Budapesti Építészeti Központban megismétlődött a felolvasás. A zsűfólaság telt terem-

ben ülök mindegyike olvasta addigra a szöveget, a rá érkezett reakciókat, Masznyik Csaba opponenciáját. A teltház nem a tartalom, hanem Janáky István személye felé irányult, az este voltaképp újdonságot nem tartalmazott, inkább csak megpecsételte azt a „szövetséget”, amelynek kezdeményezője Janáky István lett.

- 21 Lábjegyzetként említhető csak, hogy a Kós Károly Egyesülés által működtetett Vándoriskola ikerlakozatának tekinthető egy másik posztgraduális képzés, a Mesteriskola. Ennek története 1953-ig nyúlik vissza, alapítását követően azonban pár évvel később – Keller Márkus szavaival – a hazai építészet deprofeszionalizációjával párhuzamosan bezárták, majd Makovecz Imre Magán Mesteriskolájának megalapítása után egy évvel, 1970-ben újraindították. A hazai építésztörténet-írás és -dokumentálás egyik nagy adóssága, hogy ennek története a mai napig nem készült el. Ezzel a hiányossággal együtt tudható ugyanakkor, hogy a Mesteriskolát működtető mesterek egymás közötti beszélgetéseiben 2010 óta a „válság” érzete a meghatározó. E válság gyúpontjaként természetesen nem határozható meg egyetlen esemény, ám megjelölhető egy olyan momentum, amely – miképp az organikus építészettől álló kihívásokat peccszerű tömörséggel mutatja fel az építészeti közbotrányként, bizonyos szempontból pedig kihalási eseményként is értelmezhető Alakor – rendkívül kontúrosan jeleníti meg a krizeológiai kereteket. Ez pedig Turányi Gábor Spenótház átalakításával kapcsolatos árulása, továbbá az inkompetencia, ahogy az ügyet a Mesteriskola kezelte. A Roosevelti téri irodaház áttervezési munkáit mintaeértékűnek szánt tervpályázaton választotta ki a zsűri, mely pályázatot a legnagyobb meglepetésükre a Mesteriskola XVI. ciklusának hallgatói nyertek. A tulajdonos viszont ragaszkodott ahhoz, hogy a „fiatalok” mellett egy, a szakmában tapasztalt építész legyen társtervező. A projekt végére a „fiatalok” kiszorultak a tervezésből, az MCXVI iroda neve az építési plakáton sem szerepelt. Részletesen: SOMLYÓDY Nóra: *A méreg zöldje – A Spenótház átépítése = Magyar Narancs*, 2005. 50. sz. (december 15.); WESSELÉNYI-GARAY Andor: *A medve bőrére. A Spenótház szubjektív tervezéstörténete = Alaprajz*, 2005. szeptember-október, 12. évf., 5. sz., 14–16.
- 22 Ennek szellemes kritikáját lásd: MARTINKÓ József: *Zabszem. MŰBRÁLAT – ÉPÍTÉSZET = ÉS*, 54. évf., 27. sz., 2010. július 9. „Összeszorul szív, száj, gyomor, ököl, fenék. Szorong alkotó és ítéző: [...] Ennek a konszenzusos alapelvek a módszerez, évek óta zajló közmegegyezéses lebontása mára ugyanis teljesen szétverte a tervpályázati versennyel történő kiválasztás modelljét. Az összes szereplő arra a következtetésre jutott, hogy a konszenzusos versenypályázati kiválasztási elv liberális szövműsülemény. A hazai építészet

főszereplői ugyanis, valamilyen perverz téveszme okán, rendíthetetlen meggyőződéssel vallják, hogy a munkák nekik járnak. A megbízások kizárólag őket illelhetik meg. Ha egy kiválasztási folyamat végeredménye nyomán ennek ellenkezője valósul meg, akkor vagy a folyamat hibás, vagy mindenki az égegyadta világon. Téved az, aki ezt pusztán a vesztesek keserűségének, csalódásának tudja be. Nem. A »nem győztesek« a rendszer áldozatainak látják önmagukat. Áldozatnak, akire a pályázati rendszer rátámadt. Ezért nem győzni akarnak a legközelebbi pályázaton, hanem megvívni önvédelmi harcukat a gonosz rendszer ellen. Immár felmondható minden szakmai konszenzus, önérték, szabály, bizalmi elv. [...]” Az érem másik oldala, hogy a tízes évek elejéig gyakran építési engedélyezési tervdokumentációnak megfelelő anyagot kellett pályázatokhoz benyújtani – kevesebb pályázati nyereményért, mint amennyibe az adott megbízás került volna. Ennek példája a szegedi klinika épületére 2008. szeptember végén kiírt „265 ágyas új klinikai épület építése, a meglévő klinikaépülethez való hozzáépítéssel korszerű, 619 ágyas magkórház kialakítása”, 2008. szeptember 29., <https://epiteszforum.hu/palyazati-kiiras-a-szegedi-klinika-uj-epuletenek-epitesere> (utolsó letöltés: 2020. 07. 31.). Egy másik példaként: 2015-ben az Új Pécsi Vásárcsarnokra kiírt országos tervpályázaton összesen tízenkettő millió forintot osztottak ki, első díjas tervet annak ellenére nem találtak, hogy húsz pályamű érkezett. A feladat nagysága miatt tíz tervlapot kellett benyújtani, amely aránytalan megterhelésnek tűnt ezen díjazás mellett. A rendszerváltásig csinos jóvedelemforrást jelentett egy díjazott pályamű, komoly esélyekkel ki lehetett hozni nullszaldóra egy indulást, ez a mai követelmények miatt megszűnt. Az önálló szakmává szerveződő látványtervezés és modellezés ráadásul már önmagában rendkívül komoly befektetést jelent minden indulótól; amennyiben nem az első díjak valamelyikét sikerült elnyerni, csakis súlyos ráfizetéssel lehet egy-egy pályázaton részt venni.

- 23 MAKOVECZ Imre: *Sévilla, a magyar pavilon = GERLE: i. m.* (2015), 190., 1. kötet: Az 1995-ös lakiteleki kiállításra írt katalogusszöveg tanúsága szerint tudatosan nem indult tervpályázaton.

24 VÁMOS Dominika: *Elhallgatott epizódok a magyar építészek 20. századi történetéből 3. = epiteszforum.hu*, 2014. március 13., <https://epiteszforum.hu/elhallgatott-epizodok-a-magyar-epiteszek-20-szazadi-tortenetebol-3#l> (utolsó letöltés: 2020. 07. 31.). „A Nemzeti Szövetség gerincét az úgynevezett kisorablósok alkották” [Hermány Géza interjú, Petrőczy Gábor gyűjt. Tabéry Iván IB-i vallomása szerint a kisorablós asztaltársaság mint érdekszövettség, Halászy Jenő, Simkovits Lajos, Rimanóczy Gyula, Várádi Szabó Lajos részvételével alakult az egri liceum pályázat miatt, 1933-ban], akik kifejezetten szorgalmazták a tervpályázatok kiírását, miköz-

- ben – „*ma én bírállak téged, holnap te bírálsz engem*” [Virágh Pál életútinterjú, 42. old. Oral History Archívum 47. (Szabóné Dér Ilona, 1986–87)] *alapon – előre egyeztettek az általuk kijelölt zsűritaggal a potenciális nyerteseket. A nagyrablók, a jól ismert egyetemi professzorok társasága a kisrablókkal szemben a direkt megbízásokban volt érdekelt. A Fővárosnál – a Közmunkatanácsnál – alkalmazott, Pandúroknak becézett építészek pedig sok esetben hivatalból kerülhettek a nagyobb léptékű feladatok közelébe.*”
- 25 Janesch Péter nyomdafestéket tűró emlékváltozatában Kapitány József a Mesteriskola 1985. februári Makovecz műhelybemutatóján mondta: „Imre, én úgy látom: amíg a hegyekben voltatok, minden rendben volt. Mikor kijöttetek az erdőből – ott kezdődtek a bajok.” JANESCH Péter: *Önsajnálát és megvetés = epiteszforum.hu*, 2014. június 19., <https://epiteszforum.hu/onsajnalat-es-megvetes> (utolsó letöltés: 2020. 08. 07.).
- 26 TASNÁDI József: *Elégedetlenség*. A szöveg 2014 szeptember 12-én a FUGA Budapesti Építészeti Központban rendezett *Hogyan tanítsuk a Z-generációt?* című konferencián hangzott el.
- 27 DÉRY Attila: *Modern építészetünk elfeledett oldala. Modern építészetünk két forrása, avagy történetírásunk egyoldalúsága*, előadásjegyzet, http://www.attiladery.hu/download/modern_ep.pdf (utolsó letöltés, 2020. 08. 05.).
- 28 ROZSNYAI József: *A magyarországi historizmus építészeti alkotásainak előképeiről, különös tekintettel neobarokk építészetünk stíluskapcsolataira = SZENTESI Edit – MENTÉNYI Klára – SIMON Anna (szerk.): Kő kövön. Dávid Ferenc 73. születésnapjára*. Vince Kiadó, 2013, 303–322.
- 29 Erről két kiadás előtt álló kézirat is tanúskodik: HAJÓS-BAKU Eszter Judit: *A két világháború közötti protestáns templomok centralizáló formái Magyarországon*. Bp., Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2018, kézirat, illetve: URBÁN Erzsébet: *A kettős Szentérv építészeti vonatkozásai, Az 1938. évi Szent István jubileum és a 34. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus*, Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet, 2018, kézirat.
- 30 Jelen tanulmány kereteihez széljegyként illeszkedik az építészet(i oktatás) lassú dizájnfordulata, amely leginkább a vidéki – debreceni és győri – építészeti mérnökképzések átalakulása, az oktatásban résztvevő nagyszámú női hallgató, továbbá az Ybl Egyesület által 2019. október 2-án szervezett *Az építés designer-e?* című konferencia is árukkodott. Amennyiben illusztrálni kívánjuk ezt az évek óta tartó lassú átalakulást és a dizájn javára történő hangsúlyeltolódást, érdemes segítségül hívni Ligeti Pál *Új Pantheon felé* című könyvét, amelyet a szerző 1926-ban Budapesten jelentett meg, a ké-
- sőbbiekben pedig a *Der Weg aus dem Chaos* című munkájában fejlesztett tovább. (München, Callwev Kiadó, 1931). Ligeti megkísérelte, hogy a kor általános kultúrmorfológiai törekvéseinek megfelelően az emberiség történelmének nagy irányváltozásait írja le az építészet fejlődésének törvényszerűségeit. (MORAVANSZKY Ákos: *Ligeti Pál és a korszakok hullámverése*. Velencei Építészeti Biennálé, 2004, <http://biennale04.hu/>, [utolsó letöltés: 2020. 08. 10.] Ligeti a wölflíni kettősségek-ellentétpárok helyett hármasságokat alkalmazott és a nagy egymást követő kultúrákhoz ciklikusan visszatérő építészeti, szobrászati és festészeti minőségeket rendelt. Az egyes ciklusokon belül mintegy fraktálként ismételte meg a mikrohullámzásokat egy olyan bonyolult rendszert létrehozva, amely kellően rugalmassá vált ahhoz, hogy azzal sok mindent meg lehessen magyarázni. Ligeti szerint – Moravánszky Ákos értő interpretációjában – „az egymást váltó kultúrákban építészeti (egyiptomi művészet), szobrászati (görög-római ókor), illetve festészeti (keresztény művészet) elvek dominálnak. Wölflin „Körpergefühl” (testérzés) fogalmára utalva megállapítja: »A három képzőművészet egymásutánját a test útjának is felfoghatjuk tehát. Az építészet korban feltűnik, kialakul, a szobrászati idején teljes fényben ragyog, a festői korban szertefoszlik.« (145. o.) Ligeti úgy hirdette az eljövendő kort, mint az impresszionista feloldódásra következő újabb »építészeti« időszakot, az új Pantheon korát.”
- A huszadik századra visszatekintve valóban megállapítható, hogy az az építészet évszázada volt. Az építészet túnt annak a műfajnak, amelyek képes arra, hogy végső megoldást adjon az emberiség legégetőbb problémáira, vagy azonnal formát és teret rendeljen azokhoz a javaslatokhoz, amelyekkel a tudományok éltek a mindennapi élet jobbítására. A modernitások ikonjaként és ágenseként az építészet egyértelműen a huszadik század meghatározó művészete lett, mint ahogy éppígy kétségtelen, ahogy a tizenkilencedik é a festészet, a tizennyolcadiké pedig talán – ehelyütt Ligetinek kedvezve – tényleg a szobrászat volt. Erősen kétséges azonban, hogy ez igaz lenne a huszonegyedik századra is, az építészet – ugyanis épp a mérnökség segítségével asszisztált az urbanisztikai- (lakótelepek), szociális- (lakótelepek szlömösödése) és természeti katasztrófákhoz (az éghajlatnak és adottságoknak ellentmondó doktriner építkezés). A Minoru Yamasaki által tervezett Pruitt Igoe lakótelep felrobbantása 1972–1973 folyamán, pontosabban az összeomló házak képe és az azokat negatív eredetmitoszként elsajátító posztmodern azonban az építészettel kapcsolatos efféle mítoszokkal számolt le. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy ne épülnének a továbbiakban is jó házak, hogy ne írhatnánk tovább az építészet történetét, azt viszont igen, hogy az építészet – belátható időre legalább is – elvesztette azt a belső potenciált,

amely alapján korszakművészetté válhatna. Nagyon úgy tűnik, hogy helyét – a „testézés” wöflfini fogalmához eredetszerűen jobban illeszkedő dizájn váltja fel, amit éppúgy igazol a képzésben résztvevők, mint a helyek száma. A dizájn ugyanis magáról az emberről – és élményeiről – szól. Nem a pusztán önmagukban vett dolgokról, hanem arról, ahogy az ember egyrészt elrendezi azokat, másfelől ahogy viszonyul ehhez az elrendezettséghez, harmadrészt pedig arról, ahogy alkalmazza azokat saját testének rétegszerű, prosztetikusk meghosszabbítására. A huszonegyedik századra a dizájn olyasfajta tervezéseméleti, kutatási, tudásfelhalmozási és művészettermelési formává vált, mint amilyen a huszadik században az építészet volt. Az élet minden területét átható olyan általános művészeti lingua franca, amely sikerrel olvasztotta magába az olyan alapvetően eltérő területeket, mint az építészet, a tárgytervezés, a divat és a grafika. Gyűjtőfogalom, amely éppúgy vonatkozik a terek kialakítására, mint azok berendezésére; éppúgy azok felhasználására, mint az általuk keltett élmény tervezésére. Talán megengedhető poézissal szólva: a szemünk előtt épül fel korunk új gótikus katedrális, ez azonban a dizájn: nem pusztán az egyes műfajok közötti határt mosta el, hanem élet és művészet (experience design), élmény és tervezettség (food design), oktatás és tudás (doing by learning), cselekvés és kontempláció (flow, new craft), tervezés és építés (öko- és reflexív regionalizmusok) egységét is megteremtette. A design a huszonegyedik században olyasfajta EGYSÉG szinonimája, amely a kreatív iparokból szerzett tudásokon keresztül sikerrel állította az életet a középpontba. Nem túlzás tehát azt állítani, hogy a dizájn lett a huszonegyedik század művészete: nem pusztán kapocs, hanem egyesítő keret elmélet és gyakorlat, poézis és technológia, vízió és megvalósítás számára. Ráadásul a dizájn szükségképp antropológiai eredetű. Protézisrétegekként veszi körbe az emberi testet ruházatként, bútorként, enteriorként, házként, építésztként, városként és a legutóbbi idők felfedezéseként klímaként. Mindemelllett a dizájn szükségképp énközpontú is egyben. A világba vetett test én-szerű képviseletét, túlélését és meghatározását vállalja fel a hajviselettel, a szőrzetek kialakításával, a test formálásával – akár torzításával – a szemüveggel kezdve, a csontimplantátumokon keresztül a szépségzeti beavatkozásokig. A dizájn egyes területei – részben a dolgok elrendezettségéeként, részben pedig a test kiegészítéseként – csak léptékében térnek el egymástól. A szívbe ültetett pacemaker és a klíma közötti léptékek sávján az építészet éppúgy közbenső állapot, mint a felhasználói élmény tervezése és a frizura között a csomagolás. Az építészethen zajló dizájnfordulat jelentősége abban áll, hogy – sorrendben – a funkció, a szerkezet, a tér, az anyag és a hely időleges primátusai után, mintegy proto-bauhausi fordulattal

a nem csak ergonomiai embert és annak személyes történetét helyezte a tervezés középpontjába. Az építészet dizájnfordulata tehát szükségképp jár együtt egy antropocentrikus fordulattal, amelynek során az építészet egyre inkább elveszíti a „absztrakt” jellegét, hogy egyre inkább emberi viszonylatok rendszereként és eredőjeként értelmeződjék. E viszonyrendszer középpontjában áll a „személyesség” (BENEDEK Anna – ÁRVAI András: *Folyamatosan önarcképet rajzolunk – Interjú Cságoly Ferenc építésszel a BME Középülettervezési Tanszékén* = *prae.hu*, 2010. december 14., <https://www.prae.hu/article/3087-folyamatosan-onarckepet-rajzolunk-interju-csagoly-ferenc-epitesssel/> (utolsó letöltés 2020. 08. 10.), amely jól magyarázza a képzésekben megjelenő nőhallgatók arányát. Az elmúlt évtizedek legmeghatározóbb kutatásai bizonyították, hogy a nemi különbségek jól kimutathatók az érdeklődésben is: a férfiakat a „dolgok”, a nőket az „emberek” érdeklik, tucatnyi publikáció közül vö.: SU, Rong – ROUNDS, James – ARMSTRONG, Patrick Ian: *Men and things, women and people: a meta-analysis of sex differences in interests* = *Psychological Bulletin*, 2009. november, 135. évf., 6. sz., 859–884, DOI: 10.1037/a0017364.

- 31 A százas nagyságrendű bibliográfia nagyobb összefoglalói közül: LÖRINCZ Zoltán: *„Ne hagyjátok a templomot...” – Új református templomok 1990–1999*. Bp., Kálvin Kiadó, 2000; RÉV Ilona: *Templomépítészünk ma*. Bp., Corvina, 1987; KRÄHLING János – VUKOSZÁVLYEV Zorán: *Új evangélikus templomok*. Bp., Luther Kiadó, 2008; WESSELÉNYI-GARAY Andor (szerk.): *A mindenség modellje – Kortárs magyar templomépítészlet / The Model of the Universe – Contemporary Hungarian Church Architecture*. Debreceni MODEM. 2009. március 21. – június 28. (ex. cat.) 2nd, Enlarged edition, Debrecen, 2010.
- 32 HAMVAS Béla: *A bor filozófiája*. Medio, 1997, 2010.
- 33 SPIRÓ György: *Apámmal a meccsen = Álmodtam neked*. Bp., Szépirodalmi, 1987, bővített kiadás: *Álmodtam neked, Régi és új novellák*. Bp., Scolar, 2000; DARVASI László: *A titokzatos világválogatott*. Bp., Magvető, 2006; ESTERHÁZY Péter: *Utazás a tizenhatos mélyére*. Bp., Magvető, 2006; illetve a legfontosabb: CSILLAG Péter: *Ady stoplisban. Klasszikus magyar írók a futballról*. Bp., Jaffa, 2019. Az összeállítás Adyval kezd és Mándy Ivánnal zár.
- 34 MUSCHAMP, Herbert: *The Miracle In Bilbao = The New York Times Magazine*, 1997. szeptember 7., <http://www.nytimes.com/1997/09/07/magazine/the-miracle-in-bilbao.html?pagewanted=print&src=pm> (utolsó letöltés: 2014. május 2.).
- 35 MARTINKÓ József: *Miért szép? Lehel téri vásár-csarnok = OCGTOGON Architecture & Design*, 2002, 16. évf., 1. sz., 78–81.

- 36 WESSELÉNYI-GARAY, Andor: *Nem számít, Háromlakásos társasház, Törökvész = Alaprajz*, 2000. október, 7. évf., 7. sz., 40–41.
- 37 SZENDRŐI Jenő – ARNÓTH Lajos – FINTA József – MERÉNYI Ferenc – NAGY Elemér: *Magyar építézet 1945–1970: „... a modern építészettel szemben az akkori hivatalos körök ellenállása lépten-nyomon megmutatkozott; a végleges frontátjárásnak a hivatalos középítkezések terén a volt Pénzügyi Központ Szabadság téri székházának megépítése (1938) tekinthető”* (5. o.).
- 38 Pannonhalma és Győr között félúton található Balázs Mihály remekműve, a Győr-kismegyeri templom, amelyet szerzője – elfogadva a fenti állítást – a pannonthalmi építészeti univerzum részének tekintett. A pannonthalmi fejlesztések sorrendben a Diákkápolna (Czigány Tamás, Páll Anikó – CZITA Építész Iroda, 1997); Fogadóépület és új erdei út (Skardelli György, Lázár Ferenc – KÖZTI, 2004); Borászat (Czigány Tamás, Tóth Györgyi, Papp Róbert – CZITA Építész Iroda, 2003); Biomassza fűtőmű (Czigány Tamás, Papp

Róbert, Nagy András – CZITA Építész Iroda, 2009); Látogatóközpont és Viator Étterem (Dick Sikkes, Albel Éva – Roeleveld Sikkes Architects, 2010) Hospodárkert – szabadtéri színház (Szilágyi Klára – Palatium Stúdió, 2010); Labirintus az arborétumban (Szilágyi Klára - Palatium Stúdió, 2010); Gyógynövénykert – Teaház (Szilágyi Klára – Palatium Stúdió, 2010); Zarándokház és kápolna (Czigány Tamás, Papp Róbert, Cseh András – CZITA Építész Iroda, 2010); a Bazilika belső felújítása (John Pawson, Gunther Zsolt – 3h Építésziroda, 2012); Új látogatóbejárat (Czigány Tamás, Páll Anikó, Tóth Györgyi – CZITA Építész Iroda, 2014); Kosárlabdacsarnok (Gutowski Róbert – 2015), Diszterem (Gutowski Róbert – 2016), továbbá ide tartoznak az ARCUS TEMPORUM fesztiválok alkalmával a MOME hallgatói által épített pop-up installációk is. Megjegyzendő, hogy Pannonhalmához hasonlóképp volt formatív jelenség kétezres évek első évtizedében a Graphisoft Park építészete, különösképp az Építész Stúdió és Sylvester Ádám által tervezett első épületekre gondolva.

Amikor az élmény nagyobb volt, mint az akarat

Időszámításunk előtt 490-ben zajlott a görög–perzsa háborúk egyik jelentős ütközete, a marathóni csata. A legenda szerint Pheidippidész, máshol Phidippidész vagy Philippidész, sőt: Therszipposz, vagy éppen Euklész, egyszóval: a katona, aki elvitte a messi Athénba a görög diadal hírért, megérkezése után éppen csak kimondta, hogy „győztünk”, majd összeesett és meghalt. Amennyiben elfogadjuk a történet valóságtartalmát, talán a hős futó életének utolsó kijelentéséből eredeztethetők a modern haditudósítás alapjai. A haditudósítás mindig magában hordozta az adott korban érvényes „itt és most” jelenidejűségének érzetét. Pheidippidész még több tíz kilométert futott, V. Henriknek már lovas vitte a hírt a csatáról, az első világháborúkor árgus szemekkel olvasták a morzekód jeleit, a II. világháborúban tábori telefon csörömpölése verte fel a szunnyadó katonát, manapság pedig a korszerű katonai infokommunikációs rendszerek használatával a másodperc töredéke alatt értékes információhoz juthatnak a szemben álló felek egymásról.

Eltekintenek a „háborús művészet” témakörének végeláthatatlan és némileg közhelyes beemelésétől a jelen recenzió keretei közé. Azonban, ha a haditudósításra jellemző jelenidejűséget tekintem a zeneművészetben, a különböző képzőművészeti alkotásokban vagy az irodalomban, megemlítenék három fontos művet: Sosztakovics 7., *Leningrád C-Dúr szimfóniájának* (Op. 60) keletkezése és előadása olyannyira összeforrt a második világháborúval, hogy a zeneszerzőt éppen akkor érte a háború Szentpéterváron (akkori nevén: Leningrádban), miközben darabját komponálta. A város blokád alatt állt, de a politikai és katonai vezetés úgy döntött, hogy mindenképpen elő kell adni a művet. A zenekarban a Leningrádban maradt zenészek és az ottani kórházakból, de még a frontról is visszarendelt muzsikuskok játszottak, a rádió élőben közvetítette hangversenyt és az utcai hangszórókból a németek számára is világhossá vált, hogy az élet élni akar, és sem a katonák, sem a civil lakosság nem adja meg magát.

Eugène Delacroix, a romantikus festészet francia mesterének *A khioszi mézárálás* című, az 1824. évi párizsi Szalonra készült olajfestménye szintén a háborús pusztítás drámai jeleneteit tárja elénk. A festő megörökítette az 1822-es, az oszmán hadseregnek a görög település, Khiosz lakói ellen intézett mézárását, a véres masszában úszó testrészeknek, az áldozatok kétségbeesett, reménytelen tekintetének és a holttestbe szinte belemarkoló, biztonságot kereső csecsemőnek ábrázolásával. Delacroix alkotása nem csupán azért áll közel a bő évszázaddal később már szervezett formában működő képzőművészeti haditudósításokhoz, mert az általa megfestett esemény egy éppen akkor zajló háború része volt. *A khioszi mézárálás* azért is rokon velük, mert a látott pillanat töredékéből fakadóan megérthető a görög nép keserves küzdelme a nemzeti függetlenség és szabadság kivívásáért.

A haditudósítás jelentősége az egyetemes drámairodalomra is hatással bírt, William Shakespeare kulcskérdésként és feszültségteremtő eszközként kezeli a már említett *V. Henrik* című királydrámájában, amelyben így érdeklődik az uralkodó:

*„Nem tudom,
Valóban, hírnök, a mienk-e vagy nem
A győzelem? mert sok lovasotok
Száguld még a mezőn.”*

Rögvest érkezik a döntő válasz:

„*A nap felségteké.*”
(Lévay József fordítása)

Nem véletlenül haladtam az időben visszafelé, a 20. századtól majdhogynem a reneszánszig. Oroszország, Franciaország és Anglia után érdemes egy pillantást vetni Magyarországra is, és maradvá az irodalmi műveknél, talán egyértelműnek látszik, hogy a hírnök, mint a modern haditudósító archetípusának első, művészi rangra emelt képviselője és úttörője, nálunk minden bizonnyal Tinódi Lantos Sebestyén volt. Kezdeti históriás énekei alapját adták későbbi tevékenységének, vagyis a különböző társadalmi eseményekről, politikai és katonai konfliktusokról szóló tudósításainak. Fontos történelmi adalék továbbá, hogy már ekkor felismerték a haditudósítás fontosságát, hiszen az énekmondót pártfogásába vette Nádasy Tamás nádor, akinek ajánlására I. Ferdinánd nemesi rangra emelte Tinódit és címeres levelet adományozott számára az indoklás szerint: „az éneklés művészetében és a históriáknak magyar nyelven ritmusokba való ékes foglalásával” szerzett érdemei elismeréseként.

Az iménti előzmények után érdeklődve olvastam Sümegi György *Tehát ez a háború? – Hét haditudósító képzőművész a Donnál* című nemrég megjelent kötetét. Az 1947-ben Kaposváron született muzeológus, művészettörténész szerző 223 oldalas könyve betekintést nyújt Polóny Elemér, Ballagó Imre, Benyovszky István, Markos Lajos, Megyeri Barnabás, Pándy Lajos és Szalay Lajos képzőművészek 1942. június 9-től szeptember 11-ig tartó szakmai útjába. A Budapestről indult és a Don folyóig megtett utazás során kirajzolódik számos személyes és közösségi élményük, emberi és szakmai tapasztalatuk, valamint alkotómunkájuk is. A képzőművészek feladata az volt, hogy a magyar hadvezetés iránymutatásai szerint megjelenítsék a „dicsőséges” háborút, figyelmeztessenek a „bolsevista veszedelem”-re és olyan műveket készítsenek – legyen az grafika, festmény, vagy szobor –, amelyek segítik a budapesti nagyközönség egyre mélyebb elköteleződését a katonai műveletek iránt. A kötet előszavában egyértelművé válik, hogy a Szombathelyi Ferenc vezérezredes, vezérkari főnök által is szorgalmazott cél nem teljesülhetett, hiszen – mint a szerző írja – a hét haditudósító képzőművész „*azt tette, amire szakmai és emberi tartásuk kötelezte őket: arcot adtak a katonáknak, a szenvedésnek*”.

A teljesen értelmetlen pusztítást megjelenítik a könyvben olvasható és látható naplórészletek, feljegyzések, vallomások, interjúk, illusztrációk, fényképek és természetesen maguk a művek.

Az Előszót követően a kötet két nagyobb részre bomlik: felerészben kordokumentumokként Polóny Elemér 50 oldalt felölelő naplója és a képzőművészek gondolatai olvashatók különböző műfajok keretei között, majd az elkészült művek katalógusa után Sümegi György *Hét haditudósító képzőművész a keleti fronton* című tanulmánya következik. A könyvet életrajzok és az alkotásokról készült rövid elemzések zárják gazdag illusztrációkkal.

A kötet strukturáltságának erénye, hogy az olvasót bármilyen befolyásolási szándéktól mentesen rögtön odaengedi az alkotóhoz. Az író nem kényszeríti rá saját meglátásait a három hónapos úttal kapcsolatban, tanulmányát csak a művészek megnyilatkozásai után tárja fel. Így megadja az olvasói személyes élmény és a később sorra kerülő tanulmányok, elemzések összevetésének lehetőségét, alkalmat nyújtva az új információk befogadására, az egyetértésre, de a vitatkozásra is.

Polóny Elemér naplót vezetett útjuk során. Az induláskor még nem éri az elválás szomorúságát, ellenben ahogyan halad a vonat Lembergen és Rovnón át Zsitomirig, ott már megcsapja a háború szele egy éjszakai riadókor, ami, mint kiderül, vakláрма. Ahogyan írja, itt gondolt

először arra, hogy egy háború közepén járnak. Kijevben már érzekeli, hogy minél közelebb érnek a fronthoz, annál inkább eltűnik a megszokott budapesti kényelem. Ágyak papírszékelyekkel, kitört ablakok és egy latrinaként funkcionáló gödör fogadja a magyar parancsnokságon a művészeti csoport képviselőit. Polóny megosztja felfedezéseit a gyönyörű épületekkel, a múzeumokban megnézett alkotásokkal kapcsolatban, és leírja, hogyan jutott hozzá egy vágyott műtárgyhoz, több mint ezer szál cigarettáért cserébe. A végtelenségbe nyúló táj közepette, az egyre porosabb utakon haladva 1942. június 27-én már Kurszkban állomásoznak. Ott már bombák is hullanak az égből, de az ebből fakadó idegességet mintha felülírná az addig a vonatjuk felé nyúló vékonyka kezek, éhezni tekintetek, mocskos, rongyos ruhák látványa. Időközben mintha elfogná valamiféle belülről fakadó, rátelepedő, komor érzés. Olyannyira, hogy július 31-től augusztus 16-ig nincs is ereje kézbe venni a naplóját. „*Nehéz napok voltak, amelyek idegeim erejét megpróbálták*” – fogalmaz. Naplójának különlegességét mások mellett az is adja, hogy az embertelen körülmények ellenére soha nem szűnik meg művészként megnyilvánulni: az éjszaka felrobbant lőszerraktár csóvíait ezer apró fényes csillagnak látja, és „kedves bombázás”-ról ír, mintha szorgos méhek újra és újra visszajárnának a mezőre beporozni a virágok szirmait, s új Hadak útjának látja a gomolygó füstöt. A folyamatos önreflexió mellett sorskérdéseket tesz fel saját magának, s mielőtt végre hazaindulnának, mintha megsejtené a jövőt, arról filozofál, hogy vajon mi lesz a magyar hadsereggel...

A többi művésztől – Polónyi Elemér naplójának terjedelmét tekintve – szűkebbre fogott anyag található. Közös mindannyiukban, hogy az átéltek hatására és szabad művészek lévén zsigerileg képtelenek megfelelni a feléjük támasztott elvárásoknak. Ballagó Imre vitába száll Ciceróval, kérdésként megfogalmazva: „*Inter arma silent musae?*” Benyovszky István pedig, hasonlóan Polónyi Elemérhez, miközben az út során szétlövik a vásznát és elveszti a papírját, a „*Sztálin-lámpák*” éjszakai színeiben és fényeiben gyönyörködik, olyan káprázatban, ami az I. világháborúban elképzelhetetlen volt számára.

A képzőművészek gondolatait követően, a kötet felétől Sümegi György tanulmánya olvasható, amely átfogóan bemutatja a 20. századi haditudósítás kialakulását és körülményeit, rávilágítva a tevékenység első és második világhéges közötti különbségeire. Feltárul a haditudósító művészeti csoport létrejöttének oka és feladata is. A szerző olvasmányosan, mégis számos fontos adat, idézet, korabeli értékelés, dátum és helyszín beemelésével elemzi a képzőművészek műveiből rendezett kiállítást és a vezérkar részéről, finoman szólva is, a kitérő örömet nélkülöző fogadtatást. Külön egységet szentel a haditudósító képzőművészek alkotásaiból 59 kompozíciót felvonultató tárlat sajtóvisszhangjának, aminek fanyar szájízét az adja, hogy az addig olyannyira várt vernisszázs után hamvába holt az újságírók érdeklődése, és zátonyra futott az a terv is, hogy az alkotásokat több nagyvárosban kiállítsák.

Az eddig is már számos sikeres kötettel bíró, Szalay Lajos életművét évtizedek óta kutató és gondozó Sümegi György új könyve nem csupán azért érdekes olvasmány, mert hiteles dokumentumaival, sziporkázó képanyagával, az önvallomásokban olvasható gondolatokkal és tanulmányával megérteti a hét haditudósító képzőművész vállalásának jelentőségét. Nem csak azért fontos mű, mert az alkotásokon keresztül átélhetővé teszi a II. világháború borzalmaival és értelmetlenségét. Az MMA Kiadó gondozásában nemrég megjelent kötet lapjaiból ugyanis, az előbbieken túl kirajzolódik a mára már, ha nem is feledésbe, de minden bizonnyal háttérbe szorult emberi és művészi minőség. Biztosan szükségünk van egy újabb háborúra ahhoz, hogy ismét felfedezzük?

(Sümegi György: *Tehát ez a háború? – Hét haditudósító képzőművész a Donnál.* (1942. június 9. — szeptember 11.) Bp., 2022, MMA Kiadó, 224 p.)

Michael Furger

A svájci pszichológus-professorasszony szerint „az optimizmus tanulható” – és azt is elárulja, hogyan

Tényleg megedz bennünket a stressz? Hogyan javíthatunk pszichológiai ellenállóképességünkön? Gyakrabban kellene terápiára járnunk? Birgit Kleim ad erről felvilágosítást az olvasónak és egy training-aptot is bemutat

NZZ am Sonntag: Kleim asszony, két ember haláleset miatt elveszíti egy-egy hozzátartozóját. Az egyik gyorsan felépül belőle, és pár nap múlva szinte úgy viselkedik, mint előtte. A másik hónapokig szenved tőle. Miért reagálnak az emberek ennyire eltérően ugyanarra a pszichikai terhelésre?

Birgit Kleim¹: Ma úgy tudjuk, hogy a reziliencia, azaz a lelki ellenállóképesség nem állandó vagy velünk született, hanem változó személyiségjegy. Különböző tényezők hozzájárulása kell ahhoz, hogy valaki egy hozzátartozója halála után gyorsan ismét talpra álljon, lelkileg stabil legyen, és hogy ne veszítse el társas kapcsolatait.

Melyek ezek a tényezők?

Egyrészt az a képesség, hogy más szempontból vagy más fényben lássuk a dolgokat. Az, hogy még egy közelálló személy elvesztése esetén is képesek vagyunk ismét pozitív dolgokra összpontosítani, és talán megkérdezni magunktól: Mi ebből számomra a tanulság? Érzek-e hálát azért az időért, amelyet ezzel a személlyel tölthettem? Ugyanolyan

fontosak még: a társadalmi támogatás és a környezetünkben élő emberek, akik segítenek. Gyakran már az is rendkívül hasznos és sokat számít, hogy érezzük, mások érdeklődnek irántunk, és segítséget ajánlanak. Ehhez járul még az optimizmus és egyfajta rugalmasság az érzelmeink kezelésében.

Menjünk sorban: velünk születik az optimizmus, vagy tanulható?

Ajóhír, hogy igen, valóbant tanulható. Röviden, arról a képességről van szó, hogy pozitívan értékeljük át a dolgokat. A pszichoterápia során abban segítünk betegeinknek, hogy ezt gyakorolják, erősítsék, és alkalmazzák a mindennapokban. A legtöbbjüknél ez igen jól működik. De mindannyian megtanulhatjuk a derülést megelőzőeképpen is, és ily módon befektethetünk lelki egészségünkbe.

Pontosan hogyan működik?

Például átbeszéljük a beteggel, hogy mely egyéb nézőpontokból lehet vizsgálni problémáját. Emellett fontos, hogy a beteg maga alakítsa ki és fogadja ezeket a nézeteket. Ilyen kérdéseket teszünk fel: Hogyan gondolkodna el egy jó barát erről a problémáról? Vagy mit ajánlana az érintett személy másvalakinek ebben a helyzetben? Vagy találhatunk-e egy stresszes és nehézségekkel teli helyzetben valami olyat, amiért hálásak lehetünk? Ez is a pozitív átértékelés egyfajta formája.

Akkor ily módon tényleg optimista válhat egy pesszimistából?

Ha valaki tényleg akarja és elég motivált, akkor működik. Egy nagyobb uniós projekten dolgozunk, és itt Zürichben pontosan ilyen képzéseket fejlesztünk ki. Úgy működik ez, mint a sportban: gyakran kell ismételnünk a gyakorlatokat, hogy a magatartást a mindennapokban újra és újra és szinte automatikusan alkalmazzuk. Kifejlesztettünk erre egy okostelefon-applikációt, amely útmutatást ad a betegeknek, hogyan

¹ Birgit Kleim (46): klinikai pszichológus, 2016 óta a kísérleti pszichopatológia és pszichoterápia professzora a Zürichi Egyetem Pszichiátriai Klinikáján. Kutatásai középpontjában a reziliencia, valamint a stresszel összefüggő betegségek kialakulása és kezelése áll.

reagáljanak egy adott stresszhelyzetre. Ezt többnyire pszichoterápia kíséri. Ahogy azonban már mondtam: ezt megelőzősképpen is gyakorolhatjuk.

Hogyan tudjuk gyakorolni?

Mindannyian nap mint nap találkozunk olyan dolgokkal, amelyek stresszt okoznak, még ha kisebb mértékben is. Amikor az orrom előtt megy el a villamos, akkor bosszankodhatok rajta, vagy mondhatom magamnak azt, hogy kaptam ajándékba egy pár percet, hogy elolvassak vagy végiggondoljak valamit, amire egyébként nem lenne elég idő. Pontosan itt van szerepe az alkalmazásnak, amely a mindennapi úgynevezett stresszorokra, azaz a stresszt okozó ingerekre „edz” bennünket. Ezzel felkészülök arra az esetre, amikor rendkívüli terhelés ér.

Mindenki számára elérhető az applikáció?

Jelenleg egy kutatási projekt része, de a pandémia alatt megnyitottuk a használatát. Bárki bejelentkezhet.

Valóban erősebbé tesz, ha minél több, stresszt kiváltó élményt ért?

A kevésbé megterhelő tapasztalatok egyfajta oltási hatással járhatnak. Ha már gyakran átéltem és leküzdöttem egy bizonyos stresszhelyzetet, akkor védettségét fejleszthetek ki ilyen és hasonló, esetleg erősebb stressz-faktorokkal szemben is. Ami a valóban traumatikus élményeket illeti, itt gyakran inkább az ellenkező a jellemző. Aztán van az úgynevezett dominó-effektus. A stressz felgyülemlik. S minél gyakrabban érnek bennünket ilyen élmények, annál valószínűbb, hogy stressz okozta megbetegedések vagy poszttraumás stressz-rendellenesség alakul ki. Gyakran látni ezt a mentősöknél. Nagyon sokáig képesek rendkívül stresszes helyzeteket kezelni. A külvilág számára reziliensnek tűnnek, és azok is. Magas szinten képesek működni. De aztán jöhet egy élmény vagy egy bevetés, amelytől túlsordul a pohár. Összeomlanak, és maguk sem értik, hogy miért éppen akkor.

A stressz elleni további képességként jelölte meg rugalmasságot az érzések kezelésében. Mit ért ezalatt?

Az úgynevezett érzelmeket szabályozó képességről beszélünk. Itt arról van szó, hogy valaki bizonyos helyzetekben hogyan enged

szabadjára, illetve mutat ki olyan negatív érzelmeket, mint a gyász és a harag, míg más helyzetekben elfojtja azokat. Ez hozzájárulhat a rezilienciához.

Eddig azt hittem, hogy nem szabad elnyomnunk az érzéseinket, különben később még mélyebb gödörbe zuhanunk.

Igen, általában káros lehet az érzelmek elnyomása. Továbbá nem is működik különösebben jól. Sok beteg megfordul nálunk poszttraumás stressz-rendellenességgel, akik újra és újra átélnek a drámai, traumát okozó élményeket. Rémálmok és úgynevezett emlék[behatolások] fordulnak elő. Ilyenkor néha úgy érzik, mintha pontosan ugyanazt a traumatikus helyzetet élnék át újra. Tehát logikus reakciónak tekinthetjük, hogy ezek az emberek megpróbálják ezt elnyomni. Sajnos ennek pontosan az ellenkezője történik. Ha azt mondom valakinek, hogy a következő percben ne gondoljon egy rózsaszín nyúlra, az a személy azt csinálja, amit akar: egy rózsaszín nyúlra fog gondolni. Ezért fontos, hogy rugalmasan kezeljük az érzelmeket. Egy nehéz természetű munkatársammal szemben elfojtottam a szomorúságomat egy hozzátartozó elvesztése miatt, míg más emberek társaságában, akikkel biztonságban érzem magam, kimutatom.

A gyerekek és a fiatalok jobban vagy rosszabbul birkóznak meg a stresszhelyzetekkel?

Hol így, hol úgy. Itt is az egyéntől függ. A pozitív szempontból való átértékelés például, tehát egy másik nézőpont elfogadása a gyerekeknél is fontos szerepet játszik. De más fontos tényezők is vannak. Az 1950-es évektől kezdve Emmy Werner pszichológus negyven éven át tanulmányozott egy kohorszot, amely Hawaii egyik szigetén élő gyermekekből állt. A gyerekek nagy részének súlyos stressz-élménye volt, például elvesztette a szülőjét vagy egy számára fontos személyt, illetve súlyos betegséget élt át a családban. Werner azt vizsgálta, hogy mi különbözteti meg azokat, akik mégis működőképes személyiségekké váltak. Az egyik fontos tényező az volt, hogy ezeknek a gyerekeknek stabil kapcsolataik voltak olyan emberekkel, akik biztonságot nyújtottak nekik, és bíztak

bennük, és elősegítették önállóságukat. Ennek a személynek nem feltétlenül kellett a szülőnek lennie, lehetett más felnőtt is, például egy tanár vagy egy sportegyesület edzője.

Tehát a genetikai hajlam nem játszik szerepet a rezilienciában?

Igen, de nincs egyetlen reziliencia-gén. Például az agy jutalmazási rendszere is szerepet játszik. A reziliens emberek képesek érzékelni a jutalmakat vagy elképzelni a jutalmat ígérő helyzeteket, és nagyobb valószínűséggel keresik azokat a mindennapi életben. Ez neurobiológiai tényezőkkel függ össze, és végső soron a genetika is meghatározza.

Mit jelent, ha az emberek különösen jól képzelik el a jutalmakat?

Egyes emberek érzékenyebbek az úgynevezett jutalmazási ingerekre. Sokkal gyorsabban érzékelik jutalomként a dolgokat. Az agy megfelelő rendszere gyorsabban lép működésbe. A koronavírus kapcsán például megállapítást nyert, hogy sokan jutalomként érzékelik a zenét, ennek hatására jobban érzik magukat, és talán reziliensebbek is. Ez a fajta rugalmasság valójában a nagyagykéregben található neuronhálózatra vezethető vissza, ahol a jutalmazási rendszer található.

Hogyan állapíthatom meg, hogy a reziliens típusba tartozok-e, még akkor is, ha még nem kellett stressz-élményt átélnem?

Vannak ún. checklistek – ellenőrző listák – és reziliencia-skálák, de ezek nem túl megbízhatóak. Ezért a kutatásban egyrészt az észszerű folyamatokra próbálunk összpontosítani, például a jutalmazási rendszerre vagy a pozitív átértékelés képességére. Ha ezt megfigyelné a saját környezetében, valószínűleg tényleges különbségeket fedezne fel a különböző emberek között, akik többé vagy kevésbé hajlamosak pozitívan látni a dolgokat. Másrészt arra is vannak lehetőségek, hogy lemérjük az agyban a rezilienciát.

Ez hogyan működik?

Nemrégiben végeztünk egy vizsgálatot a sürgősségi osztályon dolgozók körében. Az alanyok fiatal gyakornokok és orvostanhallgatók voltak. Tudjuk, hogy ezeknek az embereknek gyakran vannak stressz-tüneteik.

A munka nehéz és megterhelő, folyamatosan potenciálisan traumatikus eseményekkel és krónikus stresszel lehet szembesülni. De még mielőtt az emberek a sürgősségi osztályra kerültek volna, megvizsgáltuk az agyukban lévő éberségi rendszerüket, és megmértük, hogyan reagál, amikor bizonyos érzelmi helyzetekkel szembesülnek, és érzelmi konfliktusokat kell megoldaniuk. Célunk annak kiderítése volt, milyen gyorsan lép működésbe ez a rendszer. És azok, akiknél ez gyorsan aktiválódott, később a sürgősségi osztályon, a valós helyzetben is ténylegesen kevésbé voltak ellenállóak. Így az egyes emberek esetében is meg tudtuk jósolni, hogy valaki a való életben hogyan fog reagálni a stresszhelyzetekre.

Lehetséges lesz majd a jövőben, hogy agyi szkennelés segítségével mindenkinél lemérjék a rezilienciát?

Ha eredményeink egy további vizsgálat során is igazolódnak, egy lépéssel továbbmehetünk. Érdekes, hogy ehhez még csak nem is szükséges az agyi szkennelés, hanem már a pupillajelzések leméréséből megállapítható, hogy miként indul be egy érzelmi konfliktusban az éberségi rendszer. Ebből már tudok levonni bizonyos következtetéseket. Még további kutatások kellene azonban megbízhatóságuk igazolásához.

Ha egyszer elkövetkezik a mentális stressz ideje, hogyan reagáljak rá? Segít, ha korán ágyba megyek, és alszom rá egyet?

Igen, az nagyon hatásos! Továbbá tudományosan bizonyított [módszer]. Sőt kutatásaink alapján is elmondhatom, hogy egy rendkívül stresszes, traumatikus esemény után az alvás nagyon sokat tud segíteni. Az emberek szeretik azt gondolni, hogy az alvás egy passzív folyamat, pedig sok minden történik alatta. Minden napközben átélt eseményt újra átélünk, és feldolgozunk. Alvás közben még a helyzet megoldásával kapcsolatos kezdeti tervek és ötletek is megerősítést nyernek. Tudjuk, hogy ha valaki egy traumás esemény után kialudta magát, később kevesebb problémája volt annak megoldását illetően, és kevesebb érzelmi emlékekkel kötődött hozzá. Az alvás tehát központi szerepet játszik, és

most a világvjárvány egyik kulcsa. Sokaknak tanácsoljuk az alvást, akik egészségügyi problémákkal küzdenek.

Nehézséget okozhat, hogy traumatikus események után álom jöjjön a szemünkre.

Különösen nehéz esetekben természetesen segítenek a gyógyszerek, de vannak más jó lehetőségek is, például az ún. az alváshigiéniá, a meditáció vagy a hipnózis.

Mennyire segíti a sport a stressz feldolgozását?

Szintén nagyszerű módszer, ha a rendszeresen történik. Nem ajánlott a végsőkig megerőltetni magunkat, hogy eltereljük a figyelmünket, vagy hogy újra kipróbáljuk magunkat. A mérsékelt terhelés azonban nagyon hasznos, mert olyan hormonális anyagokat szabadít fel, amelyeknek pozitívan hatnak. A sport vagy általában a testmozgás még enyhe depressziós tünetek esetén is kifejezetten ajánlott.

A pszichoterápia bizonyos [társadalmi] rétegekben az életmód részévé vált. Nem lehetséges, hogy kipárnázott világunkban sokan kissé túlhangsúlyozzák a mentális betegségeket?

Itt a Pszichiátriai Egyetemi Klinikán gyakran éppen az ellenkezőjét látjuk, vagyis azokat az embereket, akik túl későn jönnek. Gyakran csak évek óta fennálló stressz után jelentkeznek, például egy munkahely elvesztése, egy megromlott párkapcsolat vagy családi nehézségek után. Ezt sokkal nehezebb kezelni, mintha megfelelő időben kezdenénk. Gyakran még pszichoterápiára sem lenne szükség, elég valamilyen coaching [tanácsadás]. Nem véletlen, hogy sok egészségbiztosító pénztár a megelőzésre összpontosít, mert így rengeteg költséget meg lehet takarítani.

Tehát társadalmi szinten túl kevés esetben fordulunk pszichoterapeutákhoz.

Igen, vannak erre vonatkozó, figyelemre méltó adatok, különösen a stressz és a másodlagosan kialakuló betegségek vagy a poszttraumás stressz-rendellenességek tekintetében. Egy amerikai tanulmány szerint az érintettek mintegy fele még tíz év után is kezelés alatt áll. A többiek is mutatnak stressz-tüneteket, de kerülnek a terápiát, vagy talán

nem is tudják, hogy lehet valahogy kezelni a stresszhelyzeteket. Ez hatalmas probléma, amelynek gazdasági következményekkel is jár. Amit Ön életmód-terápiának nevezett, önmagában nem feltétlenül rossz, ha sikerül általa megelőzni a nehézségeket, amelyek később felmerülhetnek.

Nehéz időket élünk. Mit tehetek a mindennapokban lelki egészségem erősítése érdekében?

Tanulja meg más nézőpontból szemlélni a negatív tapasztalatokat, és kísérelje meg pozitívan átértékelni azokat. Stressz esetén pedig emlékezzen olyan helyzetekre, amelyekben önállóan is birkózott meg egy nehézséggel, például jól megoldott egy konfliktust vagy sikeres vizsgát tett. Ez az önhatékonyság: a saját erőnkbe vetett hit, és az, hogy valóban én vagyok az, aki képes voltam egy adott helyzetet magam megoldani. Amikor egy adott helyzetet magam megoldani, általában jobban neki tudok gyürkőzni az előttem álló problémámnak.

Hogyan biztosíthatjuk, hogy a gyerekeink jó ellenálló-képességet fejlesszenek ki?

Elfogadó környezetet kell biztosítani, gondoskodjunk a gyerekekről, de adjunk neki önállóságot is. Az önhatékonyság a gyermekek számára is nagyon fontos.

(Neue Zürcher Zeitung)

Zanny Minton Beddoes

„Pincér, az ujjá beleér a levesembe.” –
„Nem baj, már nem forró.”

David Frank tizenegy évesen kezdett el borralalóért dolgozni: New York-i éttermek vendégeit örvendeztette meg bűvészműtányaival. Tizenévesként átlagosan 60-70 dollárt (kb. 25 ezer forintot) keresett egy-egy este – ez nem volt kis pénz, de többet akart. Ezért tanulmányozni kezdte a borralalóadásról szóló kutatásokat, és rábukkant egy tanulmányra, amely rámutatott,

hogy azok a felszolgálók, akik az étkezés végén édességet hagytak [az asztalon], többet tettek zsebre. Frank megpróbált mutatványa végeztével játékkártyákat adni a kuncsaftoknak, azt remélve, hogy ez majd emlékezteti őket arra, hogy bőkezűbbek legyenek. A dolog működött.

Frank megállapításai megerősítették azt a borralalóról szóló elképzelést, hogy ez egyfajta jutalom a kiváló szolgáltatásért. Ez elég egyértelműnek hangozhat, de a Cornell Egyetem (amelynek Frank történetesen jelenleg hallgatója) egyik munkatársának, Michael Lynn-nek a nyomkövetési tanulmánya felfedezett egy lehetőséget némi trükközésre. Rájöttek, hogy az asztalnál végrehajtott bűvészmutatvány szintén növelte az ott felszolgáló pincéreknek adott borralaló mennyiségét, bár semmivel többet nem tettek a szokásosnál. Bár a borralaló adása egyszerű gazdasági ügyletnek tűnik, az emberek kiemelkedő teljesítményre ösztönzése révén kiderül, hogy ez egyáltalán nem így van.

Először is, a közgazdászok értetlenül állnak a tény előtt, hogy oly sokan adnak borralalót, azaz önszántukból adnak ki pénzt egy rutinszerű szolgáltatásért, miközben feltételezhető, hogy a vásárlók általában a lehető legkevesebbet akarnak fizetni azért, amit vásárolnak. Úgy tűnik azonban, hogy nehezebben körülírható tényezők is számítanak, mint például a hála érzése, amelyet Frank keltett [bennük]. Ofer Azar, az izraeli Negev-sivatagban található Bersebában, a Ben-Gurion Egyetem munkatársaként 2010-ben készített egy felmérést: eszerint a borralalót adó amerikaiak 85 százaléka azt állította, hogy társadalmi szokást követ, míg 60 százalékuk azt mondta, hogy azért ad borralalót, hogy ne érezzen büntudatot.

A pandémia alatt ezek a nehezebben körülírható tényezők nagyobb jelentőségre tettek szert. Lynn megfigyelte, hogy az emberek bőkezűbbek voltak a borralaló adásakor még elvitelre rendeléskor is, míg Sarah Conlisk a Federal Reserve szövetségi jegybank tanácsának tagja úgy találta, hogy a tehetősebb környékeken utazó emberek több

borralalót adtak taxisoraknak, mint korábban. Ez, becslések szerint, tulajdonképpen a veszélyességi pótlék kiosztása volt, mivel a covid-19-megbetegedések kórházi kezelési arányaival együtt emelkedett a borralalóadási kedv; a Trumpra szavazó területeken kevésbé gyorsan történt ez, mivel a kockázat-megítélés alacsonyabb szintű lehetett.

A járvány fennállása vagy egy az ebédloaszalnál mutatványokat végző bűvész jelenléte csak kettő azon tényezőök széles palettájából, amelyek befolyással lehetnek a borralaló nagyságára. Adományozójára érzelmi hatással lehet a felszolgáló. Ha a pincér mellénk hajol az asztalnál, amíg felveszi a rendelésünket, annak gyakran nagyobb borralaló az eredménye. A szép időjárás szintén kedvez a bőkezűségnek. A faji különbségek már kellemetlenebb tényezők. A taxisofőrök borralalójáról készült tanulmány szerint a fekete bőrű sofőrök átlagosan 13 százalékos borralalót kaptak, míg a fehér bőrűek 20 százalékat. Egy másik tanulmány szerint a női Uber-sofőrök 10-12 százalékkal több borralalót kaptak, mint a férfiak, de csak ha 65 év alattiak voltak.

Világszerte nagyon eltérőek a szokások, ahogy a borralalót adjuk. Amerikában, ahol az étteremben elköltött ebéd vagy vacsora utáni borralaló a számla 20 százalékát teszi ki, egyesek azt gyanítják, hogy a faji egyenlőtlenség szilárdította meg történelmileg ezt a gyakorlatot. John Speed újságíró 1902-ben a következőket írta: „A négerek természetesen elfogadják a borralalót; ennyi várható el tőlük – ez az alsóbbrendűségük jele. Kínosnak éreztem azonban, ha egy fehér embernek kellett pénzt adnom.”

Sok európai országban a számla tartalmazza a felszolgálási díjat, és a vendégektől nem várják el, hogy ezen túl fizessenek, de azok gyakran felfelé kerekítik a végösszeget, és némi aprót vagy kisebb címletű papírpénzt hagynak az asztalon, egy-két százalék erejéig. Néhány ázsiai országban kifejezetten rossz szemmel nézik a borralaló adását. Japánban például sértő célzásnak tartják: címzettje mintha egy koldushoz hasonlítana, aki kétségbeesetten

vágyik alamizsnára. Hasonló hozzáállás uralkodik Dél-Koreában. Hongkongban pedig általában nem várnak borraivalót az éttermekben.

Indiában és Afrikában, ahol gyakran hatalmas a szakadék a tehetős középosztály és a szegények közt, minden bizonnyal számítnak a borraivalóra. Néhány tudós megpróbálta megvizsgálni, hogy vajon különböző kulturális környezetben a borraivalóadás kialakultabb kultúrája összefüggésben van-e mérhető pszichológiai jellemzőkkel. Egy harminc országra kiterjedő tanulmány azt sugallja, hogy a borraivaló elterjedtebb olyan társadalmakban, ahol nagyfokú egyenlőtlenség tapasztalható, és ahol a gazdagokat jobban gyötri a büntudat. Más helyeken egyértelműen az ügyfelet terheli a felelősség súlya, hogy nagylelkűbb legyen, köszönhetően az online értékelőrendszernek, ahol a szolgáltató mond róluk ítéletet. Például, Dohában, Katar fővárosában a fuvarmegosztó alkalmazások felhasználói attól félnek, hogy ha nem gondoskodnak – készpénzben adott – borraivalóról, akkor az ügyfélminőségük rosszabb lesz, és így nehezebben jutnak taxihoz a jövőben.

Gazdaságilag az a legnyilvánvalóbb indok a borraivaló mögött, hogy a felszolgáltót jobb teljesítményre ösztönzi. A borraivalót ösztönzőnek tekintő logika azonban korántsem olyan szilárd. Az éttermek legtöbb vendége nem törzsvendég. Az egyszer betérő vendégnek a jövőben semmi előnye nem származik abból, ha az étkezés végén borraivalót hagy, de még a visszatérő vendégek sem tűnnek úgy, mintha a borraivaló mértékét a felszolgáltót jutalmazására vagy büntetésére használnák. Azar szerint, ha így tennének, akkor a borraivalójuk sokkal inkább a szolgáltatás minőségének megfelelően emelkedne vagy csökkenne, mint az alkalmi vendégek esetében. Erre azonban nem talált bizonyítékot. Ami még meglepőbb, hogy az olyan országokban, mint Japán és Dél-Korea, ahol a borraivaló rendkívül ritka, a szolgáltatás minősége érezhetően nem rosszabb, mint Amerikában vagy Európában.

Ha a borraivaló ösztönzőként szolgálna, azt várhatnánk, hogy elterjedtebb olyan szakmákban, ahol az ügyfél ismételt

találkozik a szolgáltatást nyújtóval. De erről sincsen szó, mivel rengeteg olyan szakma van, mint például a fogászati asszisztens, az autószerelő vagy az állatorvos, ahol teljességgel hiányzik a borraivalóadás kultúrája. Azar felmérésében az amerikaiaknak csak 14 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a jövőbeli rossz kiszolgálás elkerülése érdekében ad borraivalót.

Az egyik tanulmány szerint a szolgáltatás minőségével legfeljebb csak 5 százalékos eltérés magyarázható a borraivaló nagyságát illetően. Egy másik tanulmány az Uber használatát vizsgálta, ahol az utakon csak 15 százaléknál adtak borraivalót, és az utóbbi nagyságánál az utas jellemzői háromszor fontosabbnak bizonyultak a sofőrénél.

A főnök verne át minket?

A borraivaló gyakran épp akkora – néha még annál is nagyobb – hasznot jelent az étteremtulajdonosnak vagy az üzletembernek, mint annak, aki kapja. Miután alacsony előzetes árákkal becsalogatják a vendéget, a borraivalót később szedik ki a zsebéből – és néha pedig nem is teljesen az kapja, akit elvben megillet. A közelmúltban az olyan online platformok, mint a Twitter, a Facebook és a YouTube igyekeztek a legjobb tehetségeket a saját platformjukon tartani azáltal, hogy hagyták sztár „alkotójukat” borraivalót elfogadni, miközben néha a cég is megtartott magának belőle valamit. Ha Washingtonban vagy New Yorkban elvitelre rendelünk egy kávét vagy péksüteményt, ma a kiszolgáló valószínűleg odafordítja a táblagépét, és a képernyőn teszi fel a kérdést, hogy szeretnénk-e borraivalót hagyni. Sokak szégyellnek nemet mondani.

A borraivaló adása ezenfelül a vezetőségtől a kiszolgáló személyzetre hárítja a kockázat egy részét, különösen, amikor egy pincér bevételének 20-60 százaléka borraivalóból származik, ami nem ritka Amerikában. Ha jól megy az üzlet, a vezetőség és a kiszolgálók egyaránt jól járnak, mert bőségesebb a borraivaló. Ha rosszul megy, akkor a kiszolgálók jövedelme az általános bevétellel együtt csökken. A kockázat megosztásának mértéke országonként változó.

Például Nagy-Britanniában és Németországban a borraaló nem számít bele a minimálbérbe. Franciaországban és Amerika egyes részein azonban, ahol „borraalós minimálbér” van, az alkalmazottak gyakorlatilag lemondhatnak első megkeresett borraalóikról a munkaadójuk javára, akik azt a minimálbérhez csapathatják. Egy további, a borraaló mellett szóló érv, hogy a vendégek közelebről látják a kiszolgálás minőségét, mint a vezetőség, így ők tudják, kinek jár külön jutalom.

A borraaló továbbá az adózás elkerülésének egyik módja – ez mind a főnökök, mind a felszolgálók számára előnyös. Nagy-Britanniában a szokásos „fakultatív” szervizdíjra nem vonatkozik az étkezés többi részére kivetett 20 százalékos hozzáadottérték-adó. A készpénzben adott borraalót elég könnyű eltitkolni az adóhatóság elől. 2018-ban az amerikai adóhivatal becslése szerint mintegy 10 százalékkal kevesebb személyi jövedelemadót vallottak be, ami abból adódott, hogy az alkalmazottak nem jelentették be a borraalóban kapott jövedelmüket, bár ez nehezebbé vált, mivel a borraaló egyre gyakrabban hitelkártyán érkezik.

Kinek a zsebébe kerül valójában a haszon? A valóságnál gyakran többet számít az, ahogy [azt] észleljük. Amíg a kiszolgáló személyzet azt gondolja, hogy soványabb lesz a borraaló, ha rosszul végzik a dolgukat, akkor a vezetőség úgy számol, hogy elérték a kívánt hatást. Egy 1189 felszolgálót számba vevő felmérés szerint a megkérdezettek fele azt mondta, hogy szolgáltatásuk minősége nagy vagy igen nagy hatással volt borraalójuk mennyiségére. Azok a kísérletek, amelyek a borraalót más árképzési módokkal próbálták helyettesíteni, ronthatják a vásárlói értékeléseket. Ez történt, amikor a 2000-es évek elején a floridai székhelyű Carnival Cruise Line eltörölte útjain a borraalót, és szervizdíjat vezetett be. Egy Michael Lynn és Zachary Brewster, a Wayne Állami Egyetem munkatársa által készített tanulmány ugyanilyen hatásról számol be az éttermekben, különösen az olcsóbb helyeken. Azt javasolták, hogy a magasabb bérek vagy a jobb

kiképzés nagyobb valószínűséggel javítaná a kiszolgálást, főként a magasabb kategóriájú éttermekben.

Kemény dió

Nem mintha mindenki szeretné ezt a gyakorlatot. Az étterem a borraaló-bevételének 20 százalékát a felszolgálóknak tartja fenn, akik kapcsolatba kerülnek a vendégekkel. Ez kellemetlenül érintheti az előkelő vendéglősöket olyan helyeken, mint Washington és New York, ahol tilos a borraalót megosztani a konyhai személyzettel, és ezáltal elvonják tőlük a jutalmat. 2015-ben Danny Meyer, a Union Square Hospitality Group vendéglátási csoport vezérigazgatója ezekre az okokra hivatkozva próbálta megszüntetni a borraalót éttermeiben. A személyzet sajnálatosan gyakori elvándorlása után azonban úgy döntött, hogy visszahozza azt. Úgy vélte, enélkül nem tudna vonzó árakat szabni és versenyképes béreket biztosítani pincéirenek. Nehezen tudta fenntartani azt a rendszert, amelyben a vendégeknek csupán szavakkal illet köszönetet mondaniuk, de a pénztárcájukkal nem.

A borraaló bírálói szerint ez tisztességtelen gyakorlat, amely a dolgozókat arra készteti, hogy hízelegjenek szívességekért cserébe, ösztöszavarja a vásárlókat a valódi fizetendő árat illetően, és adócsalásra ösztönöz. Támogatói szerint a borraaló hatékonyan hangolja össze a főnökök és a munkavállalók közötti ösztönzőket, és egészséges módja annak, hogy a vásárlók kifejezzék hálájukat.

A borraaló minden hátrányával együtt, az amerikaiak semmiképpen sem szeretnék lemondani erről a szokásról: egy felmérés során 60 százalékuk úgy nyilatkozott, hogy előnyben részesítik a borraalót egy szerényebb szervizdíjhoz képest. Lehet, hogy a vendégeknek nincs abban igazuk, hogy a borraaló javítja a szolgáltatás színvonalát. Talán szeretik érezni, hogy ők vannak nyeregben, amikor enni mennek valahová. A kiszolgálóknak pedig vigasztalónak tűnhet az a gondolat, bármennyire is téves, hogy ha jobb a teljesítményük, akkor több pénzt üti a zsebüket.

(The Economist)

Thomas Sevcik

Túl sok a diplomás

Egyre nő a felsőfokú végzettségűek száma, ami egyre több olyan álláshoz vezet, amely nemcsak felesleges, hanem gyakran még káros is a társadalom számára.

Ez év márciusában egy érdekes hír keltett némi örömet a svájciak körében: a kutatások szerint a szakképzés presztízs és gazdasági kilátások tekintetében alig marad el az egyetemi diplomától. A kivételnek számító Svájcban megint sok mindent jól csináltak.

Ugyanakkor Svájc sem tudja kivonni magát annak a nyugati jelenségnek a hatása alól, amelyet a diplomások túltermelődése jelent. Már az ókori Róma hanyatlásáért is a nagy tömegű elitet lehetett felelőssé tenni. De hogyan válhat valami, aminek ilyen pozitív kicsengése van, problémává? Legfőbb ideje foglalkozni a kérdéssel; nem utolsósorban azért, mert a szerző tudni véli, hogy miről beszél, hiszen ő maga is végez felesleges, nehezen leírható tevékenységeket, és így talán maga is része a problémának (vö. lábjegyzet²).

Először vegyünk néhány számadat. Németországban az 1980-as években mért 9 százalékról 2020-ra 17 százalékra nőtt az egyetemi végzettségűek aránya; az USA-ban az európaihoz hasonló minőségű egyetemi diplomával rendelkezők száma a 2000-es 12 milliőről 26 millióra nőtt (18%-os népességnövekedés mellett). Ha ehhez még hozzáadjuk a főiskolákat, azaz a technikumokat és egyéb felsőfokú képzést adó oktatási intézményeket, akkor ez a szám közel 100 millió.

Még az érettségi vizsgákon és az egyetemeken magas követelményeket támasztó Svájcban is megduplázódott a hallgatók száma 2000 és 2020 között (beleértve a technikumokat és a külföldi női hallgatókat is). Dióhéjban, a felsőoktatás a legtöbb nyugati országban érvényben lévő elitképzési eszközből olyan,

az egyetemre járást életmódnak tekintő terméké változott, amely magában foglalja az elithez tartozás igényét.

Megfigyelhető ez az amerikai és brit egyetemeken, amelyek egyes helyeken élményoktatást kínáló drága márkákká alakultak, de a németországi, franciaországi vagy spanyolországi tömegegyetemeken is. Az egyetemek áradatához hozzájárult az olyan szakmák szükségtelen *akadémizálása* is, mint például az óvónő.

A legtöbb országban azonban csak részben sikerült elérni azt a kívánatos célt, hogy az oktatási szempontból hátrányos helyzetű családok számára is elérhető legyen egy felfelé ívelő életpálya. Ezzel szemben az iskolázott szülők átlagos intelligenciával rendelkező gyermekei egyetemi helyeket és ily módon vélhetőleg olyan belépőjegyeket szereztek elit körökbe, amelyekre nem igazán voltak jogosultak.

Peter Turchin amerikai antropológus egy azóta széles körben olvasott és megvitatott írásában már 2010-ben figyelmeztetett az elit túltermelődésére az egyetemi diplomák számának tömeges növekedése miatt. Egy ideje pedig az Egyesült Államokban és most már Európában is elindult egy vita, amely a „diplomások túltermelődése” címszó alatt folyik.

A nyugati országok sok diplomása ugyanis nemcsak az elithez tartozónak érzi magát, hanem értelmes munkát is szeretne végezni – még akkor is, ha gyakran olyan szakokon szereztek diplomát, amellyel kevés az álláslehetőség. Mivel azonban ez a társadalmi-gazdasági csoport képes képviselni az érdekeit, új munkahelyek jönnek létre számukra: A diplomások túlkínálata így a foglalkoztatottság növekedéséhez vezet számos olyan területen, amelyek gyakran eléggé megkérdőjelezhetők, és sok esetben közvetlenül vagy közvetve a közösség finanszírozza őket. Szemléltetésképpen álljon itt öt csoport; nézzük meg, milyen lehetőségekkel tudnak számolni.

Első csoport: diverzitás-menedzser, rasszizmus elleni megbízott, kerékpár-megbízott és egyéb megbízottak

Ez a csoport nem rég óta létezik. Számos vállalat jogosan került nyomás alá, mivel előnyben részesítették a fehér férfiakat. Ahelyett azonban,

2 Thomas Sevcik feltehetően a diplomás túltermelési válság tipikus képviselője; valójában maga is felesleges és nehezen körvonalazható tevékenységeket űz.

hogy egyszerűen javítanának a HR-osztály működésén, sok vállalat ma már megengedheti magának a diverzitásért felelős menedzsereket. Hogy pontosan mi a feladatuk, azt gyakran homály fedí. Felmerül a gyanú, hogy a vezetés elsősorban PR- és hírnévszerzési okokból tart fenn ilyen részlegeket.

Hasonló a helyzet a rengeteg rasszizmus elleni megbízottakkal állami és vállalati munkahelyeken. A rasszizmus téma rendkívül fontos. Ugyanakkor a modern társadalomban már eleve óriási számban vannak jelen tényleges rasszizmus elleni megbízottak: szülőknek, tanároknak vagy edzőknek hívják őket. Csak el kell végezniük ezeket a feladatokat. Egyszerűen csak újból jobban meg kellene bízunk civil társadalmunkban, ahelyett, hogy megkérdőjelezhető munkahelyeket hoznánk létre mesterségesen. Egyébként pedig a mi civil társadalmunk tagjai maguk is képesek biciklire ülni.

Második csoport: Minőségügyi menedzser és modellfejlesztő

Ez a csoport sok diplomás körében népszerű, mert itt alkalmazhatják elméleti tudásukat, valamint az egységesített modelleket – ideális azok számára, akiknek nincsenek ötleteik vagy elég képzelőerejük, és akik tanulmányaikat pusztán szorgalmasan elvégzett munkaként értelmezve úsztak az árral; továbbá, akik az utóbbi időben – köszönhetően a számos egyetemen növekvő intoleranciának – kevés alkalmuk volt vitára, illetve nem szembesültek ellenvéleményekkel.

Ezért nem meglepő, hogy a diplomások túltermelődése felelős legalább részben a nagy, merev modellek és a bonyolult, szovjet stílusú nagy tervek megfigyelhető reneszánszáért. Csak egy példa: a Zürich városáról szóló, bemutatott új szerkezeti terv, amely a tervgazdasághoz hasonló módon mindent a legapróbb részletekig szabályozni próbál, pontosan egy ilyen ideális terv, amely természetesen soha nem fog működni egy élettel teli, dinamikus városban. Azonban csodálatos állásokat gyárt a résztvevők számára.

Harmadik csoport: Konfliktuskezelés, nemzetközi kapcsolatok, fejlesztési segítségnyújtás

Évek folyamán szabályos konfliktusbiznisz-szektor fejlődött ki, amely számtalan új állást teremtett azon diplomások számára, akiknek „nemzetközi kapcsolatok” és hasonló szakokon szerzett végzettsége van. Az utóbbi időben a válságövezetek számos szakértője hangsúlyozta az önjelölt konfliktusmegoldók eredménytelenségét, naivitását vagy éppen nagyzási hóbortját, és részben ennek tudta be a Nyugat kudarcát a válság sújtotta országokban. Dambisa Moyo, a Világbank egykori alkalmazottja *Dead Aid* („Halott segítség”) című könyvében pedig néhány évvel ezelőtt meggyőzően fejtette ki, hogy az úgynevezett fejlesztési támogatások nagy része nemcsak hogy haszontalan, de a kívánttal éppen ellentétes hatást ér el.

Ez azonban nem akadályozza meg önjelölt szakértők és rosszul működő civil szervezetek ezreit abban, hogy évről évre folytassák „áldásos” tevékenységüket például Afrikában. A fejlesztési támogatás és a válságkezelés természetesen nagyon fontos, de nehéz, összetett és fáradtságos feladat, ezért csakis valóban hozzáértőkre kell bízni. Akkor viszont kevesebb ilyen állásra van szükség.

Negyedik csoport: A gyorsan szaporodó állami tulajdonú vállalatok

Ez a csoport szerencsés, olyan főszereplőkkel találkozunk itt, akik a maguk részéről az államhoz kapcsolódó vállalkozások tömeges bővítését szorgalmazzák, akár ideológiai okokból, akár saját karrierjük érdekében. Nem világos, hogy miért kellene állami tulajdonú energiaszolgáltatóknak mérnöki irodák vagy a Swisscom telekommunikációs csoportnak webtervező és digitális ügynökségek. Ezek a gyorsan növekvő, államhoz kapcsolódó vállalatok (és a legtöbb országban maga az állam is) végtelen számú munkahelyet teremtenek a diplomások számára. Természetesen vannak közöttük szükséges, fontos tevékenységek, de sok esetben megkérdőjelezhető a hasznosságuk. Az állam és az államhoz kapcsolódó vállalatok ugyanakkor soha nem zsugorodnak összebb – ez ellenkező a saját logikájukkal.

Ötödik csoport: Álvállalkozók

A diplomások túltermelődésével nem csak állami vagy államközeli munkahelyek vagy nagyvállalatoknál betöltött állások jönnek létre. Létezik az álvállalkozók jelensége is: ők a többnyire biztos anyagi háttérrel rendelkező fiatal felnőttek, akik már nem hívei a semmittevésnek és az anyagiasságnak, mivel a leisure society – „szabadidős társadalom” – fogalma az elmúlt években megváltozott – az édes semmittevés már nem tűnik kívánatos célnak. Ebből kifolyólag mindenkinek kell valamit csinálnia.

Mivel a start-up kultúrához néhány éve rendkívül pozitív a hozzáállás, tanulmányaik végeztével sokan váltak „start-up vállalkozókká”. Ez elsöre nem hangzik rosszul – de ha jobban megnézzük, különösen az olyan városokban, mint Zürich, Berlin vagy London, a vállalkozói tevékenységnek nevezhető dolgok nagy része inkább egyfajta életstílust jelent. Így volt ez például velem is, aki – a zürichi alapítású, fiatal vállalkozók önjelölt elit közösségének – a Sandbox játéktársaság részvényeseként ámulattal figyeltem, ahogy huszonöt éves tagjai folyamatosan egzotikus helyekre utaztak (állítólag workshopok vagy kutatás céljából), és drága karórákat hordtak. Nagyon kevesen vették igazán komolyan a munkájukat. Ezt akár a diplomás-túltermelés krémjének megjáró szűk szegmensnek is nevezhetnénk.

Ugyanakkor semmiképpen sem haszontalanok vagy feleslegek mindezek a munkahelyek vagy vállalkozók és vállalkozónők. A gazdaság – és vele együtt a munkaerőpiac is – valóban megváltozott. Igazságtalanság lenne, ha a bölcsészdiplomások túlnyomó részét lebecsülnénk: a modern értéketremető egy része egyre inkább olyan területeken valósul meg, mint a kommunikáció, a kreativitás, az elemzés vagy általában a nyelv. A tisztán természettudományos tárgyak hős védelmezői gyakran túl szűk látókörűen gondolkoznak a kérdésről. Az USA nyugati partján már nem az informatika, hanem a filozófia számít a legideálisabb szaknak.

Azt is el kell azonban ismerni, hogy minden évben diplomások ezreit képezzük ki gazdaságilag gyengén teljesítő szektorokban,

miközben informatikus vagy pénzügyi szakemberek ezreit hozzuk be külföldről. Ez egyáltalán nem probléma, mert mindig szívesen látjuk a legjobbakat – paradox módon aztán nekik kell közvetett módon adóikkal társfinanszírozni annak a számos belföldi egyetemistának a szórakozással töltött diákezeit, akik legalábbis Svájcban, ahogy kiteszik a lábukat az egyetemről, rögtön részidős munkát vállalnak, és semmilyen erőfeszítést nem tesznek annak érdekében, hogy adók formájában mielőbb visszafizessék közpénzekből finanszírozott tanulmányaikat.

Hová vezet mindez? Hamarosan a ténylegesen létrehozott munkahelyek már nem lesznek elegendőek a túlzott mennyiségű diplomás felszívására. Ezután kezdetét veszi a szimuláció. A gazdaság egyes részeit már most is szimuláljuk, köszönhetően a tartós nulla kamatlábpolitikának. Az úgynevezett zombi vállalatok (azaz a valójában nem életképes, de ingyenes kölcsönökkel életben tartott vállalatok) egy olyan játszma előhírnökei, amelyet „Játsszunk kapitalizmust” néven is hívhatnánk.

Az egyre népszerűbb „modern monetáris elmélet” pedig a problémamentes pénzkibocsátásnak (és ezzel egyidejűleg a – gazdaság még több folyamatirányítói állást ígérő – tökéletes irányításának) a gondolatával örökké tartó pénzt és munkahelyeket ígér, és így éppen a sok kétes hírű helyről érkező diplomásnak való. Így a kapitalizmus mind nagyobb részét szimulációs játékként játszunk el, hogy elégedetté tegyük a társadalmakat és ily módon a választókat.

Tökéletesen beillik a képbe a Meta (azaz Facebook) által nemrégiben bevezetett „Metaversum”. Hamarosan lehetővé válik az élet, a munka és a teljesítmény szimulációja egy párhuzamos univerzumban. Ami elkezdődött a videó- és számítógépes játékokkal – nevezetesen a valaki másként létezés lehetősége –, azt a Metaversum a „nagy szimulációs játékokkal” párosítva a tökéletességig fokozza: nemcsak valaki más lehetek, hanem csinálhatok is valamit, dolgozhatok valamit, tehetek valamit. Nem számít, hogy mihez van kedvem, és nem

számít, hogy tehetséges vagyok-e vagy képes vagyok-e rá: Meg tudom tenni.

Az (immár negyedik) ipari forradalom utáni társadalmakban ennek a gigantikus méretű szimulációs játéknak az árát vélhetőleg a gépekre és a robotokra kivetett adókból, valamint számos olyan embertársunk botrányosan alacsony béréből lefaragva és kizsákmányolása által fogják megfizetni, akik a betegellátás, szolgáltatások és más nélkülözhetetlen tevékenységek terén dolgoznak világszerte.

Mindez valószínűleg teljesen hidegen hagyja a legtöbb mai diplomást. A fő dolog, hogy saját maguk, mint önjelölt elit számára találjanak egy olyan megfelelő tevékenységet, amely egybeesik az ideális, tökéletesen optimalizált élet iránti igényeikkel – az, hogy ez akár a valóságban, akár egy szimulált világban történik, már nem játszik túlzottan fontos szerepet.

(NZZ magazin)

Robbie Meredith³

Helyzetjelentés az észak-írországi iskolákból: tovább csökken a férfi tanárok aránya

Az Oktatási Minisztérium statisztikái szerint tovább csökkent a férfiak aránya az észak-írországi iskolákban tanító tanárok között.

A 2021–22-es tanévben ötből legalább egy (22,8%) tanár férfi volt, míg egy évtizeddel ezelőtt minden negyedik. A legmagasabb arányban a gimnáziumokban vannak jelen, ahol a tanárok mintegy harmada férfi. A tárca szerint azonban Észak-Írországból sehol nem található férfi óvodapedagógusok. Az általános iskolákban a tanároknak csak mintegy 15%-a férfi. A 2021–22-es tanévben Észak-Írországból összességében 4779 férfi tanár volt, szemben a 16 157 női alkalmazottal. Miközben a férfi tanárok tényleges száma enyhe emelkedést mutat, a férfi tanárok aránya tovább csökkent.

³ A BBC News észak-írországi oktatásügyi tudósítója.

A nemek közti szakadék

A minisztérium most közzétett, a pedagógusok létszámáról szóló jelentése nem indokolja, hogy a tanári pálya miért sokkal népszerűbb a nők, mint a férfiak körében. A tanításban dolgozókat jellemző nemek közötti szakadék – az ún. gender gap – azonban nem csak Észak-Írországból figyelhető meg. Angliában például a korábbi adatok szerint a legfiatalabb korosztályokat tanítók 98%-a nő. Felhívások is elhangzottak az ügyben, hogy a férfiak közül minél többen gondolkozzanak el a tanári pályán.

A lurgani St Ronan's College igazgatója, Fiona Kane elmondta, hogy a női munkaerő az oktatás erős oszlopa, de továbbra is szükség van arra, hogy több férfi tanár találja vonzósnak. „A fiúknak és a fiatal férfiaknak úgy kell tekinteniük az oktatásra, mint egy olyan folyamatra, amelynek a férfiak is részesei” – nyilatkozta a BBC News észak-írországi tudósítójának.

Azt is felvetette, hogy az egyetemre való bejutás rendszere lehet felelős a tanári szakma összetételéért.

Észak-Írországból 2021-ben minden 10 diákból csaknem hat nő volt. A Gazdasági Minisztérium külön statisztikái szerint a 2020/21-es tanévben oktatással vagy tanítással kapcsolatos szakokon tanuló 3900 észak-ír diák közel háromnegyede (72%) volt nő.

„Ösztönzők több férfi tanár pályára csábítására”

„Gyakran emelt szintű érettségire van szükség például a pedagógia alapképzésre való bejutáshoz, így a fiúk néha kiszorulnak a piacra, ahol igen kemény a verseny – mondta el Kane igazgatóasszony. – Égető szükség lenne több, matematikát, illetve természettudományi tárgyakat oktató tanárra. Az egyetemeken, ezeken a szakokon gyakran több a férfi hallgató, de miután lediplomáznak, úgy döntenek, hogy nem akarnak tanárként dolgozni. Ösztönzőkre van szükségünk ahhoz, hogy több férfit csábítsunk a tanári pályára, de ahhoz is, hogy több – női vagy férfi – szaktanárt vonzzunk bizonyos területekre.”

Majd hozzátette: „Lehet, hogy a tanítás egész napot igénybe vevő munka, de a szünidő viszonylag kedvező a családok számára.”

Kane asszony női igazgatóként azonban kisebbségben van a középiskolai oktatás terén. Annak ellenére, hogy a középiskolákban a tanárok mintegy 70%-a nő, az intézményigazgatók kicsivel több mint fele (53%) férfi.

Az oktatási minisztérium adatai szerint az általános iskolákban tíz iskolaigazgatóból négy férfi. Az adatokból az is kiderül, hogy a helyettesítő tanárok alkalmazásának költségei az iskolák számára a 2020/21-es 83,6 millió fontról 100,7 millió fontra emelkedtek a 2021/22-es tanévben. Ebből mintegy 15 millió font a covid–19 miatti hiányzásoknak tudható be, de az egyéb betegségek miatti távollét, gyermekgondozási szabadság és megüresedő álláshelyek is nagy arányban növelték azokat a pénzüsszegeket, amelyeket az iskolák a helyettesítő tanárookra költöttek.

(bbc.com/news/uk)

Lina Tran

Abby Seiff: *Troubling the Water: A Dying Lake and a Vanishing World in Cambodia* ('Megzavart víz: Egy kiszáradó tó és egy eltűnő világ Kambodzsában', Potomac Books, 2022, 162 oldal)
című könyvének recenziója

A kambodzsai néphagyomány szerint az óceánt valamikor a Naga birodalom királya kormányozta. A Nagák kétéltű emberek voltak, akik a szárazföld és a víz közt vertek tanyát. Egy herceg felfedezte ezt az alvilágot, amikor elutazott egy szigetre, és találkozott a parton annak hercegnőjével. Természetesen egymásba szerettek. Miután a herceg bebizonyította rátermettségét, a király azzal áldotta meg a házasságukat, hogy elnyelte az óceánt, felfedve az alatta lévő földet. „A vízből született föld volt Kambodzsza” – írja Abby Seiff legújabb könyvében, melynek címe *Troubling the*

Water: A Dying Lake and a Vanishing World in Cambodia ('Megzavart víz: Egy kiszáradó tó és egy eltűnő világ Kambodzsában').

Seiff könyvének központjában Kambodzsza vízhez fűződő mély – kulturális, ökológiai és gazdasági – kapcsolata áll. Voltaképpen elégia a Száp (más néven Tonle Sap)-tóhoz, amely Délkelet-Ázsia legnagyobb édesvízű tava és egyike a világ leggazdagabb belvízi halásztelepeinek. A Mekong-folyó egyik mellékága által táplált tó inkább beltengernek számít, amelyik hol összezsugorodik, hol óriásira dagad, akár eredeti méretének hatszorosára is a száraz és az esős évszakok váltakozását követve. A gátak, a túlhalászás és az éghajlatváltozás azonban veszélyeztetik ezt az ősi körforgást. A halak eltűnőben vannak a tóban. Seiff rámutat, hogy a Száp-tó esetében ez egy egész életmód eltűnésével járhat.

A Száp-tó gazdagsága mögött egy sajátos vízkörforgás rejlik. A tó a Száp-folyótól, a Mekong mellékfolyójától függ a száraz évszakban, amely egyike a világ legnagyobb biodiverzitással rendelkező folyómedreinek; csak az Amazonas előzi meg. A Száp-folyó évente kétszer megfordul. Ez az egyetlen folyó, amely így viselkedik – tudjuk meg Seiff-től. A jelenség májusban kezdődik, amikor beindul az esős évszak. A monszun megárasztja a Mekongot, egy vízfalat – és vele együtt iszapot és a tápanyagokat is – juttat el a tóba végig a Szápon. A tó elönti a szárazföldet, csak a fák kikandikáló teteje jelzi az alatta elterülő síkságot. A lakosok a víz alá merült fatörzsekhez rögzítik tutajokra épült otthonaikat, és egész falvak lebegnek a vízen. Aztán elérkezik a november, az eső alábbhagy, a Mekong pedig leapad. Az esővíztől felduzzadt tó az anyafolyójába ömlik, majd vissza a Mekongba. Az addig úszó házak újra cölöpökön állnak.

„A tudomány monoton áradás-ritmusú rendszernek nevezi ezt; a költők a szív lüktetéséhez hasonlítják” – írja Seiff. Az áradás ritmusa olyan fontos a térség és a lakosság élete szempontjából, akár a testnek a szívverés. Valamikor ezek táplálták Angkor ősi városát, amelynek a romjai a tó északi oldalán találhatóak. Ma rizmezők tarkállanak az elárasztott síkságokon, és a hal

jelenti a fő fehérjeforrást az ország körülbelül 80 százalékának. A halászok tömegével halásszák a riet, a kicsi, olajban dús, ezüstös halat, amelynek ugyanaz a neve, mint a nemzeti valutának. A halból készítik a prahok nevű fermentált pasztát, amely a kambodzsai konyha fő alkotóeleme.

Ez a szívverés azonban az utóbbi időben időnként kihagy. Az éghajlatváltozás hatására még hatalmasabb aszályok sújtják a térséget. Nincs, ami csapadék nélkül fenntartaná a ritmust. Az elmúlt évtizedben a Mekong vízszintje, és következésképpen a Száp-tóé is, folyamatosan csökkent. A tikkasztó hőségben sok falulakónak életében először erdőtüzekkel kell szembesülnie.

Ráadásul, szaporodik a gátak száma, a Mekong-menti országok fejlődésével és vízenergia-igényének növekedésével. Ezek a gátak viszont akadályozzák a halak vándorlását és nem engedik vissza a vizet és a tápanyagokat a kiszáradt folyómederbe. Kinában a Lants'ang Chiang folyón – ahogy a Mekong felső folyása ismert – a gátak több trilliónyi liter vizet tartóztatnak fel, hathatósan megakadályozva déli szomszédjaik vízhez jutását. Ugyanakkor az alacsonyabban fekvő Mekong-menti országok – Laosz, Kambodzsa, Thaiföld és Vietnám – több mint száz, saját építésű gátat üzemeltetnek, és ezek következményei halmozódnak a víz folyásirányában.

A gátak és az éghajlatváltozás problémáját tetézi a túlhalászás. Az elmúlt évtizedben a kormány természetvédelmi zónákat hozott létre, de ezeken a helyeken nincs megfelelő ellenőrzés, a halőrök pedig könnyen lefizethetők. Dívik az orvhalászat, és arra kényszeríti az embereket, hogy saját szükségleteik arányában maguk is megsejgék a szabályokat. Seiff beszélt egy hetvenes éveiben járó házaspárral, akik még saját magukat is alig tudják ellátni, annyira kevés halat fognak. A halőrök elkobozták halcsapdáikat, amelyek nem felelnek meg a törvényi előírásoknak, mert vagy védett erdőkből származó fából készülnek, vagy a megengedettnél kisebb lyukú háló van rajtuk. Ezek a módszerek a túlélést jelentik a házaspár számára, akiknek egész életük során a folyó biztosította a megélhetést.

Seiff meghitt hangon tudósít, miközben képzeletben magával viszi az olvasókat a társadalom peremén élő halászok otthonába. Leírja a falvakat, ahol a házak bambuszutajokon vagy acél olajshordókon úsznak, és kátránypapírból vannak a falaik. A Száp-tó korábbi dicsőségéről árulkodó képekért az archívumban nézett utána Seiff. Az utazók és a katonatisztek „lélegzetelállító” dolgokat meséltek a tőről, jegyzi meg a szerző. A 13. században egy kínai követet lenyűgözött a biológiai sokféleség. „Hatalmas lágyhjú teknősök vannak itt, és fatörzs méretű alligátorok” – írta. 1871-ben egy francia tengerésziszt csodálkozott rá a fajgazdagságra: „A vízfelszín remeg a rengeteg haltól.” Seiff a kambodzsai mitológiából is merít, amitől tényszerű beszámolója időnként költői elemekkel egészül ki.

A legfigyelemreméltóbb az a sebesség, amellyel a Tonle Sap rendszere felborult. Seiff sok olyan emberrel találkozik, akiknek nem kell régi időig visszamenniük, hogy felidézzék a tó jobb napjait. Néhányan emlékeznek még a ma már erősen veszélyeztetett mekongi óriásharcsára, mások pedig a halakra, amelyek olyan bőségben voltak, hogy egyenesen beugrottak a csónakba. A könyv 2016-ban kezdődik, az egyik legsúlyosabb aszály közepén, amelyet a Délkelet-Ázsiában valaha feljegyeztek. 2019-re a folyó visszafordulása mindössze hat hétig tartott – ez töredéke a szokásos öt hónapnak. Aztán 2020-ban „a folyó nem igazán fordult meg – írja Seiff. – A Száp-tóban a vízállás szinte az egész esős évszak alatt túl alacsony maradt ahhoz, hogy jelentős mennyiségű vizet tudjon felfelé nyomni a folyón.”

A *Víz megzavarása* egy – visszafogott, távolról szemlélt – időkapszula. Seiff csaknem egy évtizedet töltött Délkelet-Ázsiában szabadúszóként, továbbá a *The Cambodia Daily* és a *The Phnom Penh Post* című lapoknál dolgozott. Egy fordításokról szóló megjegyzésben köszönetet nyilvánít tolmácsainak, hogy „elviselték *barang* esetenkedését”, amely a nyugatiakra használt szleng a khmer nyelvben. Fizikai értelemben is elválás történt: Seiff New York városában fejezi be könyvét.

Ott egy munkatársa fényképei alapján emlékszik vissza a tóra, egy elsárgult térképen követi a folyó útját, és műholdas felvételeken próbálja azonosítani az úszó falvakat.

Míthogy a szerző főként az egyszerű emberek életére összpontosít, nem sok érdemlegeset talál a könyvben az az olvasó, aki arra kíváncsi, miként fogja megoldani a kínai kormány a válságot. Másfelől Seiff nem látja túl rózsásnak a helyzetet: „Ha túl késő van már visszafordítani az idő kerekét, és helyreállítani a Száp-tavat, mint ahogy félelmeim ezt igazolják is, legyen ez a könyv egyfajta szerény kísérlet arra, hogy emléket állítson egy helynek és időnek, mielőtt azok a feledés homályába merülnek.”

(The Asian Review of Books)

Kevin Rothrock

Törvénszegők a Kremlben

Jarozslav Simov⁴ történész rávilágít, hogy miért megy szembe a Putyin-rezsim a racionalitással, és hogyan segítette elő a Nyugat az ukrajnai háború kirobbanását.

Mialatt már jó néhány hónapja zajlik Oroszország nagyszabású inváziója Ukrajna ellen, a háborúról szóló vita két ellentétes táborra oszlott világszerte. Ukrajnában és az egész Nyugaton, valamint Oroszország saját háborúellenes mozgalmában is az a nézet uralkodik, hogy Vlagyimir Putyin rezsimje kezdte a konfliktust, hogy kiterjessze Moszkva hatalmát és visszaszerezze az elvesztett birodalmi területeket. E szerint az elmélet szerint Oroszország szeretné leigázni vagy akár elpusztítani Ukrajnát, de nem fog itt megállni. A másik tábor a „kollektív Nyugatot” hibáztatja a háború kiprovokálásáért, mivel az figyelmen kívül hagyta Oroszország objektív érdekeit.

⁴ Ez az angol nyelvű cikk Jarozslav Simov 2022. június 15-én, orosz nyelven megjelent, eredeti cikkének összefoglalása.

Jarozslav Simov történész és újságíró szerint a háború a Putyin-rezsim „maffiaállam”-szerű sajátosságaiból, továbbá abból fakad, hogy Európának és az Egyesült Államoknak nem sikerült megérteniük moszkvai kollégáikat.

Baloldali és realista nyugati tudósok, mint például a szociológus Wolfgang Streeck és a politológus John Mearsheimer szokásos módjukon „tagadják az Oroszország perifériáján élő nemzetek szubjektivitását”, és azt az elképzelést vallják, hogy a konfliktus Ukrajnában voltaképpen egy „Ukrajna miatt” vívott proxy háború. Ebből a logikából kiindulva (amely az oroszországi népszerű narratívát is táplálja), az ukrajnai tér ellenőrzés alatt tartása lényeges annak a „stratégiai mélységnek” a megőrzéséhez, amely megmentette Oroszországot Napóleontól és Hitlertől. Azaz, Moszkva észérvek alapján jár el.

A realisták következetesen észszerűnek írják le a Kreml döntését, még akkor is, ha olyan tudósok, mint Mearsheimer, a Krim bekebelezése után azt mondták, hogy Vlagyimir Putyin „túl okos” ahhoz, hogy Ukrajna többi részét is megpróbálja meghódítani.

Amikor a Kreml észszerűségének vagy észszerűtlenségének megítéléséről van szó, sem a realisták, sem pedig ellenfeleik nem értékelik kellőképpen, hogy miként jött létre az orosz kormányzó elit. A Putyin-rezsim változó struktúrái, alapvető jellege és ideológiája egy olyan maffiaállamot hoztak létre, amely különbözik attól a tekintélyelvűségtől, ahogy azt általában Nyugaton értik. Oroszország változó külpolitikája tükrözi a rezsim fejlődését.

Szervezett bünszövetkezet kormányoz

Mára már szinte teljesen feledésbe merült Oroszországban Vlagyimir Putyin Nyugattal való korai kacérkodása első elnöki ciklusa alatt, de az a folytonosság, amely mentén a rezsim fejlődött, elvezet bennünket a mai nyílt ellenségeskedéshez. Húsz évvel ezelőtt Putyin olyan alkut keresve közeledett Európához és az Egyesült Államokhoz, amely Oroszország cselekvési szabadságát volt hivatott biztosítani a volt Szovjetunióban. E befolyási övezetért cserébe Moszkva a Nyugatot „kenőpénzzel”

jutalmazta volna: hozzáféréssel az orosz piac jövedelmező projektjeihez, orosz tőke elhelyezésével az amerikai és európai tőzsdéken, és így tovább.

Ha ez a projekt sikerrel járt volna, Oroszország azzá vált volna, ami mind a mai napig kísérti a moszkvai keményvonalasokat: a „Nyugat függelékévé” (bár nagyfokú autonómiával eurázsiai szféráján belül). A szovjet biztonsági szolgálatok veteránjaiként, korrupt hivatalnokokként és félig-meddig bűnöző üzletbereként Putyin és legtöbb társa üdvözölte volna a „helyreállított Szovjet-unió” ezt a változatát, de Moszkva soha nem volt képes uralni azt a területet, amelyet magának követelt.

Ezeknek az éveknek a során, mivel a Kreml nem tudott felnőni revansista ambícióihoz, Oroszország biztonsági szektorának tagjai fokozatosan kiszorították a „polgári” erőket a politikai elitből, és újraformálták Putyin rezsimjét.

Az új uralkodó osztály nemcsak a biztonsági elitből állt, hanem kifejezett bűnözőkből is, akik közt, illetve Putyin és kísérete közt az idő tájt alakult ki összefonódás, amikor Putyin a szentpétervári polgármesteri hivatalban dolgozott. Ennek a „pétervári-csekista (‘titkosrendészeti’)” szervezetnek a felemelkedése része volt az orosz államapparátus, a bűnözői szervek és a bűnözői alvilág szélesebb körű összeolvadásának. Az 1990-es évek végére, amikor Putyin hatalomra került, a poszt-szovjet Oroszországban befejeződött a tulajdon újraelosztása és a „eredeti tőkefelhalmozás”, és az elit nagyon vágyott arra, hogy újjáélesszen egy erős államot, amely legitimálja és megvédi újonnan szerzett gazdagságukat.

Putyin és csoportja megszerezte az ellenőrzést e fölött az újraélesztett állam fölött, és egy olyan egyesített tekintélyuralmi rendszert építettek ki, amely egybeolvasztja a hatalmat és a vagyont. Következésképpen Oroszországban nincsenek valóságos tulajdonjogok; ehelyett a vagyont ideiglenes használatra élvezik, cserébe az uralkodó csoport és vezetője érdekei iránti feltétlen hűségért.

Putyin rezsimének szerves részét képezik azok a fő jellemzők, amelyek a szervezett bűnözőcsoportok meghatározói: teljes mértékű hűség fölérendeltségi viszonyban, a hivatalos címek és a valódi befolyás közti kapcsolat hiánya (például, Oroszország kulcsszereplői hivatalos kormányzati pozíció nélkül működnek), rendkívüli titoktartás a döntéshozatalban, valamint különleges, törvényen kívül álló „becsületkódex”, amely az „árulók” elleni megtorlást és a vetélytársakkal szembeni erőszakot díjazza.

Nem a szokványos diktatúra

Nyugaton nem igazán vettek tudomást Oroszország politikai rendszerének átváltozásáról, mivel a szakértők a posztkommunista átmenet prizmáján keresztül értelmezték a fejleményeket, és ennek a megközelítésnek a számos hiányosságát annak tudták be, hogy Oroszország „sajátos eset”, minthogy hatalmas ország különleges történelmi és kulturális adottságokkal. Még ha az általános vélemény afelé is tolódott, hogy Oroszországra mint világszintű befolyásért versengő, feltörekvő önkényuralomra tekintettek, a nyugati megfigyelők összemosták Putyin rezsimjét a „szokásos” önkényuralmi rendszerekkel, mint amilyen Kína, feltételezve, hogy az állam által tanúsított bűnözői tevékenység a „szokványos” önkényuralmak túlkapasait mutatja, nem pedig egy maffiacsoport központi jellemvonása. Ezen a lencsén keresztül a Kremlt is az autoritárius vezetés racionalitásával ruházták fel.

Valójában a Putyin-rezsim rákos daganatként telepedett rá Oroszország törékeny, még kiforratlan poszt-szovjet államára. A jelenlegi uralkodó elit, amelyet sem demokrácia, sem pedig „szokványos” diktatúra nem jellemez, csak azért létezik, hogy generációkon átívelve fenntartsa önmagát, megszegve közben minden útjába álló szabályt és törvényt, akárcsak bármelyik maffia.

Putyin eredeti alkuja a Nyugattal (kenőpénzek befolyási övezetért cserébe) voltaképpen sikerrel járt, legalábbis részben. A „világrendőrség” vitte a pénzt, a (gyakran

kétes eredetű) orosz vagyon elárasztotta az európai és amerikai pénzügyi rendszereket. A nyugati vezetők soha nem támogatták Moszkvának a világ egyhatodára benyújtott igényét, jóllehet, ennek a háttérben nem annyira elvi kifogások álltak, mint inkább a stratégiai jövőkép hiánya és a mindenkit egyformán jellemző vonakodás a komoly döntésekért való felelősségvállalástól. Az európai és egyesült államokbeli tisztségviselők a rutinszerű politikát kedvelték („business as usual”), főként olyan ismeretlen térségekben, mint a volt Szovjetunió.

Ráadásul, 2008 és 2013 között, amikor is a maffiaállam megszilárdította befolyását a Kremlben, a Nyugat válságot élt át: próbált magához térni Irak katasztrófálisan balul elsült lerohanása után, kénytelen volt szembesülni Kína felemelkedésével, globális gazdasági visszaeséssel küzdött, és reagálnia kellett az arab tavaszra. Ebben a felállásban az Obama-kormány politikája, amely a Moszkvával való viszony „helyreállítására” irányult, a Kreml számára szinte egyértelmű üzenet volt: felejtjük el a múltat, most nincs időnk veletek foglalkozni.

A Putyin-rezsim ezt az üzenetet megtévesztésként értékelte az arab tavasszal való összefüggésben, amely utóbbit a Nyugat szervezkedésének vélte „az olajban gazdag országok leigázása céljából”. Moszkva az ukrán Euromajdan mozgalmat és a „méltóság forradalmát” is a Nyugat által vezényelt „különleges műveleteknek” tekintette. Ebből a perspektívából a Krím bekebelezése és a Donbaszért folyó háború megfelelő választ jelentett az ellenség támadására.

A Kremlnek nem sikerült felismernie, hogy Európa és az Egyesült Államok valójában nem voltak felkészülve az arab tavaszra, amely végeredményben az orosz, iráni és török rezsim számára több előnnyel járt, mint a Nyugatnak. Továbbá Moszkva eltúlozta az Ukrajnának tett ígéretek az EU-csatlakozással és a NATO-tagsággal kapcsolatban, mivel a diplomáciai közeledést – tévesen – köbe vésett garanciáknak vette.

A nyugati nézőpont azonban szintén rövidlátónak bizonyult, mivel a hivatásos tárgyalófelek a politikai és védelmi integrációról szóló megállapodásokat hajszolták anélkül, hogy felfogták volna, milyen visszhangjuk lesz ezeknek az alkuknak Ukrajnában és majd Oroszországban.

A maffiaállam irracionalitása

A február 24-i invázió előtt valószínűnek tűnt, hogy Putyin újabb politikai győzelmet fog aratni az általa kezdeti konfrontációban. Az EU-t belharcok sújtották, a nyugati vezetők elfogadták a Moszkvával folytatott párbeszéd szükségességét, a legtöbb megfigyelő pedig nem akart hinni az amerikai figyelmeztetéseknek, miszerint Oroszország teljes körű háborút készül kirobbantani Ukrajnában.

Putyin elszalasztotta ezt a lehetőséget, mert egy maffiaállam logikája különbözik a szokásos politikai logikától. (Ez az a pont, ahol realista tudósok alapvetően félreértik a mai orosz uralkodó elitet.) A szervezett bűnözés irányításának három jellegzetessége tette lehetővé, hogy Oroszország a józan észszel szembenelve lerohanja Ukrajnát.

1. A maffia szubkultúra, amely gyilkos verseny közepette született meg, nem ismeri a kompromisszumot; arra ösztönzi a vezetőket, hogy emeljék a tétet bármely konfliktusban, még ha ez a józan ész szabályai ellen is szól hosszú távon. Egy szervezett bűnözői csoport parazita, amely csak addig tud fennmaradni, ameddig erőszakkal, félelemmel és zsarolással ki tudja szipolyozni a gazdatest erőforrásait, legyen a zsákmány akár csempészett szesz, cigaretta vagy egy hatalmas ország.

2. Az orosz rezsim maffiatermészete megszabja, hogy a Kreml hogyan érzékeli a társadalmi változásokat. Mivel a politikát bandák közötti, a befolyási szférákért folytatott harcnak tekinti, a moszkvai uralkodó elit úgy véli, hogy minden társadalmi felfordulás a rivális csoportok cselszövéseinek eredménye. Bármilyen politikai zavargás (ideértve a „méltóság forradalmait” is) csupán annak bizonyítéka, hogy a hatalmon lévő banda elveszíti az

adott terület feletti ellenőrzést ellenfelei javára. (Ez a világnézet némileg a realista iskola gondolkodásmódját idézi).

3. A zsarolók azzal igazolják parazitá szerepüket, hogy védelmezőknek állítják be magukat más, még veszélyesebb bűnözőkkel szemben. Egy maffiaállamban ez a cselekedet azt jelenti, hogy a nemzeti érdekek védelmezőjének tüntetik fel magukat a külföldi ellenséggel szemben. Oroszországban Putyin szervezett bűnbandája ezt úgy érte el, hogy széles körben visszhangra találó mítoszok és hiedelmek egész sorát tette magáévá: sajnálkozást a birodalmi múlt miatt, a hatalom központosítását és megszemélyesítését, az „idegennek” és „igazságtalannak” kikiáltott demokratikus működési elvekkel szembeni bizalmatlanságot, a törvény és az „igazság” összeegyeztethetlenségét, és azt a felfogást, mely szerint a Nyugat marad Oroszország legfőbb ellensége.

Ily módon Putyin rendszere egyszerre parazita és „populista”. A vallási konzervativizmus, az etno-nacionalizmus, a szovjetrendszer előtti birodalmi lét és a sztálinizmussal való rokonszenvezés egyvelege, a rendszer eklektikus ideológiai külső máza hű tükörképet nyújt arról a zavarodottságról, amely az oroszországi közvéleményt jellemezte az elmúlt három évtizedben.

Elkerülhetetlen konfliktus, de nem kellett volna így lennie

Az orosz maffiaállam fejlődésének egy pontján elkerülhetetlenné vált az összeütközés a Putyin-rezsim és kikiáltott ellenségei között. A 2022. februári invázió során Moszkva hajlamba, hogy figyelmen kívül hagyja a volt szovjet tagköztársaságok tevékenységét, oda vezetett, hogy a Kreml katasztrofális módon alulértékelté Ukrajna életképességét és hajlandóságát a visszavágásra.

A Putyin-rezsim hibái azonban nem feledtetik el azt a tényt, hogy a nyugati elit szintén elősegítette az ukrajnai háborút. Az európai és amerikai vezetők felé irányuló figyelmeztetések arról, hogy az elmúlt 25 év során kik és milyen erők ragadták magukhoz a hatalmat

Moszkvában, még akár az 1930-as évek „békéltető politikusainak” meggyőzésére is elegendőek lettek volna, hogy részben vizsgálják felül diplomáciájukat. Ehelyett a Nyugat elfogadta az orosz energiaimportot. Mind a mai napig érkeznek orosz gázzszállítmányok.

Bár a Nyugat meglepően jól összeczárt Ukrajna lerohanása ellen, az Európai Unió és az USA vezetői még mindig nem tudnak hosszú távú stratégiát felmutatni a jelenkori vagy a háború után Oroszországgal kapcsolatban. Ez a döntési képtelenség nem új a Nyugat esetében, de Oroszország „hontalansága” a világ rendjében a Szovjetunió felbomlása óta meghozta mérgező gyümölcsét. Ukrajna jelenlegi lerombolását nem szabad úgy értelmezni Nyugaton és Amerikában, mint arra való okot, hogy örökre elzárjuk a Nyugatot Oroszországtól. Ez a lehetlenséggel felérő feladat. Ehelyett a nyugati világnak és Oroszországnak megértésre kell jutnia abban, hogy miként tudnak egymás mellett létezni.

Természetesen óriási akadályok vannak itt. A Nyugat által elhamarkodottan kirótt szankciók jó része sokkal keményebben sújtja az orosz társadalmat (és benne az ellenzéki érzelmiüket), mint a szervezett bűnözői csoportot a Kremlben, amelyet elsősorban terhel a felelősség a háborúért. Bárhogy is végződik az ukrán tragédia, Oroszország többé nem lesz képes már ugyanazt a helyet elfoglalni a világpolitikában és gazdaságban, mint egy évtizeddel ezelőtt, egyrészt a nyugati szankciók, másrészt a nemzetközi politikai elszigeteltség miatt, amely még növeli Kínával való összefonódását.

Mindez arra enged következtetni, hogy Putyin bandája továbbra is a kormányruánál marad. Másfelől viszont a rendszer összeomlása szükségessé tenné magának az Orosz Föderációnak az újraalkotását, tekintve, hogy az uralkodó bűnöző elit az utóbbi harminc évet az állam bentről való kiszipolyozásával töltötte.

(Meduza)

Philip Marcelo

Massachusettsben az amerikai őslakosok tiszteletet követelnek a helyi múzeumtól

A wampanoag törzs tagjai bojkottra hívnak fel a népszerű éltörténeti múzeum, a Plimoth Patuxet ellen. Állításuk szerint az intézménynek, amely a 17. század elejétől mutatja be a telepések és az őslakosok életét, nem sikerült „bikulturális múzeumot” létrehoznia.

Massachusettsben az amerikai őslakosok bojkottra szólítanak fel egy népszerű éltörténeti múzeum ellen, amelyben a gyarmati kori életet ábrázoló hagyományörzők a – Mayflower hajóval érkezett zarándokok által alapított – híres angol település, Plymouth életét mutatják be.

A Massachusetts államban lakó wampanoag törzs tagjai és támogatóik szerint a Plimoth Patuxet Múzeum nem váltotta be azt az ígérését, hogy egy olyan „bikulturális múzeumot” hozzon létre, amely éppúgy mesél az ott élő európai, mint az őslakos népek történetéről.

Azt mondják, hogy a „Historic Patuxet Homesite” (‘Történelmi Patuxet lakóhely’), a főként szabadtéri múzeumnak a hagyományos őslakos életre összpontosító része aránytalanul kisméretű, javítási munkálatokra lenne szükség, és az ott dolgozók nem a helyi törzsekből valók.

„Azt mondjuk, hogy ne támogassuk őket, ne dolgozzunk ott” – mondta Camille Madison, a Martha’s Vineyard szigeten, Aquinnah városban élő wampanoag törzs tagja, aki egyike volt azoknak, akik nemrég hangot adtak a közösségi médiában csatlakozásuknak. – Nem akarunk velük együttműködni, amíg nem találják meg a módját annak, hogy tiszteletben tartsák az őslakosok tudását és élettapasztalatát.”

A problémák épp két évvel azután merültek fel, ahogy a múzeum Plimoth Plantation-ről (‘Plimoth Ültetvény’) Plimoth Patuxet-re változtatta a nevét annak az egy évig tartó ünnepségsorozatnak a keretében, amelyet a Mayflower [hajón érkezett puritánok] partraszállásának 400. évfordulója alkalmából rendeztek.

Akkoriban a múzeum úgy nyilatkozott, hogy az „új, kiegyensúlyozottabb” név az őshonos perspektíva fontosságát hivatott tükrözni a 75 éves intézmény oktatási küldetését tekintve.

„Patuxet” egy őslakos közösség volt „Plimoth” közelében, ahogy a zarándokok telepét hívták, mielőtt a mai nevén ismert Plymouth lett volna belőle. Mire a Mayflower megérkezett, addigra az európai betegségek már jócskán megtizedelték a lakosságot, de a hagyomány úgy tartja, hogy az egyik túlélő, Tisquantum, közismertebb nevén Squanto, segített az angol telepéseknek első ottani telük átvészelésében.

„Megváltoztatták a nevet, de nem változtattak a hozzáálláson – mondta Paula Peters, a mashpee wampanoag törzs tagja, aki csaknem húsz éve dolgozik a múzeumnál, legutóbb marketingigazgatóként. – Semmit nem tettek azért, hogy megnyerjék a törzsek rokonszenvét. Bármit tesznek, teljes érzéketlenségről árulkodik.”

A múzeum szóvivője, Rob Kluin, a *The Associated Press* hírügynökségnek e-mailen küldött közleményében elmondta, hogy a múzeum kibővítette a szabadtéri Wampanoag-kiállítását, több mint kétmillió dollárt teremtett elő egy őshonos programok számára szolgáló új épületre, és „számos kezdeményezés működik”, hogy bennszülött közösségekből toborozzanak és képezzenek ki dolgozókat. Rob Kluin nem kívánt bővebben nyilatkozni.

A közlemény két támogatást is említett, amelyeket a múzeum az őshonos amerikai – indián – oktatási programjainak fellendítésére kapott. Több mint 160 000 dollár érkezett a National Endowment for the Humanities (Nemzeti Alapítvány a Humán Tudományokért) szövetségi ügynökségtől, hogy idén nyáron workshopot szervezzenek tanároknak arról, hogy miként lehet az őslakosok világát is beépíteni történelemóráikba.

A múzeum azt is megjegyezte, hogy az Algonquian Exhibits and Interpretation (Algonkin kiállítóhelyek és tolmácsolás) új igazgatója egy aquinnahi wampanoag, aki tagja törzse oktatási bizottságának.

Carol Pollard, akinek néhai bátyja, Anthony “Nanepashemet” Pollard, vezető wampanoag történészként kulcsszerepet játszott a múzeum

indián programjainak kifejlesztésében, egyike volt azoknak, akik megrökönyödéssel tapasztalták, milyen állapotok uralkodnak a helyszínen.

Ottjártukkor óriási lyukak tátongtak az őshonos kiállítás központi elemének számító nagy wetu, azaz hagyományos wampanoag kunyhó viharverte fakéreg-tetején. A múzeum két, helyszínen tartózkodó tolmácsa⁵ közül egyik sem viselt hagyományos törzsi öltözetet. Eközben a múzeum puritán telepeseket bemutató részében nemrégiben felújították a gyarmatosítók nádfedeles házait, és hagyományörzők serege téblábolt aprólékosan kidolgozott, korhű jelmezekben.

„Tudom, hogy a bátyám nagyon csalódott lenne – mondta Pollard asszony, aki a múlt nyárig kertészként dolgozott a múzeumnál. – Kötve hiszem, hogy a bátyám khakiszínű nadrágot és tengerészkek felsőt viselő embereket képzelt volna ide.

A múzeum korábbi dolgozói elmondták, hogy a vezetés évek óta figyelmen kívül hagyta a – jövőre fennállásának 50. évfordulóját ünneplő – szabadtéri kiállítás korszerűsítésére és kibővítésére vonatkozó javaslataikat.

Elmondásuk szerint mindez az alacsony fizetéssel és a rossz munkakörülményekkel párosulva oda vezetett, hogy sok olyan régóta ott dolgozó, indián munkatárs felmondott, akik a programot kihagyhatatlan látványossággá tették eredeti őshonos gazdálkodás, főzés, kenuépítés és egyéb tevékenységek bemutatásával.

„Ma már több mint egy évtizede tart, hogy a múzeum szisztematikusan leépíti a szabadtéri kiállítást – adta tudtul egy közleményében a Wampanoag Consulting Alliance (Wampanoag Tanácsadó Szövetség) indián csoport, amelynek Peters asszony és több volt múzeumi alkalmazott is tagja. – Sok kezdeményezést eltöröltek, amely azt célozta, hogy a Wampanoag-projekt egyenlő arányú képviselőt kapjon, maga a tényleges kiállítás pedig siralmas állapotban van. Ennek az eredménye a wampanoag közösségek gyakorlatilag teljes elidegenítése lett.”

⁵ Az adott kor történetét és kultúráját bemutató szakképzett muzeológus.

A mashpee wampanoag Kitty Hendricks-Miller, aki az 1990-es években és a 2000-es évek elején a Wampanoag-kiállítás témavezetője volt, azt mondja, hogy aggódik amiatt, hogy a nem őslakos családok és diákok mit visznek haza magukkal egy olyan múzeumban tett látogatásból, amely sokaknak szinte átmeneti ritusnak számító iskolai kirándulás Új-Angliában.

Törzse oktatási koordinátoraként Kitty Hendricks-Miller arra ösztönzi a tanárokat, hogy közvetlenül az indián közösségekhez forduljanak, ha kulturálisan vagy történelmileg megbízható programokra vágnak.

„Egyszerűen nem hajlandók elismerni, hogy megváltoztak az idők – mondta Casey Figueroa, aki évekig dolgozott tolmácsként a múzeumban 2015 előtt. – A Plymouth-sztori indián-oldala annyival többet tud ajánlani a ma előttünk álló kérdések tekintetében, kezdve a bevándorlástól a rasszizmuson át az éghajlatváltozásig – ehelyett azonban visszalépés történt. Teljesen elrontották.”

(Christian Science Monitor, a hírt az Associated Press-től átvéve)

Isabel Kershner

A jeruzsálemi családban apáról fiúra száll a tetoválás művészete: zarándokok, papok és háborús sebesültek keresik fel műhelyüket

Vaszim Razuk számára a nagyhét jelenti a legtöbb elfoglaltságot, mivel a keresztények szeretnék, ha valamilyen emlékük maradna jeruzsálemi látogatásukról. A családja által immáron több száz éve működtetett tetoválóműhely azonban valamennyi vallás hívei előtt nyitva áll.

Jeruzsálem – Egy zsidó ember, aki valószínűleg részeg volt, egyszer arra kérte Vaszimot, hogy tetoválja héber nyelven a fenekére a „kóser” szót. Legidősebb vendége egy 101 éves asszony volt. Az amerikai titkosszolgálat tagjai gyakran betérnek hozzá

megszemlélni munkáját, ha a városban járnak.

Vaszim rendszeres résztvevője a Healing Ink ('Gyógyító Tinta') projektnek, amely terrorista támadások túlélőinek és a harcok során megsebesült izraeli katonáknak kínál ingyenes tetoválást a sebhelyek elfedésére.

A nagyhét alatt és az azt megelőző napok során azonban a legmegbízhatóbb ügyfelek töltik meg a Jeruzsálem óvárosában található kis tetováló szalont: a hűsvétra idelátogatók, akik szeretnék, ha kitörölhetetlen emlékü maradna Jeruzsálemben töltött idejükről, „a zarándokltról tanúskodó tetoválást akarnak” – mondja Razuk. Az egyik vendég, Kathryn O'Brien, egy húszéves texasi egyetemista lány, nehezen tudott dönteni, hogy az utolsó vacsorát vagy a keresztre feszítést ábrázoló képet tetováltassa magára. Barátnője, a szintén Texasból származó Emily Rodriguez, egy jóval modernebb lenyomatot választott, egy népszerű keresztény ének, a *Through & Through* ('Mindenen keresztül') címét, amelynek fekete betűi felfelé íveltek a karján. A hetvenes éveiben járó Steve Ferguson, a – liberalizmusáról ismert – amerikai episzkopális egyház papja első tetoválását csináltatja: egy Dávid-csillagba és menórába áttűnő keresztény hal-jelképet választott, amely dizájn elmondása szerint Izrael és a zsidó nép iránti vonzódását hivatott illusztrálni.

Az idei húsvét idején különösen feszült volt a hangulat Jeruzsálemben a pészah, a húsvét és a ramadán ritka egybeesése előtt, és az erőszakhullám közepette. Ezek a feszültségek újra fellángoltak, amikor a palesztinok kövekkel dobálták meg a rendőrséget, akik hanggránátokkal és gumilövedékekkel válaszoltak. A jelentések szerint több mint száz palesztin és számos izraeli tiszt sérült meg. Március 22. óta négy izraeli városban négy támadás történt, amelyekben öt arab merénylő 14 embert ölt meg. Ugyanebben az időszakban mintegy 20 palesztin esett áldozatul izraeli löfegyvereknek; az izraeli hatóságok szerint a legtöbbször épp merényletet követett el vagy kísérelt meg elkövetni, vagy a megszállt Ciszjordániában zajló izraeli terrorellenes műveletek során történt összecsapásokban haltak meg. A túlnyomóan palesztinok lakta

Kelet-Jeruzsálemben található Óváros már régóta a feszültségek melegágya. Az 1967-es arab–izraeli háborúban Jordániától elszakított területet Izrael később bekebelezte, de ez a lépése soha nem nyert nemzetközi elismerést. A palesztin vezetők szemében egy jövőendő állam vágyott fővárosa, a világ nagy része pedig megszállt területnek tekinti.

Razuk kicsiny boltja a béke szigete a sok ellenségeskedés közepette, a vallási és politikai tolerancia jelképe. „Tetováltam már keresztényeket, palesztinokat, etiópiaiakat, izraelieket – akár hiszi, akár nem, pajeszos ortodox zsidót is tetováltam már – meséli Razuk, aki a palesztin keresztény kisebbséghez tartozónak vallja magát. – Tetováltam már apácákat, ateistákat és püspököket is.” Ahogy leszállt az alkonyat egyik este, műhelyében még mindig zümmögött a tintagép, ahogy további vendégek gyűltek össze a macskaköves kis téren, és várták, hogy sorra kerüljenek.

Bár a tetoválás csak az elmúlt néhány évtizedben vált világszinten elfogadottá – és került be a mainstreambe –, a Razuk család kissé régebben kezdett ennek a művészetnek a gyakorlásába: 700 éve, azaz 27 generáció óta csinálják. Vaszim egy hosszú múltra visszatekintő, kopt keresztény tetoválóművész család sarja, akik a családi hagyomány szerint több száz évvel ezelőtt Egyiptomból zarándokoltak a Szentföldre, és úgy döntöttek, hogy Jeruzsálemben maradnak, és ott nyitnak üzletet. Razuk – hosszú hajával, Harley-Davidson motorosdzsekijével és a motorkerékpárok iránti szenvedélyével – 33 évesen úgy döntött, hogy követi a családi hagyományt. Vaszim elmondása szerint két nővére és a vele egy nemzedékbe tartozó unokatestvérei nem érdeklődtek a tetoválás iránt, majd hozzátette: „Tudtam, hogy ha én nem lépnék apám nyomdokaiba, örökre vége szakadna a hagyománynak.” Édesapja, a 82 éves Anton tanította meg neki a mesterséget, amelyet az a saját apjától, Jákobtól, azaz Yaqoubtól sajátított el.

A tetoválást általában tiltja az iszlám és a zsidó vallás, továbbá sok zsidó emberben felkavaró emlékeket ébreszt a holokauszt áldozatainak karjába vésett számokkal kapcsolatban.

A technika azonban rendkívül népszerű az izraeli zsidó hiphop körében, illetve Razuk elmondása szerint néhány fiatal muszlim is szeretné tetováltatni magát a moziban látott orosz börtönetetoválások hatására.

Vaszim a modernebb dizájnrá vágyókat egy másik stúdióba küldi, amelyet márciusban nyitott meg a túlnyomóan zsidók lakta Nyugat-Jeruzsálemben. Ez főként a helyi piacot szolgálja ki, amely ennek a testművészetnek a realiztikusabb formáját kedveli, és felesége, Gabrielle működteti egy általa betanított alkalmazottal. „Ha valaki – börtönlakók státuszát jelző – orosz csillagot, pisztolyt vagy Kalasnyikovot akar magára vésetni, azt nem ildomos egy 70-es éveiben járó zárandok mellett tetoválni, aki egy keresztet szeretne emlékül.” Vaszim új üzlete piercinget is kínál, hogy a világjárvány két nehéz éve után bővítsék a választékot. A tetoválásalonok az első évben lehúzták a rólót, a második év nagy részében pedig Izrael alapvetően elzárta magát a külföldi turisták és zárandokok elől. Most azonban újra jönnek a látogatók.

Bár nem tűnik túl valószínűnek, hogy egy zárandok útja során egy tetoválásalonnál álljon meg, a Razuk család üzlete mindig is virágzott – így volt ez az oszmán, brit, jordániai és most már több mint fél évszázada az izraeli uralom alatt. Az üzlet híres arról, hogy továbbra is a Razuk-család többszáz éves, kézzel faragott famintáit használja stencilként a tetováló kezének irányításához. A legnépszerűbb minták az ún. jeruzsálemi kereszt variációi maradnak: ez a kereszt hadjáratok emblémája, amely egy négy egyenlő oldallal rendelkező kereszt minden egyes félkörében – kvadránsában – egy-egy kisebb keresttel. „Nem könnyű keresztet készíteni az egyenes vonalak miatt” – tudjuk meg Razuktól.

Némely vallásos ügyfele számára a Razuk Tattoo műhely meglátogatása csaknem spirituális szertartással ér fel a Szentföldre tett utazás alatt. „Izgalmas, hogy csak úgy beszélünk, és megérint valakinek a művészete – mondta O’Brien, a texasi diáklány, aki végül az Utolsó vacsoránál maradt.

Valami különlegesen láttam itt, amit seholl másutt nem kaphattam meg.” Ferguson, az epizkopális pap is emelkedett hangulatban távozott, és „nagyszerű hagyományként” jellemezte az élményt.

A Razuk Tattoo az Óvárosban, nem messze a Jaffa-kaputól található; két szobából álló, barlangszerű hely boltíves kőmennyezettel. Razuk körülbelül hat éve költözött ide nagyapja eredeti stúdiójából, amely az Óváros keresztény negyedének belsejében volt, és az oda vezető meredek lépcsők miatt nehezebb volt megközelíteni. Razuk elmondása szerint egyrészt úgy akarta irányítani a vállalkozást, hogy „kibővítsé, korszerűbbé és szakmailag igényesebbé tegye”, másrészt elkötelezett volt az általa „ajándéknak” nevezett családi örökség megőrzése iránt is. Egy üvegszekrényben régi minták tucatjait őrzik. A 2022-es Guinness Rekordok könyvének egy bekeretezett szócikke arról tanúskodik, hogy Razuk üzlete a világ legrégebb óta működő tetoválásalonja. A vendégek két könyvet lapozhatnak át; az egyikben a régi mintáktól származó hagyományos képek vannak, a másikban a többi dizájn, köztük különféle kereszt és vallási jelképek, valamint néhány modern minta, mint például a „Szeretet és béke” arab szépirással.

Egy poszteren arról olvashatunk, hogy Razuk milyen szerepet játszott a Healing Ink projektben, amelyet 2016-ban indított útnak az Artists 4 Israel (‘Művészek Izraelért’) érdekcsoport. Tevékenységét bírálat érte a palesztin ügy némely elkötelezett támogatója részéről. „A válaszom mindig ugyanaz – mondta Vaszim. – Azt mondom nekik, hogy nem érdekel a véleményük.” Majd hozzátette, hogy „a Healing Ink csodálatos tapasztalatot jelent, és egyike a legemberibb dolgoknak, amelyet valaha tettünk.” Razuk is közelről ismerte a traumát. Az első palesztin intifáda, azaz felkelés árnyékában nőtt fel tizenévesen, amikor elvesztette egy barátját, aki az utcán kövekkel dobálta meg az izraeli telepések buszát, majd halálos lövést kapott.

Nemrégiben egy izraeli zsidó vendége elhagyta az időpontját. A barátja telefonált be, és elmondta, hogy a férfi egy palesztin kéréses

támadásba keveredett. Amikor vendége végül – több hónapra rá – megérkezett Razukhoz, az utóbbi két heget látott a felsőtestén. Ami pedig azt az embert illeti, aki „kóser” márkajelzést akart tetováltatni az ülepére, Razuk elmondta róla, hogy mielőtt munkába fogott volna, először meggyőződött arról, hogy a vendég tényleg komolyan gondolja-e, amit kér.

Razuk saját maga számára megtalálta annak módját, hogy miként emelkedjen felül a konfliktushelyzeten anélkül, hogy figyelmen kívül hagyná

annak összetettségét. Elmondása szerint igazi énjét leginkább a Holy Land Bikers Motorcycle Club (Szentföldi Motorosklub) alapítójaként fedezte fel. A tagok közt vannak keresztények és muszlimok, együtt motoroznak valamennyi izraeli motoros csapattal, és az arab világban mindenféle kapcsolatokat építettek ki. Ezen felül kiképezte a Razuk-család 28. tetováló-generációját: fiai, a huszonegy éves Anton és a tizenkilenc éves Nizar szintén a szalonban dolgoznak.

(The New York Times)

E SZÁMUNK SZERZŐI

András Hanga PhD, (BCE Szociológia és Kommunikációtudomány Doktori Iskola, Kommunikációtudomány Doktori Program), Budapest

Dr. Boga Bálint belgyógyász, onkológus, geriáter szakorvos, gerontológus, orvosíró, a Magyar Gerontológiai és Geriátriai Társaság volt elnöke, Budapest

E. Bártfai László szerkesztő, Budapest

Oláh Zsolt, a Magyar Művészeti Akadémia ösztöndíjasa, Salgótarján

Orosz Ferenc, az MTA doktora, biokémikus, tudománytörténész, Dunakeszi

Pap Krisztián újságíró, író, Budapest

Wesselényi-Garay Andor építészteoretikus, egyetemi tanár, a Magyar Művészeti Akadémia Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet tudományos főmunkatársa, Budapest

A Magyar Nemzeti Bank a fenntarthatóságért Idén is díjakkal ismeri el a jegybank a zöld tudományos eredményeket

Az elmúlt években, évtizedben egyre nagyobb figyelmet kapnak a klímaváltozás lehetséges kockázatai és a fenntarthatósági célkitűzések, hazai és nemzetközi viszonylatban egyaránt. A súlyosbodó kihívások a gazdasági, energetikai és pénzügyi szférát is nagymértékben formálták. A Magyar Nemzeti Bank (MNB) 2019-ben indította el Zöld Programját annak érdekében, hogy a hazai pénzügyi közvetítőrendszer a jelenleginél erőteljesebben támogassa a környezettudatos magatartást.

Az MNB Zöld Programja a pénzügyi szektorra vonatkozó programpontokat tartalmaz, úgy, mint az ökológiai és pénzügyi kockázatok elemzése, a pénzügyi szolgáltatások zöldítése, valamint a pénzügyi eszközökön keresztül a vállalati szereplők zöld finanszírozásának és működésmódjának elősegítése.

A megfogalmazott irányelvek, ajánlások és elvárások alapján számos pénzintézet alakította ki saját zöld sztenderdjeit és bővítette szolgáltatásait, amelyekkel immáron széles körben kínálnak lehetőséget a hitelek, befektetések és egyéb pénzügyi termékek iránt érdeklődő, tudatos ügyfelek számára. Többek között olyan beruházások esetén nyújtanak finanszírozást, mint például a zöldmezős ingatlanfejlesztések, napelemek vásárlása és energiahatékonyságot támogató korszerűsítések. A Program fontos része továbbá az MNB belső működésének fenntarthatóbbá tétele és ökológiai lábnyomának csökkentése.

A jegybank mindezekén túl, a fenntarthatósági törekvésekkel összhangban nagy hangsúlyt fektet a társadalmi, nemzetközi kapcsolatok erősítése, és erőteljes szerepet vállal többek között az oktatás, pénzügyi edukáció területén.

Jegybanki támogatás a zöld kutatások területén

A nemzetközi jegybanki gyakorlat tanúsítja, hogy napjainkban felértékelődött az akadémiai világgal való együttműködés. Egyre nagyobb szerepet kap a tudományos eredmények integrálása a pénzügyi közvetítőrendszer és gazdasági működésmodellek társadalmi, fenntarthatósági és nemzetgazdasági szempontokat adaptáló fejlesztésében. Az utóbbi években számos nemzetközi kutatási projekt indult zöld pénzügyek témában és több, rangos díjat is alapítottak a szakterülethez kapcsolódóan. Az MNB, támogatva a szakmai diskurzust és a határokon átvélvő tudásmegosztást, maga is aktív szerepet vállal az akadémiai szereplőkkel való együttműködés érdekében. A tavalyi évben, Zöld Programjának keretében, hagyományteremtő céllal alapította meg a Zöld Tudományos Díjakat három kategóriában, valamint elindította Zöld pénzügyi kutatási kezdeményezését.

A jegybank az idei pályázati felhívásokat szeptember 7-én közzétette, a jelentkezés elindult.

Kategóriák:

Nemzetközi Zöld Pénzügyi Életműdíj: Az MNB a díjat olyan, nem magyar állampolgárságú szakember számára adományozza, aki világviszonylatban is meghatározó, úttörő jelentőségű kutatási eredményekkel járult hozzá a fenntartható gazdálkodás zöld pénzügyi tudományos vizsgálatának és megvalósításának fejlődéséhez.

Zöld Pénzügyi Tudományos Nagydíj: A díjat az elmúlt évek publikációs tevékenysége alapján kiemelkedő zöld pénzügyi kutatást végző, magyar állampolgárságú szakember számára adományozza a jegybank. Háromévente kerül meghirdetésre, így következő alkalommal 2024-ben lesz lehetsége a címmel gazdagodnia a magyar tudományos közösség érdemes tagjának.

Zöld Pénzügyi Talentum Díj: Olyan 41 évnél fiatalabb magyar állampolgárságú szakember számára adományozza az MNB, aki az elmúlt évek publikációs tevékenysége alapján kiemelkedő zöld pénzügyi kutatást végzett.

Zöld kutatási kezdeményezés: A pályázati felhívásra olyan kutatási tervvel lehet nevezni, amely aktuális, a zöld pénzügyek területéhez kapcsolódó, tudományos igényességű kutatási programot fogalmaz meg. Kutatási tervet magyar állampolgárságú kutató, magyarországi székhelyű, jogi személyiséggel rendelkező intézmény vagy több magyar állampolgárságú kutatóból álló, jogi személyiséggel nem rendelkező kutatócsoport nyújthat be. Az idei évtől ráadásul bővült a díjak köre ebben a kategóriában, immáron három helyezést és egy különdíj formájában osztja ki a jegybank, a Zöld Pénzügyi Tudományos Tanács döntése alapján.

A részletes pályázati felhívások és jelentkezési határidő az MNB honlapján érhető el.

A 2021-es év díjazottjai:

Nemzetközi Zöld Pénzügyi Életműdíj: Naoyuki Yoshino, a tokiói Keio Egyetem emeritusz professzora. Korábban az Asian Development Bank Institute (ADBI) dékáni pozícióját, valamint a Japán Pénzügyi Felügyeleti Hatóság Kutatóközpontjának igazgatói tisztjét töltötte be.

Zöld Pénzügyi Tudományos Nagydíj: dr. Naffa Helena, akinek kiemelkedő publikációs tevékenysége több zöld pénzügyi kutatási területen is példaértékű a magyar kutatóközösség számára.

Zöld Pénzügyi Talentum Díj: Molnár Kata, aki a vízgazdálkodás és klímaadaptáció lehetőségeit, valamint a befektetési portfóliók és gazdasági szektorok vízkockázatát kutatja.

Zöld kutatási kezdeményezés díj: dr. Parádi-Dolgos Anett kutatócsoportja, akik a hazai agrárium kihívásaira adaptálható green finance megoldások témájában dolgoztak ki kutatási tervet.

A jegybank Zöld eszköztár-stratégiája

Az MNB 2021 júliusában publikálta Zöld eszköztár-stratégiáját, amelynek célja, hogy egységes keretben fektesse le azokat az irányokat, amelyek mentén az MNB a felügyelet mellett a monetáris politika gyakorlatába is át tudja ültetni a zöld szempontokat.

A jegybank által bevezetett programokkal 2021-ben dinamikusan nőtt a zöld pénzügyi eszközök száma. A 2021. októberben elinduló NHP Zöld Otthon Program a lakosság számára nyújt hosszú távon kiszámítható, kedvező kamattal rendelkező hitel energiahatékony újlakás-vásárlás és -építés céljából. A Zöld Jelzáloglevél-vásárlási Program segítségével megszületett zöld jelzáloglevél-piac pedig közvetetten támogatja a hazai lakóingatlan-állomány modernizálását. További zöld kezdeményezésekkel a vállalati zöld kötvénypiac is erősödött, és egyre fontosabb piaci instrumentummá váltak a zöld állampapírok.

Részlet a Zöld monetáris politika eszköztár első évének eredményeiből:

- *A Zöld Otthon Program keretében kötött szerződések átlagos hitelösszege magasabb, mint az új lakás vásárlására és építésére igényelhető piaci konstrukciókban szerződött ügyleteké. 2022. június 3-ig a programban részt vevő hitelintézetek 6625 ügyletet jelentettek az MNB felé 222 milliárd forint összegben.*
- *Az MNB 2021. július 1-jétől a zöld jelzáloglevél-piac kialakulásának támogatása érdekében módosította a JMM szabályozást. A Zöld Jelzáloglevél-vásárlási Program elindulása óta a résztvevők több, mint 156 milliárd forint értékben bocsátottak ki zöld jelzáloglevelet. Az MNB a program indulása óta közel 61 milliárd forint névértéken vásárolt zöld jelzálogleveleket.*
- *2021-ben megkezdődött a forint zöld államkötvények értékesítése is, és az év végéig összesen közel 94 milliárd forint 2051/G zöld államkötvény került értékesítésre.*
- *2021 végéig a magyar zöld államkötvény kibocsátások 87 százaléka devizában valósult meg.*
- *2022 februárjára a magyarországi zöld vállalati kötvények és jelzáloglevelek piaci részaránya meghaladta az európai piacok átlagát.*

(Forrás: A Magyar Nemzeti Bank tanulmánykötete a zöld monetáris politikai eszköztár első évről; 2022. július)

A fenntarthatóság szempontjait támogatják az egyre komplexebb mérések, klíma stressztesztetek is, valamint azon szabályozási környezet kialakítása, amelynek megfelelően a környezeti kritériumok megjelennek a pénzügyi termékek kondícióiban.

A jegybanki zöld-eszköztár stratégia nemzetgazdasági és versenyképességi szempontból is hozzájárul Magyarország fejlődéséhez, a klímaváltozás, mint hazánkat is súlyosan érintő ökológiai, gazdasági és pénzügyi kockázat mérsékléséhez.

A magyar jegybank a világ élmezőnyében a fenntarthatóságért

A zöld megújulás tekintetében az MNB eddig is a legprogresszívebb jegybankok közé tartozott, aktív szerepe pedig a jelenlegi, kihívásokkal teli környezetben is fennmaradt. A Zöld monetáris politikai eszköztár első évének eredményei alapján az is megállapítható, hogy az MNB bebizonyította: lehetséges úgy érvényesíteni a környezeti fenntarthatóság szempontjait, hogy az nem érinti a monetáris politika irányultságát. A zöld fordulat stratégiai gondolkodást, hosszú távú célkitűzéseket és a zöld eszközök gyakorlati ösztönzését követeli meg, az MNB ezzel a szemlélettel kötelezte el magát a fenntarthatóság mellett.

(Magyar Nemzeti Bank)

TARTALOMJEGYZÉK

<i>András Hanga: Historizmus és örökség – a nemzeti érzés és nemzettudat egyes sarokkövei</i>	1
---	---

SZÁZADOK

<i>Pap Krisztián: A Szent Koronát nem a pápa küldte Tévedések a Szent Korona-kutatásban</i>	11
<i>Orosz Ferenc: Százéves a „Szép vagy, gyönyörű vagy Magyarország” Irredenta dalok családi háttérrel</i>	31

MŰHELY

<i>E. Bártfai László: Az idő vasfoga és feneketlen gyomra A pusztító idő fogalmi megragadásának néhány esete</i>	43
<i>Dr. Boga Bálint: Időskor és esztétika. Időskor és a művészetek (Esszé vázlatos áttekintéssel, példákkal)</i>	65
<i>Wesselényi-Garay Andor: Most mi lesz? Kortárs magyar építészet 2010–2020</i>	75

NAPLÓ

<i>Oláh Zsolt: Amikor az élmény nagyobb volt, mint az akarat</i>	101
--	-----

KÜLFÖLDI FOLYÓÍRATOKBÓL

Michael Furger: A svájci pszichológus-professzorasszony szerint „az optimizmus tanulható” – és azt is elárulja, hogyan (104) Zanny Minton Beddoes: „Pincér, az ujjá beleér a levesembe.” – „Nem baj, már nem forró.” (107) Thomas Sevcik: Túl sok a diplomás (111) Robbie Meredith: Helyzetjelentés az észak-írországi iskolákból: tovább csökken a férfi tanárok aránya (114) Lina Tran: Abby Seiff: Troubling the Water: A Dying Lake and a Vanishing World in Cambodia (‘Megzavart víz: Egy kiszáradó tó és egy letűnő világ Kambodzsában’, Potomac Books, 2022, 162 oldal) című könyvének recenziója (115) Kevin Rothrock: Törvényszegők a Kremlben (117) Philip Marcelo: Massachusettsben az amerikai őslakosok tiszteletet követelnek a helyi múzeumtól (121) Isabel Kershner: A jeruzsálemi családban apáról fiúra száll a tetoválás művészete: zárandokok, papok és háborús sebesültek keresik fel műhelyüket (122)

<i>A Magyar Nemzeti Bank a fenntarthatóságért Idén is díjakkal ismeri el a jegybank a zöld tudományos eredményeket</i>	126
--	-----

KÉPEK

Károlyi András grafikái (10, 100)

Tisztelt Előfizetőink!

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat 1841-ben jött létre a tudományos ismeretek népszerűsítésére, a magyar társadalom tudásszintjének emelésére. Ennek szolgálatában indította el a Társulat sok évtizede ismeretterjesztő folyóiratait, melyek nélkülözhetetlenek váltak az utóbbi fél évszázad iskolai oktatásában, a tudományos igényű, korszerű ismeretközlésben. A természettudományi és társadalomtudományi tudás terjesztése céljából, mindent megteszünk annak érdekében, hogy lapjaink minél szélesebb közönséghez és minél kedvezőbb áron jussanak el. Ezt szolgálja 2022. évi akciónk, melynek keretén belül a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat által kiadott lapok – az Élet és Tudomány, a Természet Világa és a Valóság – együtt kedvezményesen fizethetők elő. Célunk, hogy Előfizetőink minél kisebb ráfordítással jussanak hozzá a tudomány legújabb eredményeihez, több lap együttes előfizetése csökkenti az Önök eddigi költségeit.

A következő előfizetői csomagokat ajánljuk:

Élet és Tudomány, Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 39 960 Ft helyett 28 080 Ft

Fél évre: 20 760 Ft helyett 14 850 Ft

Élet és Tudomány és Természet Világa együttes előfizetés:

Egy évre: 30 240 Ft helyett 22 680 Ft

Fél évre: 15 900 Ft helyett 12 240 Ft

Élet és Tudomány és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 30 240 Ft helyett 22 680 Ft

Fél évre: 15 660 Ft helyett 12 240 Ft

Természet Világa és Valóság együttes előfizetés:

Egy évre: 19 440 Ft helyett 12 960 Ft

Fél évre: 9960 Ft helyett 6840 Ft

Akciónk a 2022. évre szóló, egyéves és féléves előfizetésekre érvényes!

A Valóság előfizetése egy évre: 9720 Ft; fél évre: 4860 Ft.

A TIT-lapok előfizethetők a Magyar Posta Zrt.-nél:

- személyesen a postahelyeken és a kézbesítőnél
 - telefonon: +36-1-767-8262
- e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu
- interneten: eshop.posta.hu
- levélben: MP Zrt., 1900 Budapest

A 2017. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 900 Ft • Előfizetéssel: 810 Ft

